

Universiteit Gent
Faculteit Letteren & Wijsbegeerte
Academiejaar 2006-2007

ALGEMENE TENDENSEN
IN DE
CIVITAS MENAPIORUM
GEBASEERD OP DE
BEWONING

Verhandeling ingediend tot
het behalen van de graad van
licentiaat in de Archeologie

Promotor: Prof. Dr. A. Bosman

door: Bernard Van Couwenberghe

Inhoudsopgave

Dankwoord	6
Inleiding	8
1. De <i>Civitas Menapiorum</i>	11
1.1. Het gebied de <i>Menapii</i>	12
1.1.1. Geografie	12
1.1.2. Historiek	15
1.1.3. Begrenzing	20
1.1.3.1. Algemeen	20
1.1.3.2. Het gebied van de Romeinse <i>civitas Menapiorum</i>	21
1.1.3.3. <i>Castellum Menapiorum</i>	24
1.1.3.4. <i>Turnacum</i> en de <i>civitas Turnacensium</i>	26
1.1.4. De belangrijkste nederzettingen van de <i>civitas Menapiorum</i>	28
1.1.4.1. Howardries, Taintignies en Bléharies	29
1.1.4.2. Wervik	30
1.1.4.3. Kortrijk	30
1.1.4.4. Harelbeke	31
1.1.4.5. Oudenburg	31
1.1.4.6. Wenduine	32
1.1.4.7. Destelbergen	32
1.1.4.8. Waasmunster	33
1.1.4.9. Kruishoutem	33
1.1.4.10. Temse	34
1.1.5. Het Romeinse wegennet in de <i>civitas Menapiorum</i>	34

1.2. De bevolking van de <i>civitas Menapiorum</i>	36
1.2.1. Etnografisch	37
1.2.2. Juridisch	38
1.3. De economie van de <i>civitas Menapiorum</i>	39
2. De Vroeg-Romeinse Tijd (-50 tot 69)	42
2.1. Historisch	43
2.2. Rurale nederzettingen	44
2.2.1. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen)	44
2.2.2. Aalter-Langevoorde (Prov. Oost-Vlaanderen)	47
2.2.3. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen)	49
2.3. Lokale centra	50
2.4. Urbane nederzettingen	52
2.4.1. Doornik. (Prov. Henegouwen)	52
2.5. Conclusie	55
2.5.1. Algemeen	55
2.5.2. Nederzettingsstructuur	56
2.5.3. Materieel	57
2.5.4. Bouwkundig	59
3. De Pax Romana en de Troebele 3de Eeuw (70 tot 285)	63
3.1. Historisch	64
3.2. Rurale nederzettingen	65
3.2.1. Sint-Andries/Brugge-Refuge (Prov. West-Vlaanderen)	65
3.2.2. Sint-Andries/Brugge-Molendorp (West-Vlaanderen)	68
3.2.3. Damme/Sijsele-Antwerpse Heirweg (Prov. West-Vlaanderen)	69
3.2.4. Damme/Sijsele-Stoofweg (Prov. West-Vlaanderen)	73
3.2.5. Oudenburg (Prov. West-Vlaanderen)	74
3.2.6. Merelbeke-Axxes (Prov. Oost-Vlaanderen)	76
3.2.7. Sint-Denijs-Westrem (Prov. Oost-Vlaanderen)	80
3.2.8. Nokere (Prov. Oost-Vlaanderen)	83
3.2.9. Sint-Martens-Latem (Prov. Oost-Vlaanderen)	84

3.2.10. Sint-Gillis-Waas (Prov. Oost-Vlaanderen).....	86
3.2.11. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen).....	87
3.2.12. Aalter-Langevoorde (Prov. Oost-Vlaanderen).....	89
3.2.13. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen).....	90
3.2.14. Berlare (Prov. Oost-Vlaanderen).....	92
3.2.15. Eke-molen (Prov. Oost-Vlaanderen).....	92
3.2.16. Oostwinkel-Leischoot (Prov. Oost-Vlaanderen).....	94
3.2.17. Merendree-Molenkouter (Prov. Oost-Vlaanderen).....	96
3.2.18. Temse (Prov. Oost-Vlaanderen).....	97
3.2.18.1. Hollebeek.....	98
3.2.18.2. Krekel.....	98
3.2.18.3. Luiseek.....	98
3.2.18.4. Onze-Lieve-Vrouwekerk.....	99
3.2.18.5. Oud Gelaag.....	99
3.2.18.6. Velle.....	99
3.2.18.7. Vrouwenhof.....	100
3.2.19. Aardenburg (Prov. Zeeland, Nederland).....	101
3.2.20. Ellewoutsdijk (Prov. Zeeland, Nederland).....	102
3.3. Lokale centra.....	109
3.3.1. Waasmunster-Pontrave (Prov. Oost-Vlaanderen).....	109
3.3.2. Kerkhove (Prov. West-Vlaanderen).....	111
3.3.3. Kruishoutem-Kapellekouter (Prov. Oost-Vlaanderen).....	113
3.3.4. Wervik (Prov. West-Vlaanderen).....	115
3.3.5. Kortrijk (Prov. West-Vlaanderen).....	116
3.4. Urbane nederzettingen.....	117
3.4.1. Doornik (Prov. Henegouwen).....	117
3.5. Conclusie.....	120
3.5.1. Algemeen.....	120
3.5.2. Nederzettingsstructuur.....	124
3.5.3. Materieel.....	126
3.5.4. Bouwkundig.....	128
3.5.4.1. Romeinse Invloed.....	128
3.5.4.2. Het huistype Alphen-Ekeren.....	131

4. De Laat-Romeinse Tijd (285 tot 410)	137
4.1. Historisch	138
4.2. Rurale nederzettingen	139
4.2.1. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen)	139
4.2.2. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen)	140
4.3. Lokale centra	140
4.3.1. Kruishoutem-Kapellekouter (Prov. Oost-Vlaanderen)	140
4.4. Urbane centra	141
4.4.1. Doornik (Prov. Henegouwen)	141
4.5. Conclusie	143
5. Algemene Conclusie	147
5.1. Inleiding	148
5.2. De <i>civitas Menapiorum</i> tijdens de Romeinse periode	148
5.3. Romanisatie	150
5.4. Besluit	150
Bibliografie	155

Eerst en vooral wil ik een woord van dank richten aan mijn promotor, Prof. Dr. A. Bosman. Zijn raad en informatie hebben de verwezenlijking van dit proefschrift mogelijk gemaakt. Mede dankzij zijn begrip was het voor mij mogelijk om in december de draad terug op te pikken en dit werk te vervolledigen.

Verder zou ik ook dhr. W. De Clercq, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Gent, willen bedanken voor zijn hulp bij het verzamelen van de literatuur. Onder andere het tweede deel van *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998*. is van onschatbare waarde gebleken. Ook de vele aanwijzingen tijdens het schrijven dit proefschrift mogen niet vergeten worden.

Tevens zou ik graag dhr. Alexis Wielemans van de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed willen bedanken voor zijn hulp bij het opzoekingswerk, en meer bepaald voor de moeite die hij heeft gedaan om het ADC-rapport 200 te bemachtigen.

Voor de hulp in moeilijke tijden zou ik graag Dr. Jan Depreitere bedanken. Mede dankzij hem en zijn raad gedurende het laatste jaar kon ik aan dit project beginnen. Daarnaast mag ik natuurlijk niet de onbaatzuchtige hulp van Dominique Temmerman en Marlies De Ceuleneer niet vergeten. De vele uren die ze onder de vorm van respectievelijk opzoekingswerk en proeflezen in dit proefschrift hebben gestoken betekenen heel veel voor me.

Ten laatste zou ik graag mijn ouders en mijn vrienden bedanken voor hun geduld, steun en vertrouwen gedurende het laatste jaar.

In dit proefschrift wordt geprobeerd om aan de hand van een literatuurstudie een overzicht te scheppen van de grote evoluties die in de *civitas Menapiorum* plaatsvonden tijdens de Romeinse periode. Het is vanzelfsprekend dat een beeld geschetst aan de hand van historische en vooral archeologische bronnen onvolledig is, daar slechts een gedeelte van de materiële cultuur uit de oudheid voor ons beschikbaar is. Natuurlijke en menselijke activiteit doorheen de eeuwen is voor een groot deel verantwoordelijk voor de gefragmenteerde staat van onze kennis, maar er mag niet vergeten worden dat ook het gebrek aan tijd en fondsen vele opgravingen in de weg staat.

De keuze voor het gebied van de Menapiërs werd vooral bepaald door een gevoel van geografische nabijheid. Mijn oorspronkelijke interesse in het Romeinse leger leidde me onvermijdelijk naar Oudenburg, en op termijn naar het werk over de Kustvlakte van Prof. Dr. H. Thoen. Van daaruit was het maar een kleine stap om meer te willen weten over het Menapische gebied. Daarnaast is er het feit dat er nog maar weinig algemene werken zijn geschreven over de *civitas Menapiorum*, waardoor dit proefschrift op dit vlak een bijdrage kan zijn.

Het onderwerp van studie is in hoofdzaak de beter gekende sites, en dan in hoofdzaak de manier waarop de bewoning daar werd geconstrueerd. Daarnaast speelt ook de invloed van de Romeinse aanwezigheid tussen ongeveer 50 voor Chr. en 410 na Chr. op de autochtone bevolking een rol in dit proefschrift.

In realiteit betreft de behandelde periode echter maar de 300 jaar tussen het begin van onze jaartelling en het begin van de 4de eeuw. Dit vanwege het feit pas aan het eind van de Augusteïsche tijd de Romeinse aanwezigheid in onze gewesten duidelijke vormen aanneemt. De site Aalter-Langevoorde is daarvan een mooi voorbeeld. Het begin van de 4de eeuw is op zijn beurt een soort eindpunt daar van de Gallo-Romeinse bewoning in de *civitas Menapiorum* weinig meer overblijft na het jaar 300. Onder andere Doornik en Kruishoutem kennen nog een zekere continuïteit met de 3de eeuw. Over het algemeen wordt de 4de eeuw echter gekenmerkt door een voortschrijdende Germanisatie, wat niet het onderwerp is van deze studie.

De enkele sites uit de laat-Romeinse periode die toch behandeld worden dienen vooral om een contrast te maken met de midden-Romeinse tijd.

Het proefschrift is opgebouwd uit vijf hoofdstukken. In vier daarvan komt telkens één gebied of periode aan bod, in het vijfde hoofdstuk wordt een conclusie getrokken aan de hand van de beschikbare informatie.

In hoofdstuk 1 wordt dieper ingegaan op het gebied en de bevolking van de *civitas Menapiorum*. Het territorium van de *Menapii* vóór en na de Romeinse verovering komt aan bod, alsook het landschap, het wegennet en enkele belangrijke plaatsen binnen het gebied. Ook wordt er aandacht besteedt aan de herkomst en de economische activiteiten van de Menapische bevolking.

Hoofdstuk 2 behandelt de nederzettingen van de vroeg-Romeinse tijd. De initiële Romanisatie van het gebied en de invloed daarvan op de lokale nederzettingen.

In hoofdstuk 3 wordt een overzicht gegeven van de sites vanaf de Flavische periode tot aan het einde van de 3de eeuw, wanneer onder invloed van de vele Germaanse invallen de Gallo-Romeinse aanwezigheid in de *civitas Menapiorum* vrijwel aan zijn eind komt.

De laat-Romeinse periode wordt in Hoofdstuk 4 kort behandeld. Slechts enkele sites blijken continuïteit te bezitten met de voorgaande periode en de Germaanse invloed wordt steeds groter.

In hoofdstuk 5, ten slotte, wordt er geprobeerd om tot een algemene conclusie te formuleren. Welke algemene tendensen speelden een rol in de *civitas* tijdens drie eeuwen Romeinse aanwezigheid en kunnen deze met de beschikbare bronnen adequaat beschreven worden.

Ondanks de vele vondsten en opgravingen die in het verleden reeds werden gedaan in de *civitas Menapiorum*, kwam de meest nuttige informatie van onderzoeken die pas tijdens de laatste 20 jaar werden uitgevoerd. Voordien was veel van de informatie onvoldoende om duidelijke beschrijvingen te maken van de gevonden sites. Pas in de laatste decennia is er een grondig onderzoek op gang gekomen van de vele archeologische bronnen die Vlaanderen rijk is.

Dit proefschrift reflecteert dit dan ook in een bias ten voordele van bronnen die vaak minder dan 20 jaar oud zijn. Gelukkig zijn de moderne bronnen in voldoende aantallen beschikbaar zodat deze studie geen stille dood moest sterven.

Door het gebrek aan bronnen die betrekking hebben op het zuiden van de *civitas* wordt dit gebied vrijwel genegeerd in dit proefschrift. De grote verschillen met de rest van de *civitas* die zich in het zuidelijke deel van het gebied manifesteren zouden dit werk eveneens te ver voeren.

Hoofdstuk 1

De Civitas Menapiorum

1.1. Het gebied der *Menapii*

In dit deel gaan we dieper in op de geografie en begrenzing van de *civitas Menapiorum*, alsook een kort overzicht van de historiek van het gebied. We sluiten af met een kort overzicht van de belangrijkste nederzettingen die zich in de *civitas* bevonden.

1.1.1. Geografie

Het gebied dat de *civitas Menapiorum* omvat bevindt zich vandaag de dag in drie landen: Frankrijk (Département du Nord), België (West- en Oost-Vlaanderen, Henegouwen) en Nederland (provincie Zeeland).

Sinds de Romeinen onze gewesten verlieten in de vroege 5de eeuw van onze jaartelling is het landschap, meer bepaald het kustgebied, grondig veranderd. Ten gevolge van een aantal transgressiefasen¹ is het nu zeer moeilijk om de morfologie van het klassieke Belgisch-Nederlandse kustgebied te achterhalen. Niettemin kunnen we toch een redelijk beeld schetsen van dit gebied zoals het er moet uitgezien hebben.

Ten tijde van de Romeinse overheersing van onze gewesten bevond er zich langs de kust van de *civitas Menapiorum* een oude duinengordel² met daarachter een uitgestrekt veengebied³. Dit veen loopt tot aan de hoger gelegen zandleemgronden van Zuid-West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk, en de pleistocene dekzanden van Zandig Vlaanderen en Noord-Brabant⁴.

Getijdengeulen en rivieren doorbraken op verscheidene plaatsen⁵ de gordel van oude duinen en strandwallen. Ook in het westen werd het veengebied beschermd door een brede duinengordel; het is in dit gebied op de grens van België en Frankrijk dat men nog steeds

¹ DE BOER 2005, p.5. In Nederland wordt de term “Laagpakket van Walcheren” gebruikt. De term Duinkerke-transgressie is bij ons beter bekend (Duinkerke II, IIIa en IIIb).

² THOEN 1987, p. 20-21. Deze duinengordel werd gevormd tijdens een periode die zich van 5300 tot 2000 voor het heden uitstreekte.

³ Het is noodzakelijk om te vermelden dat dit veen niet het enige landschapskenteken was van dit gebied. Getijdengeulen, schorren (kwelders) en slikken behoorden eveneens tot dit type landschap. In transgressieperioden waren deze prominenter aanwezig.

⁴ De Nederlandse provincie. Deze maakte samen met Antwerpen en Brabant deel uit van het gelijknamige hertogdom.

⁵ THOEN 1987, p. 22. In het westen waren dit: de Spermaliegeul, de Bulskampgeul en de Avekapellegeul die aansloot op de oude loop van de IJzer. Ook THOEN 1987, p. 24. In het Oosten waren er doorbraken te Bredene, De Haan, Blankenberge en het Zwin.

restanten kan vinden deze duinen. Naarmate men dichter bij de monding van de IJzer kwam werd deze gordel minder breed en gingen de duinen zich, tengevolge van het estuarium van deze rivier⁶, steeds verder zeewaarts bevinden ten opzichte van de huidige kustlijn. Ten westen van de oude IJzermonding waren er eveneens enkele getijdengeulen actief, echter zonder een groot gevaar te betekenen voor het schorren- en wadgebied. De Vlaamse Middenkust kende de grootste uitbreiding zeewaarts, een gegeven dat waarschijnlijk kan worden toegeschreven aan de vrijwel ononderbroken duingordel in dit gebied. Verder oostwaarts, ongeveer vanaf het huidige Bredene, werd deze gordel vaker doorbroken door een aantal grote getijdengeulen die de zee met het achterland verbonden. De belangrijkste en meest oostelijke hiervan stelde Aardenburg in verbinding met de Noordzee, mogelijk via wat nu Nieuwe Sluis in Westelijk Zeeland is. Het meest oostelijke deel, tot net voorbij Domburg, kende opnieuw een vrij gesloten gordel van duinen en strandwallen. Het veengebied van de *civitas Menapiorum* werd afgesloten door de secundaire monding van de Schelde⁷; deze bevond zich ter hoogte van de Oosterschelde. De Westerschelde of Honte bestond nog niet.

Waar de zee via de getijdengeulen toegang had tot het achterland erodeerde ten gevolge van de getijdenwerking het veen weg. Dezelfde getijden zorgden evenwel ook voor landschapsopbouw; op de plaatsen die bij hoog water of springtij onder zeeniveau lagen kon zich om deze reden klei afzetten. Tijdens de 4de eeuw nam de invloed van de zee op de laaggelegen kustvlakte opnieuw toe (Duinkerke II transgressie). Vanaf dat moment drong de zee verder het binnenland in via oude en nieuwe geulen en werden grote delen van West-Vlaanderen weer door water bedekt; in Zeeland mogen we aannemen dat deze periode het ontstaan zag van de vele eilandjes die de provincie rijk was⁸. De transgressieperiode duurde tot circa de 7de-8ste eeuw. Aan het begin van deze natte periode werd de resterende bewoning in het kustgebied vrijwel totaal opgegeven.

Volgens Caesar bestond het Menapische gebied voornamelijk uit bossen en moerassen⁹, afgewisseld met open ruimtes. Dit terrein werd, zo vertelt Caesar, met groot effect benut door de Menapiërs in hun strijd tegen de Romeinen. Dankzij geologische studies

⁶ THOEN 1987, p. 59. Het lijkt er echter op dat het meest zeewaartse punt zich ongeveer ter hoogte van Raversijde bevond.

⁷ DE LAET 1961, p. 25: *l'Escaut oriental existait déjà selon toute vraisemblance, mais la bras principal de l'Escaut était formé par la Striene, qui joignait l'Escaut à la Meuse selon un cours allant du Sud au Nord.*

⁸ Vele zijn verdwenen door post-Romeinse inpoldering en de vorming van de huidige grote (schier)eilanden, andere zijn in zee verzonken.

⁹ DE LAET 1950, p.1. Zie ook LAMBRECHTS 1951, p.27 en : DE LAET 1961, p. 22.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

staat het vast dat het kustgebied van de *civitas Menapiorum* gekenmerkt werd door de aanwezigheid van veengronden, hier en daar gebroken door zandige opduikingen of zandruggen. Deze venen bevonden zich op een pre-Romeins kleipakket, afgezet tijdens vroegere transgressies. Na de Romeinse regressieperiode werd dit veen vervangen door nieuwe kleiafzettingen. Men kan dus stellen dat dit veengebied min of meer samenvalt met de huidige polders.

Zoals reeds vermeld bestaat het gebied dat zich tussen de kustvlakte en de westelijke grens van de *civitas* bevindt, in hoofdzaak uit twee bodemtypes: zandgronden in het noorden en zandleemgronden in het zuiden. Een derde type, leembodem, is in mindere mate aanwezig, voornamelijk in het Henegouwse deel van het Menapische gebied. Deze verschillen leidden ertoe dat de Menapische landbouweconomie, die zich voornamelijk toespitste op veeteelt, in het zuiden van de *civitas* toch een meer geromaniseerd villalandschap kende.¹⁰ Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er in de kustvlakte of in Zandig Vlaanderen niet aan akkerbouw werd gedaan.

Fig. 1: De landschappen in het huidige België. Het gebied in de linkerbovenhoek, de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen, maakte deel uit van de *civitas Menapiorum* (behalve het gebied ten oosten van de Schelde). Uit: MICROSOFT CORPORATION/HET SPECTRUM 1993-2002, *België*.

¹⁰ VERMEULEN 2004, p. 127.

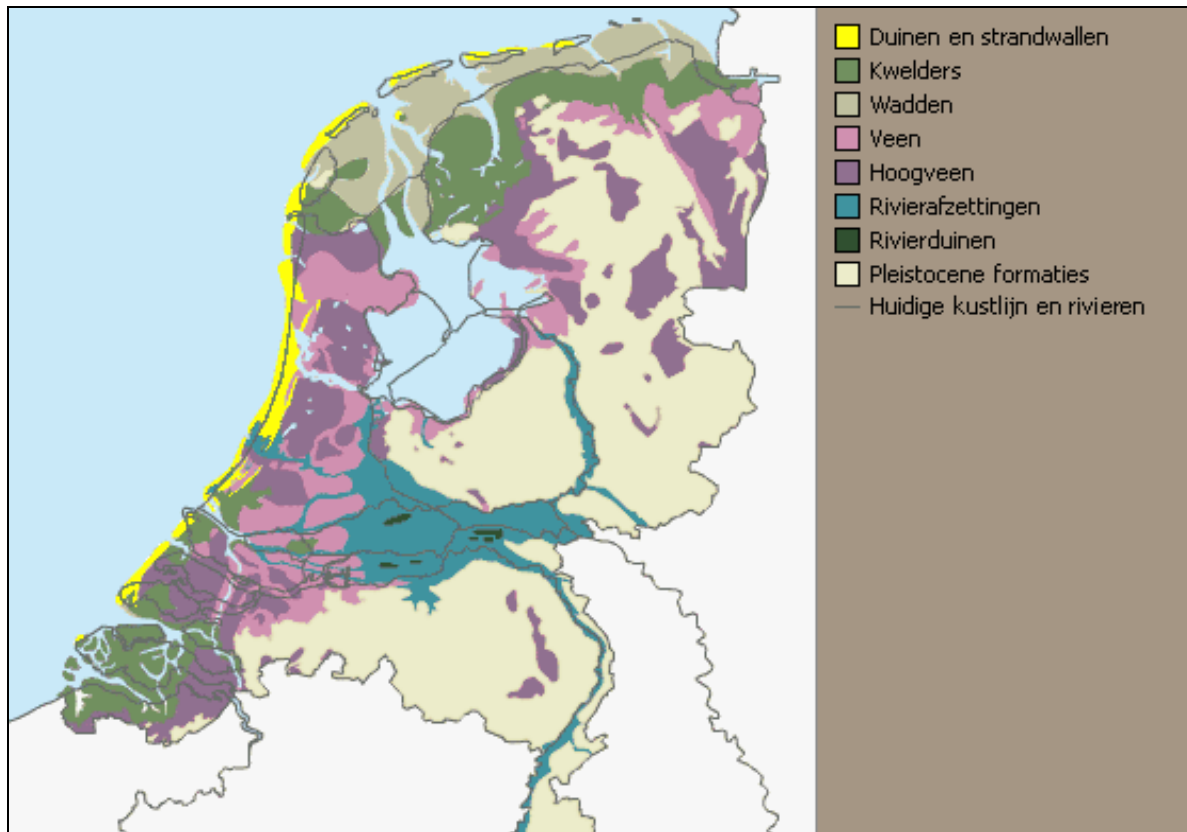

Fig. 2: Nederland in de Romeinse tijd. Zeeland, toen het noordelijke deel van de *civitas Menapiorum*, bevindt zich in de linkerbenedenhoek. De aanzet tot de Westerschelde, hier ten onrechte afgebeeld, was er toen nog niet. Uit: MICROSOFT CORPORATION/HET SPECTRUM 1993-2002, *Nederland*.

1.1.2. Historiek

Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen het vermoedelijke woongebied van de *Menapii* en de *civitas Menapiorum* zoals die ingericht werd door Augustus tussen 16 en 13 voor Christus. Het is meer dan waarschijnlijk dat het Menapische territorium heel wat uitgebreider was dan de latere administratieve indeling. Zekerheid over de werkelijke grootte van dit gebied is evenwel moeilijk te verkrijgen door de onvolledigheid van historische en archeologische bronnen.

Het gebied dat de Menapiërs bewoonden strekte zich aan de vooravond van Caesars militaire campagnes in de streek waarschijnlijk uit van de Aa in Noord-Frankrijk tot de monding van de Rijn nabij Katwijk, Nederland. Het is ook mogelijk, althans als we Caesar en Strabo¹¹ geloven, dat de *Menapii* ook gronden hadden ten noorden van de Rijn. Het is echter de realiteit dat de grenzen van de latere *civitas Menapiorum* slecht gekend zijn; dit gebrek aan

¹¹ DE LAET 1961, p. 24.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

zekerheid wordt ten dele veroorzaakt door de schaarste aan geschreven bronnen over de verschillende *civitates* in onze gewesten, en deels door de onbetrouwbaarheid en moeizame interpretatie van die antieke teksten.

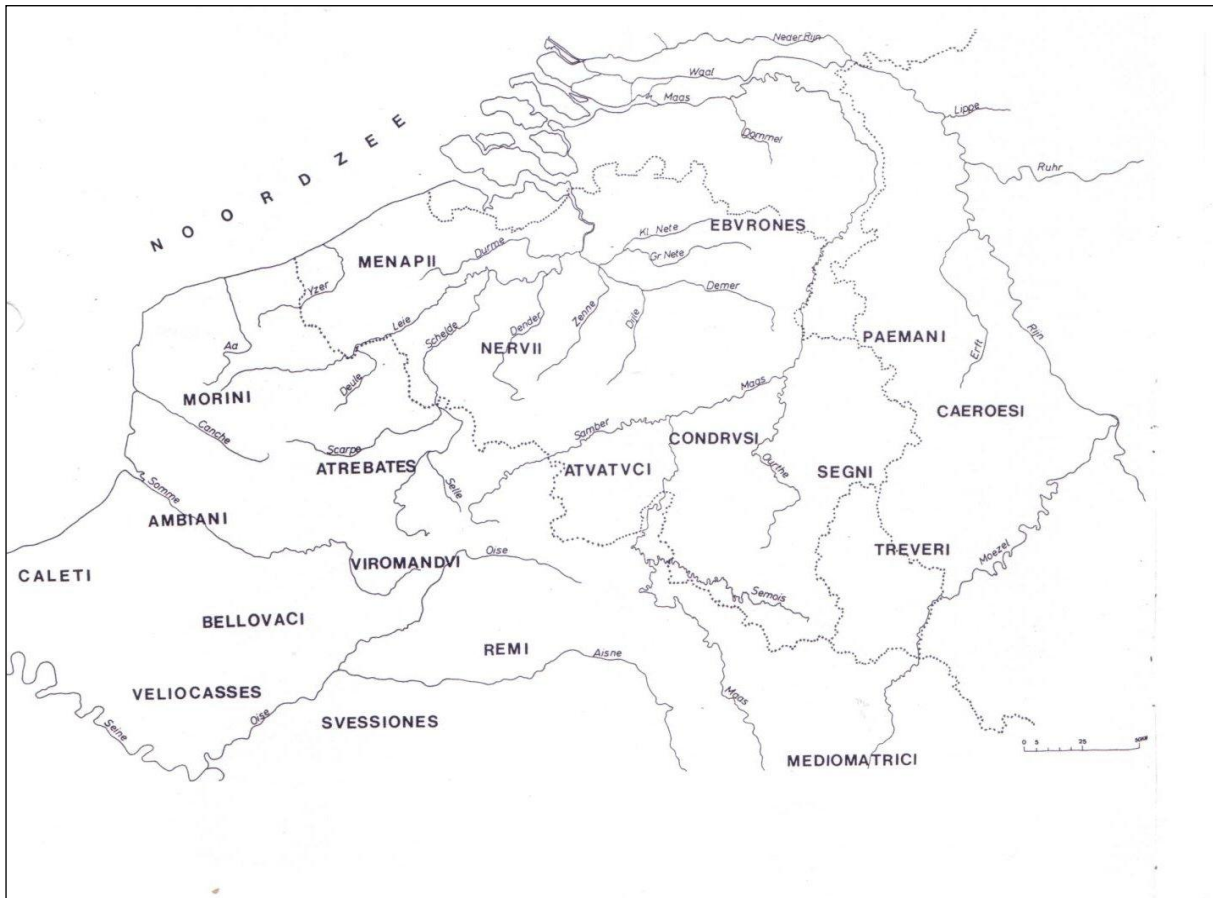

fig. 3: De Menapii en hun buurvölkeren.

Uit: THOEN 1987, p. 12

Archeologische bronnen kunnen in dergelijke gevallen wat uitsluitsel brengen. Het bestaan van verscheidene aardewerkgroepen in het gebied tussen de Schelde en de Rijn kan een aanwijzing zijn dat er een verschillende cultuur bestond in het zuidelijke kustgebied van Nederland gedurende de late ijzertijd. Die aanwijzingen zijn vooral gebaseerd op een studie van Domburg II- en Broekpolder II-aardewerk dat men voornamelijk aantreft tussen de Westerschelde en de Rijn. Ten noorden van de Rijn is Santpoort II dan weer dominant; dit type aardewerk vertoonde oorspronkelijk een groot verschil met de zuidelijke aardewerktypen, zeker het Santpoort I-aardewerk. Vermoedelijk door toenemende contacten tussen de verschillende groepen¹² zien we aan het begin van de late ijzertijd een homogenisatie van de verschillende aardewerkgroepen. Verrassend is dat er op dat moment

¹² VAN HEERINGEN 1989, p. 219.

nog maar weinig invloeden uit Noord-Franse en Vlaamse kustgebied afkomstig zijn¹³, dit betekent uiteraard niet dat er tijdens de late ijzertijd verschillende volkeren woonden in wat nu Zeeland en Oost- en West-Vlaanderen is¹⁴. Een verschil in decoratiestijl wijst niet altijd op de aanwezigheid van verschillende volkeren; het is waarschijnlijker dat we hier kunnen spreken over regionale variaties binnen éénzelfde culturele groep. Het is dus niet onrealistisch om te veronderstellen dat aan de vooravond van de Romeinse veroveringen de *Menapii* een gebied bewoonden dat strekte van de Aa in het Zuiden tot aan de Schelde, misschien zelfs de Maas of Rijn, in het Noorden.

Of de Menapiërs al dan niet ten oosten van de Schelde leefden zal hier niet behandeld worden. We mogen wel veronderstellen dat er *Menapii* op de rechteroever woonden en dat ze daar gronden hadden, uitgaande van de algemene kennis dat grenzen tussen verschillende bevolkingsgroepen eerder diffuus zijn dan sterk afgelijnd¹⁵. In het zuiden grensde het Menapische gebied aan dat van de *Morini* en de *Atrebates*. Er is onduidelijkheid of het gebied tussen de IJzer, de Aa en de Noordzee behoorde tot de *civitas Morinorum* of niet, maar hier wordt later nog op teruggekomen.

Algemeen kan gesteld worden dat de *Menapii* een gebied bewoonden begrensd door de Noordzee, de Aa en de Schelde; het reikte misschien zelfs tot aan de Rijnmonding.

De campagnes van Caesar betekenden een grote verandering in de Noordgallische bevolking. Onder invloed van de oorlog migreerden verscheidene volkeren van aan de Germaanse kant¹⁶ van de Rijn om de nieuw vrijgekomen gronden in te palmen¹⁷. Caesar zelf vermeldt dat de *Usipeti* en *Tencteri*, twee volksstammen van over de Rijn, onder druk van de *Suevi* migreerden naar het gebied tussen Maas- en Rijnmonding, in de periode 58-55 v. Chr.¹⁸ Nadien weken ze uit naar het gebied van de Eburonen, waar ze in het jaar 55 voor onze jaartelling werden verslagen door Caesar¹⁹. De Menapiërs zelf gaven de strijd pas op in 53 voor Chr.; dat zij zo lang bleven strijden tegen Caesar wordt vaak verklaard door het gebruik

¹³ VAN HEERINGEN 1989, p. 216. Invloeden uit de Noord-Franse en Vlaamse regio worden wel duidelijk vanaf ongeveer 50 v. Chr.

¹⁴ VAN HEERINGEN 1989, p. 204. Het is wel zo dat rond de 1ste Eeuw v. Chr. het Broekpolder II-gebied ontruimt blijkt te zijn.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld de taalgrens in België, of Schleswig-Holstein (Duits-Deens). Er zijn talloze voorbeelden.

¹⁶ Dit houdt niet in dat er enkel Germanen woonden aan de rechterzijde van de Rijn. Het gebied in de buurt van de rivier was een mengeling van Germaanse en Gallische stammen.

¹⁷ Zoals bijvoorbeeld na de verdwijning van de *Eburones*.

¹⁸ In *De Bello Gallico* vermeldt Caesar dat beide stammen dit gebied veroveren op de *Menapii*.

¹⁹ DE LAET 1961, p. 23-24.

van guerrillatechnieken in een moeilijk bereikbaar terrein. Het is natuurlijk best mogelijk dat de Menapiërs dusdanig marginaal waren als militaire dreiging, en hun gebied dusdanig oninteressant als wingewest, dat de Romeinen pas laat aandacht gingen besteden aan dit gebied.

Na de verovering van onze gewesten stabiliseerde de situatie zich in zekere mate; desondanks gingen de migraties toch nog een tijdje door, vaak onder Romeins initiatief. Zij brachten in meerdere gevallen Germaanse of Kelto-Germaanse stammen binnen de nieuwe grenzen van het rijk om recent ontvolkte gebieden terug in cultuur te brengen. Plinius de Oudere vermeldt dat het *Helinium* bewoond werd door de *Batavi*, de *Cannanefates*, de *Frisii*, de *Chauci*, de *Sturii* en de *Marsaci*²⁰. Het lijkt er dus op dat de *Menapii* een deel van hun gebied, namelijk dat tussen Rijn en Maas, moesten opgeven ten voordele van deze nieuwkomers; in hoeverre dit veel veranderde aan de toestand op het terrein is niet zeker aangezien de Menapiërs dit gebied al eerder hadden verloren aan de *Tencteri* en *Usipetes*. In elk geval komt het erop neer dat zij zich terugtrokken achter de Maas of de Scheldemonding. Het verloren gegane territorium werd uiteindelijk ingedeeld bij de *civitas Frisiavonum*, met de Schelde als grens tussen beide *civitates*, alsook de provincies *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*²¹.

Waar precies deze nieuwe stammen hun woonplaats vonden of kregen is niet met zekerheid te zeggen, omdat niet iedereen dezelfde woongebieden aanduidt voor de verschillende bevolkingsgroepen. Aan de andere kant is het soms mogelijk om op basis van latere bronnen²² een beeld te schetsen van de nieuwe situatie op de Gallisch-Germaanse grens.

Van de nieuwe stammen is die der *Batavi* toch de meest gekende, voornamelijk dankzij de rol die zij speelden in de jaren 69-70 van onze jaartelling toen zij in opstand kwamen tegen het Romeins gezag²³. Samen met de *Cannanefates* bevonden zij zich bijna zeker in het gebied tussen Maas- en Rijnmonding. De Bataven bewoonden de regio rond hun

²⁰ DE LAET 1961, p. 24.

²¹ THOEN 1985, p. 46.

²² BLOK & BYVANCK 1929, p. 5-7. Tacitus vermeldde een aantal van de nieuwe stammen in het gebied. Het dient wel gezegd te worden dat hij de situatie schetste aan het eind van de 1ste eeuw.

²³ In hoeverre dit een echt opstand was tegen Rome en geen onderdeel van de aan de gang zijnde burgeroorlog staat natuurlijk open voor discussie.

hoofdplaats Nijmegen (*Oppidum Batavorum*), terwijl de *Cannanefates* zich eerder aan de zeekant van dit deltagebied bevonden²⁴.

De *Marsaci* en de *Sturii* vinden we terug op de eilanden in de Schelde in Zuid-Holland en het noorden van Zeeland²⁵. De zone waar deze volkeren zich bevonden maakte waarschijnlijk deel uit van de *civitas Menapiorum* maar de invloed die zij gehad hebben op de Menapische bevolking is onzeker. Mogelijk was hun verblijf slechts tijdelijk, of werden zij geabsorbeerd door de locale bevolking. Een andere mogelijkheid is dat de Menapische bevolking al voor het grootste deel uit de regio was verdwenen. Hoe dan ook, meer dan een voetnoot blijken deze twee groepen niet te zijn geweest.

Ten noorden van de Rijn situeert men de *Frisii*, en ook de *Frisiavones*²⁶ worden herhaaldelijk vernoemd. De precieze lokalisatie van deze *Frisiavones* blijft echter is onduidelijk. S. J. De Laet vermeldt dat zij zich eveneens tussen de Maas- en Rijnmonding zouden gevestigd hebben en soms wordt er gemeld dat zij zich in de buurt van Nijmegen ophielden. Dit lijkt vreemd aangezien het bestaan van een *civitas Frisiavonum* zeker is en het onwaarschijnlijk is dat deze in het gebied van de *civitas Batavorum* gelegen was. Volgens sommigen bevond de *civitas Frisiavonum* zich net ten noorden van de Schelde, dus in het gebied waar de *Marsaci* leefden; andere auteurs situeren de regio eerder in het noordoostelijke deel van het Nederlandse Noord-Brabant²⁷. Wat zou betekenen dat de *civitas Frisiavonum* zich tussen de *civitas Batavorum* en de *civitas Tungrorum* bevond. Dit is de meest waarschijnlijke optie, zeker als men weet dat een deel van het Menapische gebied (tussen Maas en Rijn) uiteindelijk werd toegezegd aan de *Frisiavones*.

In elk geval strekte hun gebied zich niet uit over heel Zeeland, zoals onder andere wordt aangenomen binnen het *polygonensysteem*²⁸. Volgens dit op statistiek gebaseerde systeem strekte de *civitas Frisiavonum* zich uit tot aan het noordwesten van België, wat ongeveer overeenstemt met de huidige grens tussen Zeeuws-Vlaanderen en West- en Oost-Vlaanderen. Er zijn een aantal redenen om aan te nemen dat dit een verkeerde situering is van de *civitas*. Ten eerste houdt dit systeem geen rekening met de beschikbare antieke bronnen en archeologische conclusies, maar berekent men het gebied op basis van een centraal punt, vaak

²⁴ BLOK & BYVANCK 1929, p. 7.

²⁵ BLOK & BYVANCK 1929, p. 9. Ook DE LAET 1950, p. 3.

²⁶ BLOK & BYVANCK 1929, p. 6. Ook wel *Frisiabones* geschreven.

²⁷ BLOK & BYVANCK 1929, p. 10.

²⁸ TEMMERMAN, 2004, p. 19. Volgens Derks T., 1998. *Gods, Temples and Ritual Practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam University Press.

de hoofdplaats. De hoofdplaats van de *civitas Frisiavonum* is echter nog onzeker. Ten tweede is dit in strijd met wat we reeds hebben vastgesteld in verband met het gebied van de Menapiërs; er is eveneens geen reden om aan te nemen dat de *Frisiavones* een dergelijk uitgestrekt gebied bezetten. Het systeem houdt evenmin rekening met het belang van natuurlijke grenzen zoals rivieren. Daar de Westerschelde op dat moment waarschijnlijk nog niet bestond is er weinig reden om aan te nemen dat Zeeland geen deel uitmaakte van het Menapische gebied.

De andere buurvolkeringen van de *Menapii* waren de *Morini* in het zuidwesten, de *Atrebates* in het zuidoosten met de Leie als grens, de *Nervii* in het oosten en de *Toxandri* (of *Texuandri*) in het huidige Antwerpen, als onderdeel van de *civitas Tungrorum*.

1.1.3. Begrenzing

1.1.3.1. Algemeen

De *civitas Menapiorum* was gelegen in *Belgica*, in de Romeinse periode één van de drie provincies in het door keizer Augustus in 16-13 vóór Chr. gereorganiseerde *Gallia*. De provincie besloeg het gebied tussen de Noordzee, de Rijn en de Seine en was verdeeld in een aantal *civitates*, waarvan de belangrijkste: de *civitas Morinorum* (hoofdplaats Terwaan), de *civitas Menapiorum* (hoofdplaats Kassel), de *civitas Nerviorum* (hoofdplaats Bavay), de *civitas Treverorum* (hoofdplaats Trier), de *civitas Tungrorum* (hoofdplaats Tongeren), de *civitas Batavorum* (hoofdplaats Nijmegen), de *civitas Cananefatum* (hoofdplaats Arentsburg) en de *civitas Frisiavonum* (hoofdplaats onzeker). Onder keizer Domitianus (ca. 90 na Chr.) werden *Germania Inferior* (later *Germania Secunda*, hoofdplaats Keulen) en *Germania Superior* (hoofdplaats Mainz) als afzonderlijke provincies van *Belgica* afgescheiden. Omstreeks 297 na Chr. verdeelde Diocletianus de rest in de provincies *Belgica Prima* (hoofdplaats Trier) en *Belgica Secunda* (hoofdplaats Reims).

1.1.3.2. Het gebied van de Romeinse *civitas Menapiorum*

Na de verovering van Gallië door Caesar duurde het een aantal decennia voordat de nieuwe gebieden ingedeeld worden in administratieve eenheden. Pas onder keizer Augustus werden de nieuwe provincies effectief opgericht. Dit gebeurde waarschijnlijk tussen 16-13 v. Chr. Zoals reeds vastgesteld kwam de gereorganiseerde *civitas* niet volledig overeen met het oorspronkelijke Menapische gebied. Die discrepantie werd veroorzaakt omdat de Menapii het gebied tussen Schelde en Rijn moesten afstaan of verloren in strijd aan de *Tencteri* en *Usipetes*. Het verloren gegane gebied werd nadien ingedeeld bij de *civitas Frisiavonum* dat zich in nu *Germania Inferior* bevond.

Wat de administratieve grens van de *civitas* betreft kunnen we stellen dat deze gevormd werd door de Noordzee, van het *Helinium* in het noorden tot aan de monding van ofwel de IJzer ofwel de Aa in het zuiden; de grens volgde waarschijnlijk de loop van deze rivieren. Van het oosten van St.-Omer ging de grens in een lijn tot aan de Leie ten zuiden van Boeseghem. Daarna bleef ze de Leie volgen tot aan de Deulemonding. De Deule was de grens tot bezuiden Carvin vanwaar weer een lijn werd getrokken tot aan de Scarpe. Deze is de grens tot aan haar samenvloeiing met de Schelde²⁹. Vanaf dat punt dient de Schelde als de oostelijke grens van de *civitas*; ze vormt tevens de grens met de *civitas Nerviorum*. Dit blijft zo tot aan de monding van de Rupel, waar de Schelde de grens is met de *civitas Tungrorum*. De noordelijke grens van het gebied volgde de hoofdarms van de Schelde, namelijk de Striene, tot aan haar monding in ofwel de Maas, ofwel via een zijtak³⁰ in de Noordzee. Dit zou dan ter hoogte van Colijnsplaat en Domburg geweest zijn.

De grootste onzekerheid in verband met de grens van de *civitas Menapiorum* ligt dus in het zuidwesten, tussen de loop van de IJzer en die van de Aa (fig. 4). Welk van beide rivieren was nu de grens? Hier kunnen middeleeuwse bronnen wat soelaas brengen. Middeleeuwse documenten van de 8ste tot de 10de eeuw spreken over het gebied genaamd *Mempisc*, wat een verbastering³¹ is van de naam “Menapiërs”. Dit gebied mag weliswaar niet verward worden met de *pagus Mempiscus*, die een hoogmiddeleeuwse administratieve

²⁹ DE LAET, 1961, p. 31.

³⁰ Dit is de zogenaamde “Romeinse Schelde”. De bedding van deze zijarm van de Striene is, net zoals de bedding van de Striene zelf, niet volledig met zekerheid vastgesteld. Men neemt echter aan dat deze min of meer overeenkomt met de loop van de Oosterschelde.

³¹ DE LAET 1961, p. 27.

eenheid is. Het *Mempisc* omvatte de *pagus Mempiscus*, maar ook delen van de *pagus Tervanensis* en de *pagus Issereticus*³². Ondanks de naamgeving van het gebied is er geen administratieve continuïteit met de Romeinse *civitas*³³. Toch blijkt uit bronnen dat er in de ideeënsfeer van de monniken van St.-Bertijns een traditie bestond die Krombeke, Esquelbecq, Wormhout, Ledringhem, Cassel, Strazeele en Boesinghem in het gebied van de *Menapii* plaatste³⁴. Dit zijn allemaal plaatsen die zich in het meest zuidwestelijk en westelijk deel van de *Mempiscus* bevinden, tussen de bovenloop van de IJzer en de Leie, een regio die ook wel eens vermeld staat als *pagus Tervanensis infra Mempisco*³⁵. Het is nu zo dat er geen enkele lokaliteit vermeld is die zich tussen de IJzer en de kust bevindt. De reden hiervoor is dat de middeleeuwse bronnen weinig aandacht besteden aan dit gebied in de context die hier behandeld wordt; dit is waarschijnlijk te wijten aan de gevolgen van de laat-Romeinse en Middeleeuwse transgressies (Duinkerke II en III, ook bekend als Laagpakket van Walcheren), die een groot deel van het gebied onder water zetten en in de IJzervallei ver landinwaarts gingen. Afgaande op de middeleeuwse bronnen kunnen enkele conclusies worden getrokken over een deel van de grens. Er is echter nog het archeologische aspect van deze kwestie. Opgravingen op een aantal sites langs de Noordzeekust, met De Panne als belangrijkste,³⁶ die men kan dateren als behorende tot de late La Tène-periode hebben aan het licht gebracht dat er grote gelijkenissen zijn in de materiële cultuur daar en op sites die zich aan de andere kant van de *civitas Menapiorum* bevinden (zoals Vlaardingen). Hoewel dit geen volledige zekerheid geeft, lijkt het toch voldoende te zijn om het gebied tussen IJzer en kust als Menapisch gebied te beschouwen.

Het gebied van de *civitas Menapiorum*, opgericht in de periode 16-13 vóór Christus, kwam dus ruwweg overeen met de zone tussen de Maas- of Scheldemonding (fig. 5), de Schelde, de Aa en de Noordzee. Indien we dit gaan vergelijken met de hedendaagse situatie, stemt dit overeen met een deel van Noord-Frankrijk, West-Vlaanderen, een klein deel van noordelijk Henegouwen, Oost-Vlaanderen ten westen van de Schelde, Zeeland en de eilanden van Zuid-Holland. Zoals eerder vermeld werd kende het gebied van de Menapiërs na de verovering een inkrimping.

³² PARRET 1954-1955, p. 9. Dit is de *pagus* die aan de IJzer grenst.

³³ PARRET 1954-1955, p. 8-9. Het bisdom Terwaan, waartoe het *Mempisc* behoorde, werd pas in de 7de eeuw opgericht.

³⁴ DE LAET 1961, p. 27-28. Koch breidt de lijst verder uit met Terdeghem, Merville, Oxelaere, Vleteren.

³⁵ PARRET 1954-1955, p. 10

³⁶ DE LAET 1961, p.30.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

Fig. 4: De zuidelijke grens van de *civitas Menapiorum*.
Uit: DE LAET 1961, p. 28.

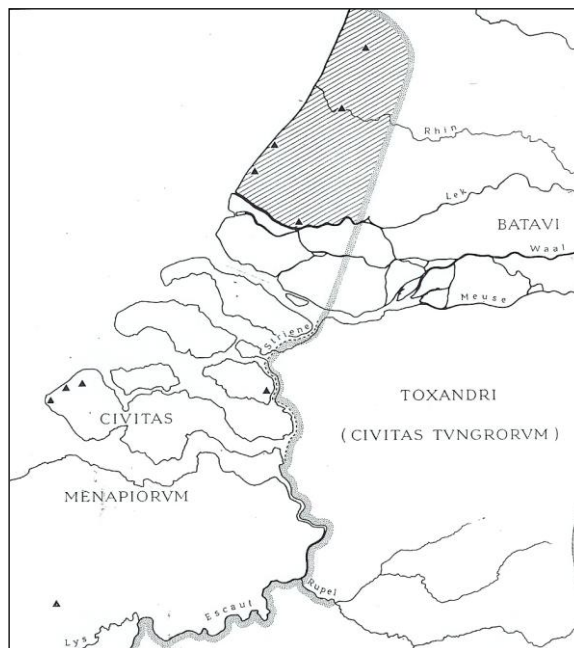

Fig. 5: De noordelijke (hier de Maas) en de oostelijke grenzen van de *civitas*. Het gearceerde deel behoorde vóór de Romeinse verovering mogelijk ook tot het Menapisch gebied.

Uit: DE LAET 1961, p. 29.

1.1.3.3. Castellum Menapiorum

Bij de indeling van Gallië in provincies en vooral *civitates* baseerde Augustus zich hoofdzakelijk op het grondgebied van de lokale bewoners. Eveneens werd de belangrijkste nederzetting of *oppidum* tot *caput civitates*, het administratief centrum van de *civitas*, verheven³⁷. Deze *caput civitates* diende als stedelijk centrum dat het omliggende platteland moest beheersen.

Castellum Menapiorum, de hoofdplaats van de Menapische *civitas* wordt voor de eerste maal vernoemd door Claudius Ptolemaeus. Ook het *Itinerarium Antonini* en de *Tabula Peutingeriana* vermelden de plaats, weliswaar onder de naam *Castello Menapiorum*³⁸. Algemeen neemt men aan dat Cassel, in Noord-Frankrijk, de hoofdstad was van de *civitas Menapiorum*.

Op het moment dat de Romeinen Cassel verhieven tot stad, was dit waarschijnlijk niet meer dan een dorp. De nieuw verkregen administratieve functies hebben echter niet geleid tot een toename van het economische belang van Cassel, zodat een groei tot volwaardige stad nooit echt tot stand kwam³⁹. Het is vrijwel zeker dat er in de *civitas Menapiorum* verscheidene agglomeraties waren die een groter economisch belang hadden dan Cassel, maar die desondanks door de Romeinen nooit als stad werden erkend. Deze economisch belangrijke nederzettingen werden door de Romeinse administratie als *vici* beschouwd. Niettemin had Cassel toch enig agrarisch belang, gezien de uitgebreide verkaveling in *centuriatio* rondom de nederzetting⁴⁰. Initieel speelde Cassel ook een militaire rol maar zeker vanaf de eerste helft van de 1ste eeuw was de stad vooral een belangrijk verkeersknooppunt⁴¹.

Zoals de meeste *oppida* en vele ander pre-Romeinse nederzettingen lag Cassel op een heuvel. In tegenstelling tot het Romeinse gebruik om deze nederzettingen te herstichten in de vlakte⁴², besloten de nieuwe eigenaars om de ‘stad’ Cassel op de heuvel te houden.

³⁷ DE LAET 1960, p. 5.

³⁸ DE LAET 1961, p. 25.

³⁹ DE LAET & DHONDT 1964, p. 44.

⁴⁰ ROUMÉGOUX & TERMOTE 1993, p. 68-69. De littekens van deze verkaveling zijn nog ten dele zichtbaar in het huidige landschap. Een zekere reconstructie van de *centuriatio* was zelfs mogelijk.

⁴¹ VERMEULEN 2004, p.129.

⁴² Om te vermijden dat potentiële vijanden gemakkelijk verdedigbare ‘forten’ in handen zouden krijgen.

Het Romeinse Cassel lijkt te bestaan uit twee belangrijke delen, elk met hun eigen structuur: één deel waar het stadsplan een wirwar aan kronkelende straten vertoont, niet toevallig op de heuvel zelf, en waar de strakke urbanisatieschema's van de Romeinen blijkbaar niet gevolgd werden, een tweede deel op de zuidwestelijke helling waar de stadsverkaveling haaks op de helling verloopt en tevens parallel is met de twee toegangswegen die richting de kust en Thiennes gaan. Deze waarschijnlijke resten van planmatige urbanisatie ontwikkelden zich klaarblijkelijk rondom het kasteelplateau waarop zich de oude bewoningskern moet bevonden hebben⁴³.

Ook voor de kennis over het antieke Cassel speelt de relatieve onbelangrijkheid van de regio ons parten. De lage bevolkingsgraad⁴⁴ en grote afstand van de mediterrane kust met zijn urbane centra betekenen dat er in het gebied der Menapiërs, ten tijde van de Romeinse verovering, nagenoeg geen nederzettingen van enige omvang aanwezig waren. *Oppida* of (proto-)steden waren in het gebied dus niet te vinden, zoals Caesar zelf vermeldt; men kon er slechts *vici* en *aedificia*, hoeves, aantreffen⁴⁵. Cassius Dio schreef dan weer dat de Menapiërs in “hutten”⁴⁶ woonden, waarmee hij Caesar bevestigde. Het is dan ook niet evident om te achterhalen waarom de Romeinse administratie precies Cassel uitkoos als hoofdplaats voor de *civitas Menapiorum*. Ondanks de naam *Castellum/Castello Menapiorum*, die wel verwijst naar de aanwezigheid van een Menapische versterking, kan de nederzetting als *oppidum* niet bijster indrukwekkend geweest zijn in vergelijking met wat er in de aangrenzende *civitates* te vinden was. Niettemin is het wijs om aan te nemen dat Cassel het dichtst in de buurt kwam bij de *oppida* die de Romeinen zo vaak als basis voor hun hoofdplaatsen kozen.

⁴³ ROUMEGOUX & TERMOTE 1993, p. 72.

⁴⁴ Tussen de 25.000 en 35.000 inwoners in de ganse *civitas*.

⁴⁵ DE LAET 1950, p. 5.

⁴⁶ LAMBRECHTS 1951, p. 28. In werkelijkheid leefde de lokale bevolking in stevig gebouwde houten huizen. De Romeinen namen het niet zo nauw als het op de waarheid aankwam wanneer ze spraken over de ‘barbaren’ die ze veroverden.

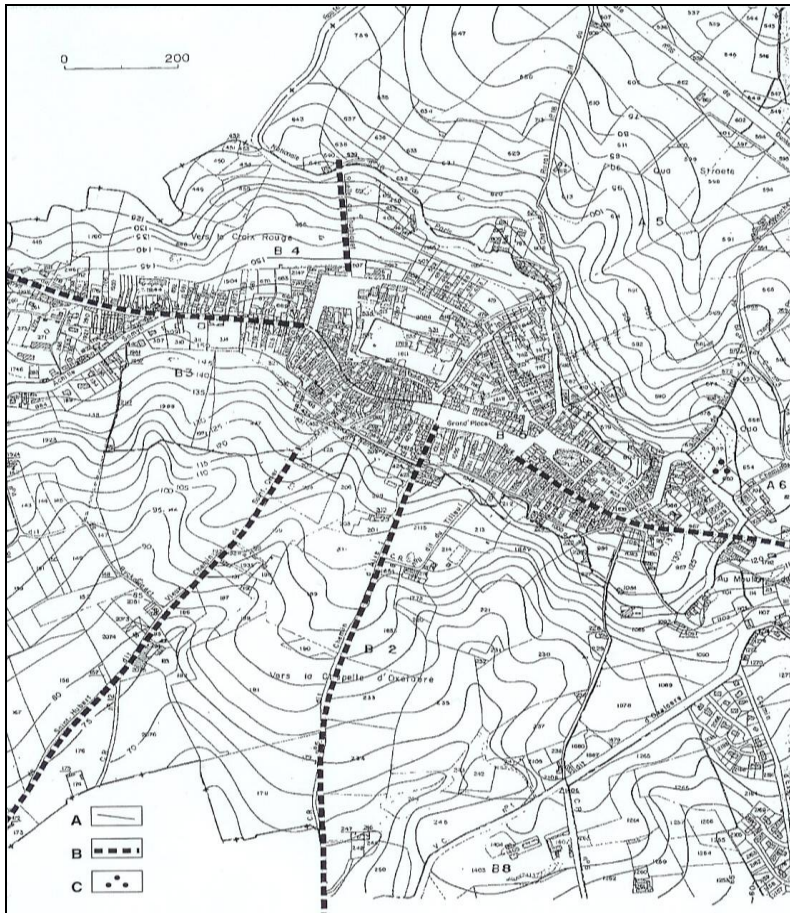

Fig. 6: Cassel, topografische en kadastrale kaart met aanduiding van de Romeinse topografie.

A: omlijning eind 3de-eeuws *castellum* (naar resten van de muur gevonden in 1904-22, 1976, 1984-87), B: Romeinse wegen, C: Romeinse en Merovingische begraafplaats.

Uit: ROUMEGOUX 1993, p. 73, fig. 50.

1.1.3.4. *Turnacum* en de *civitas Turnacensium*

Onder de regering van Diocletianus (284-305 na Chr.) werden de provincies van het Romeinse Rijk gereorganiseerd. Zo werd in de *civitas Menapiorum* de hoofdstad Cassel vervangen door Doornik (Henegouwen, België), toen *Turnacum* geheten, daarnaast kreeg het gebied ook de naam *civitas Turnacensium*⁴⁷. De naam *Turnacum* wordt voor het eerst geattesteerd in de 3de eeuw en zou afkomstig zijn van de naam van de eerste eigenaar van het gebied, *Turnus*, waaraan de uitgang *acum* werd toegevoegd⁴⁸. Of de naamsverandering ook een wijziging van het gebied inhield kan niet met zekerheid gezegd worden.

Het is vrij logisch dat *Turnacum* tot nieuwe *caput civitates* werd verheven. Doornik was economisch veel belangrijker dan Cassel en was tegen de 3de eeuw waarschijnlijk de grootste nederzetting in het Menapische gebied. Bovendien is dankzij opgravingen gebleken

⁴⁷ VERMEULEN 2004, p. 132.

⁴⁸ WANKENNE 1972, p.21.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

dat de site reeds in de 1ste eeuw één van de belangrijkste agglomeraties in onze gewesten moet geweest zijn, vooral op economisch vlak⁴⁹.

Twee factoren, beide economisch, hebben de snelle ontwikkeling van het Menapische dorpje mogelijk gemaakt. Eerst en vooral was er de gunstige ligging van Doornik aan de grens van de *civitas Menapiorum* en de *civitas Nerviorum*, op een kruising van verschillende wegen en aan de Schelde die bevaarbaar was. De andere factor was de aanwezigheid van de zogenaamde Doornikse kalksteen. Deze werd al vanaf de 1ste eeuw, tijdens de regering van Claudius, geëxploiteerd als bouwmateriaal voor de vele stenen gebouwen die van dan af werden opgetrokken ter vervanging van de houten constructies⁵⁰. De uitbating van deze kalksteen werd al snel één van de belangrijkste nijverheidstakken in Doornik.

Het is belangrijk om in herinnering te brengen dat de Schelde de grens was tussen beide *civitates*, waardoor de agglomeratie zich eigenlijk tegelijk op Menapisch en Nervisch grondgebied bevond.

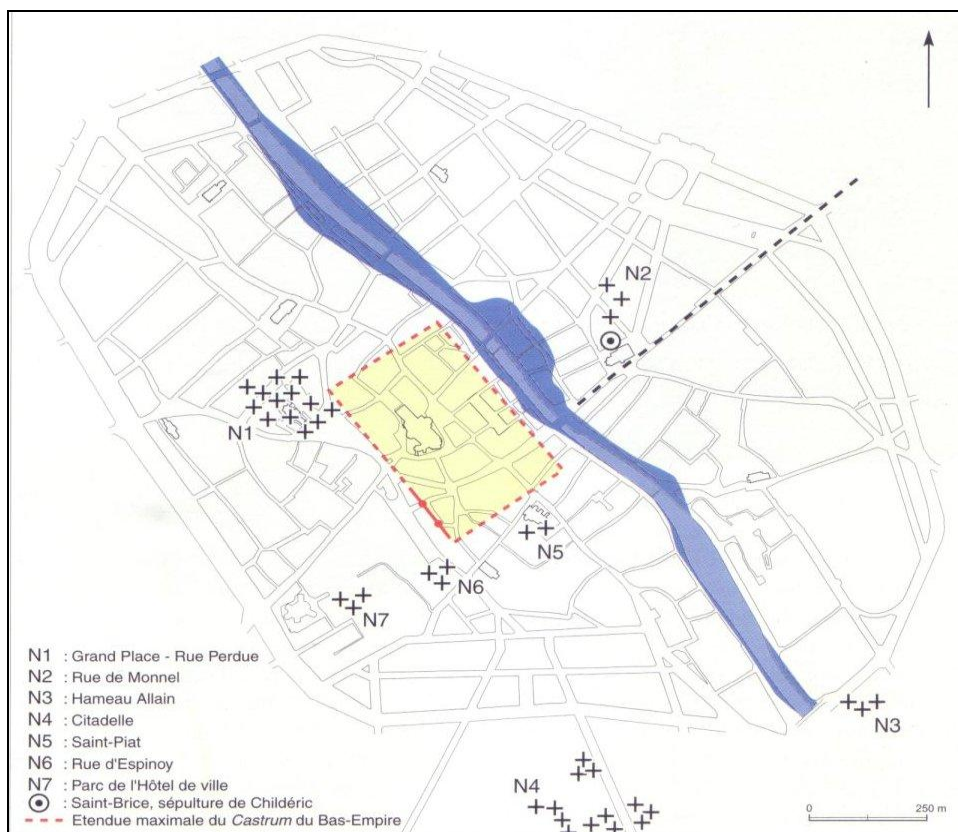

Fig. 7: Het laat-Romeinse Doornik en de naburige necropolen.

Uit: Brulet R., 2006. p. 23.

⁴⁹ WANKENNE 1972, p. 21. Zie ook DE LAET 1951, p. 7.

⁵⁰ DE LAET 1960, p. 11.

1.1.4. De belangrijkste nederzettingen in de *civitas Menapiorum*

Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen steden, grotere nederzettingen en kleinere nederzettingen. In de Romeinse periode was er in onze gewesten over het algemeen slechts één echte stad per *civitas*, namelijk de *caput civitatis* met zijn centrale administratieve functie. In de *civitas Menapiorum* werd dit eerst Cassel, later Doornik. Er bevonden zich in het Menapische gebied eveneens een aantal grotere en kleinere nederzettingen. Vaak hadden deze een licht stedelijk karakter. De meeste onder hen kregen de naam *vicus* (wijk, dorp of agglomeratie) toegekend. Ondanks het economisch of zelfs religieus belang van de *vici* erkende het Romeinse gezag deze nederzettingen niet als steden daar er geen officiële administratieve functies werden uitgevoerd. Indien enkele *vici* toch een bepaald administratief belang kenden zal dit zeker niet van primair belang geweest zijn⁵¹. De term *vicus* diende eigenlijk als een soort verzamelbegrip voor de nederzettingvormen die niet het statuut van stad, *municipia* of *colonia*, kregen, of als landgoed, *villa rustica*, te boek stonden. Het begrip *vicus* bezat dus blijkbaar geen juridische connotatie binnen het Romeinse Rijk.

Dit betekende echter niet dat de *vicus* niet als *de facto* hoofdstad diende voor een gebiedsonderdeel (de *pagus*) binnen de *civitas*⁵². Deze pre-Romeinse territoriale eenheden, die een zekere autonomie hadden in de Late IJzertijd, werden vermoedelijk gedepolitiseerd door de Romeinen. Als belangrijkste lokale nederzetting was het echter niet onwaarschijnlijk dat er zich bepaalde administratief en religieus belangrijke functies ontwikkelden, met bijhorende “bureaucraten”⁵³.

Steden en *vici* bevonden zich normaal gezien langsheen primaire, secundaire of kleinere wegen, of aan belangrijke kruispunten van land- en/of waterwegen⁵⁴. Kleinere nederzettingen ontstonden meestal op de plaats van een *statio* of halte van de keizerlijke post.⁵⁵ Naast deze ‘stedelijke bewoning’ was er ook nog een landelijke bewoning aanwezig, vooral vertegenwoordigd door grote landbouwcomplexen, *villae*, en kleinere hoeven of *aedificia*. Mede door de terreinverdeling binnen de *civitas Menapiorum* bleef het

⁵¹ THOEN 1996, p. 50.

⁵² HIDDINK 1991, p. 217.

⁵³ HIDDINK 1991, p. 217. Bronnen over deze “bureaucraten” zijn beperkt; *curatores vici*, *quaestor* en *magistri vici* worden vermeld. De laatste werden echter niet vernoemd in het studiegebied – wel net daarbuiten – van het artikel in kwestie.

⁵⁴ Het wegennet wordt later behandeld.

⁵⁵ MERTENS 1972, p. 79.

villalandschap grotendeels geconcentreerd in het zuidelijke deel van het gebied, rond Cassel en Doornik. In de rest van de dunbevolkte *civitas* startte de Romanisatie maar laat en verliep het proces moeizaam. De belangrijkste redenen hiervoor waren de slechte toegankelijkheid (voor de kustvlakte) en de afgelegen positie van de *civitas*, daarnaast speelde ook de marginaliteit van de gronden in veel van het gebied een grote rol in de trage ontwikkeling van op Romeinse leest gestoelde landbouwbedrijven. Waar Romanisatie toch vroeg plaatsvond zien we dat het vaak ging om nederzettingen die zich langs belangrijke militaire of commerciële routes bevonden. Ook militaire kampen waren belangrijk en sommige groeiden uit tot echte nederzettingen of *canabae*, vanwege de economische invloed die militaire kampen uitoefenden op de lokale handel. Niettemin is het zo dat onze gewesten pas een grote militaire betekenis verwierven tegen het eind van de Romeinse periode, wanneer het rijk te kampen had met constante bedreigingen van vooral Germaanse stammen.

Het is niet de bedoeling om in dit deel een volledig overzicht te geven van alle nederzettingen in de *civitas*, enkel de belangrijkste komen kort aan bod. Cassel en Doornik komen echter niet maar aan bod in daar deze nederzettingen reeds behandeld werden. In zoverre mogelijk zullen de nederzettingen die in hoofdstuk vermeld werden, uitgebreider behandeld worden verder in deze thesis. Het is echter zo dat niet alle informatie over deze nederzettingen toerikend is voor, of zelfs van toepassing op, hetgeen deze thesis tracht te bewerkstelligen. Enige discrepantie tussen dit overzicht en de latere hoofdstukken is dus onvermijdelijk.

1.1.4.1. Howardries, Taintignies en Bléharies

Deze drie sites liggen ten zuiden van Doornik, in de provincie Henegouwen. Howardries was in de Romeinse tijd de belangrijkste nederzetting van de drie, als pottenbakkerscentrum van enig belang, vooral tijdens de regeringsperiode van keizer Claudius. Op dat moment verbleven vele militairen in de regio met oog op de invasie van Engeland. Ook dakpannen en onderdelen voor *hypocausta* werden er geproduceerd; daarnaast was er ook een bescheiden ijzerindustrie aanwezig⁵⁶. Mettertijd schakelde men te Howardries wel over op een door

⁵⁶ WANKENNE 1972, p. 27.

landbouw gedomineerde economie. De invallen van de *Chauci* (171-175)⁵⁷ verwoestten de nederzetting en hoewel ze opnieuw bezet werd hervond ze nooit haar vroegere welvaart terug.

Te Taintignies bevonden zich eveneens pottenbakkerijen en zijn er ook sporen van metallurgische activiteiten aangetroffen. De site werd waarschijnlijk verlaten na de aanval van de *Chauci*⁵⁸.

Bléharies was gelegen op de weg die van Bavay naar Doornik liep. Er bevond zich een ijzerproductieplaats en de site had ook een landbouwfunctie⁵⁹.

1.1.4.2. Wervik

Het klassieke Wervik, gelegen in de provincie West-Vlaanderen, is ons bekend onder twee namen, namelijk als *Virovinum* op de Peutingerkaart en als *Viroviacum* in het *Itinirarium Antonini*. Volgens beide bronnen bevond Wervik, dat ten tijde van de Romeinse als *vicus* werd beschouwd, zich op de route Bavay-Boulogne. De *vicus* werd in het zuiden begrensd door de Leie. Op zijn minst een deel van het land in en rond Wervik was georganiseerd volgens het vroeg-Romeinse *centuriatio*-systeem. Er bevond zich ook een grafveld langs de westelijke invalsweg⁶⁰. De vroegste bewoningssporen gaan terug tot de regering van Claudius. De bloeiperiode van de *vicus* werd gewelddadig beëindigd, waarschijnlijk door toedoen van de *Chauci*. Wervik kwam de klap nooit echt te boven en ceramiekvondsten lijken erop te wijzen dat de bewoning in de 3de eeuw marginaal was⁶¹. Niettemin duidt de vondst van een muntschat en een Merovingisch grafveld, samen met het doorleven van de Romeinse landindeling, toch op een ononderbroken occupatie van de site⁶².

1.1.4.3. Kortrijk

Kortrijk is gelegen in Zuid-West-Vlaanderen en droeg in de klassieke periode de naam *Cortoriacum*. De *vicus* bevond zich aan de Leie en op een kruising van twee wegen, namelijk de route Tongeren-Boulogne en de route Bavay-Doornik. De Kortrijkenaars pretendeerden sinds lang dat hun stad Romeinse origines had, maar pas in 1897 werden deze vermoedens

⁵⁷ NOUWEN 2006, p. 34. De Chauken hebben tijdens hun invallen onnoemelijk veel schade toegebracht in de *civitas Menapiorum*.

⁵⁸ WANKENNE 1972, p. 28.

⁵⁹ WANKENNE 1972, p. 28.

⁶⁰ TERMOTE 1995, p. 8.

⁶¹ WANKENNE 1972, p. 29.

⁶² TERMOTE 1995, p. 8.

bevestigd met het opgraven van een muntschat⁶³. Verder onderzoek, versnellend vanaf 1940, toonde aan dat Kortrijk en de onmiddellijke omgeving werden bewoond vanaf de 1ste tot de 5de eeuw. Tijdens de eerste helft van de 1ste eeuw bevond er zich een militair kamp, waarvan de legioenen waarschijnlijk richting *Britannia* vertrokken tijdens de campagnes van Claudius.

1.1.4.4. Harelbeke

Harelbeke is een gemeente in de Belgische provincie West-Vlaanderen. Stasegem, een gehucht van Harelbeke waar belangrijke Romeinse sporen aan het licht zijn gekomen⁶⁴, ligt slechts drie kilometers verwijderd van Kortrijk. Het is nu de vraag of het Romeinse Harelbeke afgescheiden was van het toen in de buurt liggende *Cortoriacum*. Het lijkt erop dat de nederzetting vooral in teken stond van commerciële activiteiten te wijten aan de nabijheid van Kortrijk en de daar gelegerde legioensoldaten. De vondst van een votiefkuil met een aanzienlijk aantal beeldjes lijkt ook te wijzen op een zeker religieus belang van de regio, maar het bestaan van een heiligdom is onzeker. De voorwerpen dateren uit de periode vanaf het einde van de 1ste eeuw tot de tweede helft van de 2de eeuw na Chr.. Tijdens de Germaanse invallen van de 3de eeuw werd de nederzetting verwoest⁶⁵.

1.1.4.5. Oudenburg

Deze site, liggend op de grens van de Kustvlakte en Zandig Vlaanderen bevindt zich in West Vlaanderen. Oudenburg is vooral bekend omwille van het *castellum* dat zich in de gemeente bevond en vandaag de dag nog steeds herkenbaar is in het stratenplan van het stadscentrum⁶⁶. Het *castellum* van Oudenburg moet men vooral zien in het licht van de Romeinse kustverdediging, de *Litus Saxonicum*, die werd opgetrokken en versterkt vanaf het eind van de 2de eeuw (na de rooftochten van de eerder vermelde Chauken). De eerste fase van het Romeinse fort (laat 2de eeuw, vroeg 3de eeuw) lijkt daarmee in overeenstemming te zijn. De tweede bouwfase vond plaats na de troebelen tijdens de 3de eeuw. Na de stabilisatie van de Rijn grens werden onze gewesten, samen met de *limes*, verder versterkt⁶⁷. Het fort werd

⁶³ WANKENNE 1972, p. 31. De jongste munt werd gedateerd als behorende tot de tweede helft van de 3de eeuw.

⁶⁴ WANKENNE 1972, p. 32. Wankenne verwijst naar Gramaye die stelde: "*Haec indubitata Romanae habitationis monumenta.*".

⁶⁵ WANKENNE 1972, p. 33.

⁶⁶ De *via principalis*, de *via praetoria* en de omtrek van het *castellum* zijn ondanks wat vervormingen nog duidelijk herkenbaar in het stratenplan.

⁶⁷ BRULET 1995, p. 104, p. 108. Ook: VERMEULEN 2004, p. 132.

eveneens onder invloed van Duinkerke II, met een halve meter opgehoogd. Een derde fase betekende een tweede ophoging en de verstening van het *castellum*. In 410 werd Oudenburg verlaten en begonnen voor onze gewesten de vroege middeleeuwen.

Tijdens de periode voor de aanleg van het *castellum* was er een burgerlijke nederzetting aanwezig. Resten hiervan, inclusief die van een stenen gebouw, werden ontdekt onder het laat-Romeinse grafveld. De aanwezigheid van steenbouw in civiel Oudenburg is een duidelijk bewijs dat deze nederzetting aan de rand van de Kustvlakte vrij welvarend was.

1.1.4.6. Wenduine

Wenduine is een deel van de Belgische gemeente De Haan, gelegen in de provincie West-Vlaanderen. Het was in de Romeinse periode een *vicus* die een Gallo-Romeinse bewoning zou gekend hebben vanaf de 1ste tot de 3de eeuw na Chr. De *vicus* was misschien het eindpunt van de weg die vanuit Blicquy in noordoostelijke richting liep.⁶⁸

1.1.4.7. Destelbergen

Destelbergen bevindt zich in de provincie Oost-Vlaanderen, even ten oosten van Gent. In de Romeinse tijd was Destelbergen een *vicus* met een gemengd artisanaal en agrarisch karakter, klassiek voor dat type van bewoning in de Vlaamse zandstreek⁶⁹. De bewoningssporen lopen van het midden van de 1ste eeuw tot halverwege de 4de eeuw. Stratigrafie en materiële vondsten wijzen op twee belangrijke fasen, vermoedelijk onderbroken door de invallen van de Chauken. Een groot aantal waterputten werd in Destelbergen teruggevonden, wat kan wijzen op de waterbehoefte exploitatie van het ijzerhoudende limoniet dat in dit gebied voorkomt. Ten westen van de nederzetting werd een grote necropool teruggevonden met ruim 2000 graven, wat zou wijzen op een toch wel significante bevolking in de *vicus*. Ten zuiden werd een tweede, kleiner grafveld met een tweehonderdtal graven ontdekt⁷⁰.

⁶⁸ WANKENNE 1972, p. 38.

⁶⁹ DE VOS 2004, p. 19. Ook: HIDDINK 1991, p. 215-216. VERMEULEN 1992, p. 212-213.

⁷⁰ DE VOS 2004, p. 19-20.

1.1.4.8. Waasmunster

Deze Oost-Vlaamse gemeente, gelegen tussen Durme en Schelde, was in de Romeinse tijd één van de belangrijke *vici* in onze gewesten. De belangrijkste bewoningsconcentratie bevond zich in Pontrave, waar klaarblijkelijk industriële activiteiten zoals ijzerbewerking plaatsvonden. De *vicus* deed mogelijk ook dienst als hoofdplaats van een *pagus*, een provinciegewest binnen de *civitas Menapiorum*⁷¹. De vroegste bewoning situeert zich rond de tweede helft van de 1ste eeuw en strekt zich uit tot aan het eind van de 3de eeuw. De Germaanse invallen van 270-275 liggen waarschijnlijk aan de oorzaak van de teloorgang van Waasmunster-Pontrave. Eventuele hervatting van de bewoning is omstreden, net zoals de opvatting dat de *vicus* zou zijn ontstaan uit een pre-Romeinse bewoningskern⁷².

Op de sites van Waasmunster-Ortegat en Waasmunster-Boechoute, gelegen in het noorden, werden ook sporen van bewoning aangetroffen. In het oosten, te Waasmunster-Ten Rijen, bevond zich een grafveld. In het westen, tenslotte, lag de nederzetting van Waasmunster-Sombeke.

1.1.4.9. Kruishoutem

Kruishoutem is een Oost-Vlaamse gemeente die zich in de streek tussen Leie en Schelde bevindt en tijdens de Romeinse periode een *vicus* was. De eigenlijke Gallo-Romeinse nederzetting bevond zich te Kruishoutem-Kapellekouter, ongeveer een kilometer ten zuiden van de dorpskern van Kruishoutem. De noordelijke sector deed dienst als woonzone, hetgeen aangetoond wordt door de vele sporen van houten gebouwen. Er zijn ook sporen van ambachtelijke activiteiten zoals bronsgieten gevonden. De vroegste bewoning ontstond waarschijnlijk in de Claudisch-Neronische tijd, rond het midden van de 1ste eeuw. Ook in de laat-Romeinse tijd was er vermoedelijk nog bewoning te Kruishoutem, waarschijnlijk in de noordelijke sector van de site. Het is weliswaar niet onmogelijk dat deze laat-Romeinse sporen eerder te maken hebben met het verder functioneren van het heiligdom dat zich in deze gemeente bevond⁷³.

⁷¹ VAN HOVE 1996, p. 68.

⁷² VAN HOVE 1996, p. 68.

⁷³ ROGGE & BRAECKMAN 1996, pp. 89-95.

1.1.4.10. Temse

Onderzoek te Temse, een gemeente in de provincie Oost-Vlaanderen, leverde tot nog toe niet minder dan zeven Gallo-Romeinse nederzettingen op. Het gaat om de sites Hollebeek, Krekel, Luiseek, Onze-Lieve-Vrouwekerk, Oud Gelaag, Velle en Vrouwenhof. Te Krekel zijn zowel sporen van bewoning als een begraafplaats aan het licht gekomen. De sites Hollebeek, Onze-Lieve-Vrouwe-kerk, Oud Gelaag en Vrouwenhof vertoonden enkel bewoningssporen. De site Hollebeek werd echter gedateerd in de 4de en 5de eeuw, wat zeer uitzonderlijk is. Te Velle en Luiseek kreeg men eerder te maken met restanten van agrarische activiteiten en landindeling⁷⁴. Het vondstenmateriaal van deze sites wijst erop dat Temse in de Romeinse periode een vrij continue bewoning kende van ca. 50 tot 410 na Chr. De bewoning zal wel niet ontsnapt zijn aan de verwoestingen van de *Chauci*, in de jaren 172-174, en aan de Germaanse invallen tijdens de tweede helft van de 3de eeuw⁷⁵. Het Waasland, waar Temse toe behoort, leverde reeds een groot aantal sites met bewoningssporen op.

1.1.5. Het Romeinse wegennet in de *civitas Menapiorum*

Het is belangrijk om even stil te staan bij het wegennetwerk (fig. 8) dat de Romeinen in onze streken hebben aangelegd, aangezien zij het element zijn die de steden, dorpen en boerderijen, grafvelden en heiligdommen, legerkampen, mijnen, velden en bossen met elkaar verbinden, zodat interactie op grote schaal mogelijk werd. Toch zijn niet alle verbindingswegen in onze regio⁷⁶ oorspronkelijk aangelegd door Romeinen. Voor en naast dit netwerk van nieuwe primaire wegen bestond er een netwerk van secundaire kleinere tracés, dat hoofdzakelijk was gecreëerd voor lokale doeleinden⁷⁷. Langeafstandshandel, al dan niet via ruil of *gift-exchange*, vond wel plaats via dit netwerk, maar het moet minder gemakkelijk geweest zijn. Dit secundaire netwerk is slecht gekend, niet enkel door een gebrek aan onderzoek maar ook omdat veel bewijs van dit netwerk verdwenen is. Een groot aantal van die tracés bestonden uit vergankelijke materialen en het is dan ook goed mogelijk dat sporen hiervan werden weg geploegd⁷⁸.

⁷⁴ THOEN 1989, p. 74.

⁷⁵ THOEN 1989, p. 85.

⁷⁶ En elders in het Rijk.

⁷⁷ VERMEULEN 2004, p. 125.

⁷⁸ VERMEULEN 2004; p. 125.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

Naast de door de mens aangelegde routes maakten ook de bevaarbare waterwegen deel uit van dit netwerk, vooral omdat transport over land veel duurder was dan transport per schip⁷⁹. Wegtransport werd dan voornamelijk over korte afstanden gebruikt⁸⁰. De aanleg van het Romeinse wegennetwerk maakte, zeker in combinatie met de *Pax Romana*, transport over land gemakkelijker, veiliger en profijtelijker. We mogen dit echter niet overschatten.

Met de verovering Gallië en de daaropvolgende inrichting van de provincie *Gallia Belgica* hadden de Romeinen nood aan wegen om snel troepen naar de nieuwe gebieden te brengen en om vlotte communicatie toe te laten. Niettemin lijkt het erop dat het netwerk eerder in fasen is uitgebouwd dan in één keer.

De eerste wegen lijken te zijn aangelegd vanaf 20 v. Chr. en moeten vooral een militair doel gediend hebben. Dit was zeker zo met de weg Boulogne-Keulen die door het zuiden van de nieuwe *civitas Menapiorum* passeerde⁸¹. Een waarschijnlijk jongere afsplitsing, te Kortrijk, loopt via onder andere Velzeke naar Tongeren. Latere bouwfases, tussen de 1ste en 3de eeuw, blijken eerder wegen te zijn van het type *viae vicinalis*, hoofdzakelijk gebouwd voor de handel en om communicatie tussen de zich ontwikkelende *vici* te vergemakkelijken. De wegen naar en rond Brugge, Oudenburg en Aardenburg zijn waarschijnlijk in deze periode aangelegd.

Toch blijft de kennis van het wegennetwerk in het Menapisch gebied verre van volledig. Dit is aan verschillende factoren te wijten: namelijk de minder duurzame⁸² constructie van vele wegen in onze gebieden, het gebrek aan kennis over het netwerk in de Kustvlakte hetgeen waarschijnlijk voor een groot deel te wijten is aan de transgressies van de laat- en post-Romeinse periode, het gebrek aan onderhoud tijdens post-Romeinse tijd en de blijkbaar grondige reorganisatie van het Vlaamse landschap tijdens de middeleeuwen. Hierdoor zijn vele van de wegtracés ofwel verdwenen, ofwel heel moeilijk terug te vinden in het landschap.

⁷⁹ Een situatie die tot lang na de Romeinse tijd is blijven bestaan, totdat de trein als transportmiddel zijn intrede deed. Tot dan was transport over land, vergeleken met dat per schip, traag, duur en een stuk onveiliger.

⁸⁰ VERMEULEN 2004, p. 125.

⁸¹ VERMEULEN 2004, p. 134. Via Cassel, Wervik, Kortrijk en Doornik.

⁸² VERMEULEN 2004, p. 135.

1. DE CIVITAS MENAPIORUM

Naast het net van hoofdwegen bestond er ook nog een uitgebreid netwerk van secundaire wegen. Deze gaan vaak, maar niet exclusief, terug op pre-Romeinse routes. Soms werden bestaande tracés wat opgewaardeerd met steengruis of gebroken zandsteen, maar toch bestonden de meeste van deze wegen uit niet meer dan aangestampte aarde. De meerderheid blijkt echter ook voorzien te zijn geweest van twee parallelle grachten⁸³ die dienden ter afwatering van het wegdek. Daaruit kan worden afgeleid dat er toch aandacht werd besteed aan het onderhoud van het tracé, ondanks de afwezigheid van duurzame materialen voor het wegdek. De oorzaak hiervan was vermoedelijk de hoge kostprijs die het verplaatsen van grote hoeveelheden steen en grind met zich meebracht.

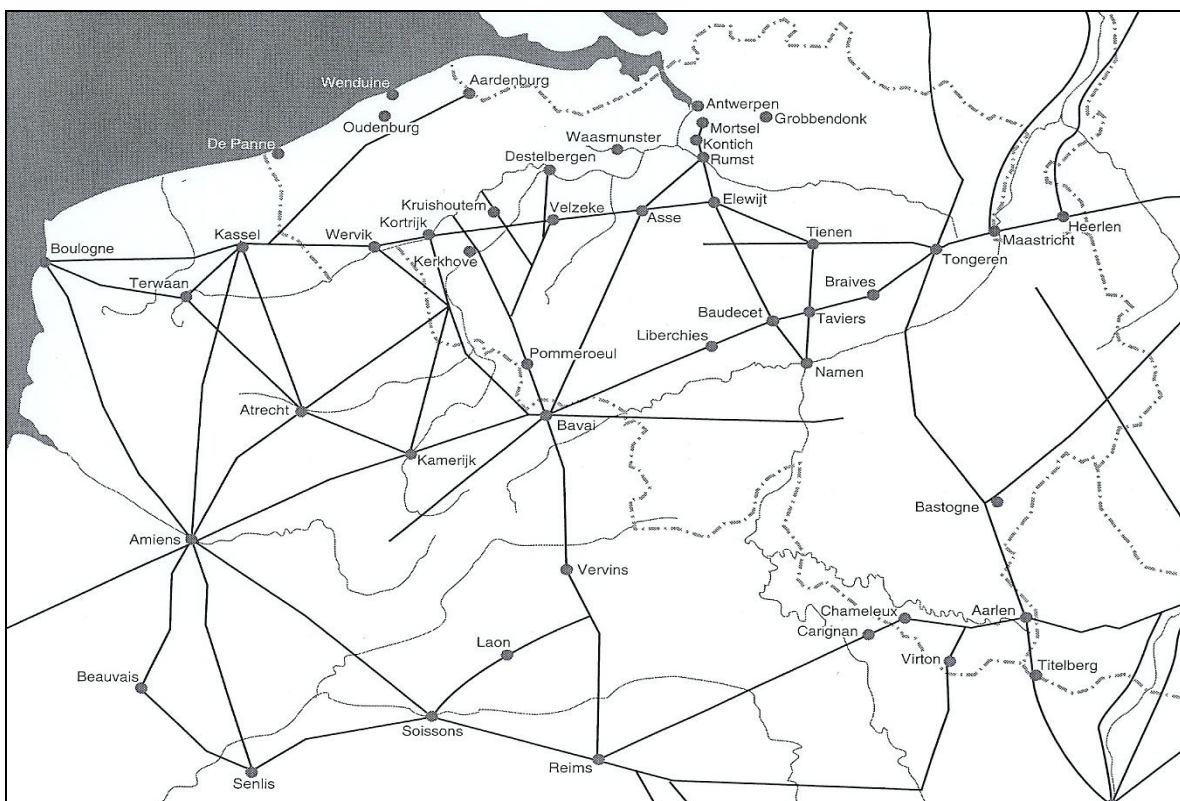

Fig. 8: De voornaamste wegen en *vici* in Romeins België en aangrenzende gebieden.

Uit: ROGGE & VERMEULEN 1993, p. 59, fig. 1

1.2. De bevolking van de *civitas Menapiorum*

Hoewel de termen Menapische en Gallo-Romeinse bevolking eigenlijk twee verschillende bevolkingen aanduiden, zal er in werkelijkheid maar weinig verschil geweest zijn tussen

⁸³ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 29. Merendree-Molenkouter. VAN HOVE 1996, p. 67, p.71. Waasmunster-Pontrave. Daar werd tevens een in onbruik geraakte laat-prehistorisch tracé ontdekt onder de nederzetting. DE CLERCQ et al 2003, p. 30. Zele.

beide. Het grootste aantal Gallo-Romeinse bewoners van de *civitas Menapiorum* zal van Menapische afkomst geweest zijn, aangevuld met een deel Romeinse kolonisten en mensen die zich binnen de *civitas*grenzen hadden gesetteld tijdens en kort na de veroveringen van het gebied. Tussen de Menapische bevolking zullen bijna zeker individuen geleefd hebben die sterk onder Romeinse invloed stonden, zoals de lokale elite. Aan de andere kant was er zeker ook een groot deel van de bevolking waarop de Romeinen nauwelijks invloed uitoefenden, althans in de vroeg-Romeinse periode. Dit resulteerde in een mengeling van inheemse en Romeinse elementen, die het zinvoller maken om eerder over een Gallo-Romeinse bevolking te spreken. Naar het eind van de periode werd onder voortdurende druk van de Germaanse invallen (en voor het kustgebied de Duinkerke II transgressie of het Laagpakket van Walcheren) een groot deel van de *civitas* ontvolkt. Als oplossing voor die ontvolking stond de Romeinse staat Germanen toe om de vrijgekomen gebieden te ontginnen. Een progressieve germanisering van onze gewesten was dan ook het resultaat.

1.2.1. Etnografisch

De herkomst van de Menapiërs is onzeker, en bronnen daarover zijn schaars. Het is waarschijnlijk dat de *Menapii* als echte Kelten moeten beschouwd worden⁸⁴ en dat ze reeds lang onze streken bewoonden op het moment dat Caesar deze veroverde. We vinden ook een Keltische herkomst in de namen van onder andere de rivieren de IJzer en de Leie, en plaatsen zoals Gent (*Ganda*) en Kortrijk (*Cortoriacum*), en misschien ook in deze van de Kemmelberg, die mogelijk naar de god *Camulus* verwijst. Men moet er ook rekening mee houden dat er pre-Keltische elementen aanwezig kunnen zijn⁸⁵.

De grootte van de Menapische bevolking is moeilijk, zo niet onmogelijk te achterhalen en zal ter discussie blijven staan. De enige serieuze bron die een schatting geeft over het aantal *Menapii* is Caesar, en van hem is geweten dat hij niet altijd even eerlijk was⁸⁶.

Niettemin hebben we weinig keus en moeten er op zijn informatie worden afgegaan. Volgens Caesar hadden de *Menapii* 7000 tot 9000 manschappen beloofd in de strijd tegen de

⁸⁴ LAMBRECHTS 1951, p. 25. Hij verwijst naar de Ierse *Manapii* wiens naam gelijkt zeer sterk op die van de *Menapii*. Hun naam zou misschien zelfs pre-Keltisch zijn.

⁸⁵ Zoals men soms van de riviernaam “IJzer” vermoedt.

⁸⁶ CAESAR & DE LAET 1988, p. 10. Caesars *De Bello Gallico* was naast een neerslag van zijn campagnes ook een propagandamiddel.

Romeinen, terwijl grotere stammen zoals de *Nervii* tot 50.000 krijgers konden leveren. Door middel van extrapolatie kunnen we aannemen dat de *Menapii* tussen de 25 en 35.000 mensen telde. Ter vergelijking: de *Nervii* zouden met ongeveer 200.000 en de *Morini* met 100.000 geweest zijn⁸⁷. Het is natuurlijk mogelijk dat de *Menapii* niet hun hele strijdkracht ter beschikking stelden. In elk geval gaan we ervan uit dat het Menapische gebied slechts dunbevolkt was aan het begin van de Romeinse tijd in onze gewesten⁸⁸.

Een dergelijk klein aantal inwoners in een groot gebied als de *civitas Menapiorum* betekende dat zij ofwel sterk verspreid ofwel zeer geconcentreerd zullen geleefd hebben. In het ene geval betekende dit een groot aantal kleine nederzettingen bestaande uit één of meerdere hoeves, in het andere geval mogen we een aantal grote nederzettingen verwachten en een voor de rest nagenoeg onbewoond platteland. Antieke bronnen vermelden dat de *Menapii* verspreid woonden⁸⁹ en de archeologie heeft dit eigenlijk bevestigd. Alle bewoningskernen van enige betekenis stammen van na de Romeinse verovering. De enige uitzondering hierop was misschien Cassel.

1.2.2. Juridisch

Iedere *civitas* beschikte over een zekere graad van zelfstandigheid binnen het Rijk. De inwoners verkozen een soort bestuursraad en jaarlijkse magistraten die alle inwendige administratie en juridische zaken van gering belang regelden. Zij inden ook de belastingen en maakten die gelden over aan het provinciaal of centraal gezag. Initieel was de toestand tegenover het centraal gezag verschillend per *civitas*, afhankelijk van de wijze waarop het gebied onder Romeins bestuur kwam. Al snel werd dit systeem verlaten en kregen de verschillende *civitates* een min of meer gelijk statuut; de inwoners waren geen burgers maar *peregrini*⁹⁰, onderworpen zonder de rechten van Romeinse of Latijnse burgers. In 212 verleende keizer Caracalla aan alle vrije inwoners van het Rijk het burgerrecht.

⁸⁷ LAMBRECHTS 1951, p. 28. Zie ook: DE LAET & DHONDT 1964, p. 34.

⁸⁸ VERMEULEN 1992, p. 236-237. De Pax Romana zal onvermijdelijk voor een drastische toename in de bevolking hebben gezorgd. Deze bevolkingsgroei laat zich vooral aflezen uit een lichte stijging van het aantal sites vanaf de *Flavii*, de ruimtelijke groei van nederzettingen en het groter aantal bijzettingen in grafvelden.

⁸⁹ DE LAET 1950, p. 5. Caesar zelf vermeldde dat er zich geen *oppida* in het gebied bevonden. LAMBRECHTS 1951, p. 28. Cassius Dio bevestigt Caesar.

⁹⁰ DE LAET & DHONDT 1964, p.41. De term *dediticii* wordt daar gebruikt.

1.3. De economie van de *civitas Menapiorum*

Voor de komst van de Romeinen kende de *civitas Menapiorum* geen eigen munt⁹¹, wat niet wil zeggen dat er helemaal geen geld in omloop was⁹², en kende de regio, zoals eerder vermeld werd, slechts een lokaal wegen netwerk. Ook de ietwat geïsoleerde aard van het gebied en de relatieve marginaliteit van de landbouwgronden zou tot de stelling kunnen leiden dat er in de *civitas* geen significante economische activiteit plaatsvond voordat Rome het noorden van Gallië veroverde. Het tegendeel is echter waar.

Antieke bronnen vermelden reeds dat er in het gebied grote aantallen varkens en schapen gekweekt werden⁹³. Daarnaast werd ook aan akkerbouw gedaan, hoewel dit door de aanwezigheid van de magere zand- en veengronden in de *civitas* slechts een beperkte impact kan hebben gehad. In het zuiden van het Menapische gebied, waar de gronden vruchtbaarder waren, moet de landbouw, in de vorm van grootgrondbezit, een belangrijker plaats binnen het economisch bestel hebben ingenomen⁹⁴. Ook na de Romeinse verovering bleef de sociale structuur voor lange tijd gehandhaafd; de lokale adel bleef bestaan uit grootgrondbezitters, dit zal zeker voor de regio rond Cassel de overgang naar een Gallo-Romeins villalandschap vergemakkelijkt hebben. In het kustgebied kunnen we ook nog de visvangst als belangrijk beschouwen. De jacht zal over het ganse territorium van de *civitas* een grotere of kleinere rol gespeeld hebben, afhankelijk van de exacte aard van het landschap.

De belangrijkste handelsproducten werden min of meer bepaald door de agriculturele activiteiten van de *civitas*; het is dan ook niet te verwonderen dat wol, huiden, hammen, ganzenlever en vissaus primeerden⁹⁵. Ook waren de *Menapii* reeds lang bedreven in het winnen van zout, een waardevol product dat als bewaarmiddel bij uitstek de *Menapii* ook toeliet om met hun andere producten (zoals de ham) op internationaal niveau mee te spelen⁹⁶. De komst van de Romeinen betekende wel dat de bestaande Menapische zoutziederijen gesloten werden en dat de zoutproductie onder staatscontrole gebracht werd. Langs de kust

⁹¹ LAMBRECHTS 1951, p. 32.

⁹² Via interregionale handel. In elk geval mogen we aannemen dat de meeste handel via ruil gebeurde.

⁹³ LAMBRECHTS 1951, p. 32-33.

⁹⁴ DE LAET 1964, p. 46.

⁹⁵ THOEN 1987, p. 77. Dit is voornamelijk van toepassing op het Kustgebied. VERMEULEN 1992, p. 120-121. Hier worden vermeld: opbrengst van landbouw (graan, groenten) en veeteelt (wol, huiden, vlees), daarnaast ook producten van handenarbeid (aardewerk, ijzeren gebruiksvoorwerpen) en, in het geval van Kruishoutem, ronsfabricatie.

⁹⁶ THOEN 1987, p. 77.

werden zoutpannen met een hoger rendement aangelegd, terwijl verder in het binnenland, aan de grens met de Pleistocene zandgronden, nieuwe briquetage-bedrijven werden ingeplant die direct bereikbaar waren via het Romeinse wegennet⁹⁷. Het zout werd onder andere doorverkocht aan het Rijnleger. Belangrijke bewijzen voor het belang van deze zoutwinning zijn inscripties te Colijnsplaat en twee inscripties te Rimini. Deze laatste werden opgericht door de *salinatores civitatis Menapiorum* en de zouthandelaars van de *civitas Morinorum* ter ere van een zekere L. Lepidus Proculus⁹⁸.

Na de verovering bleef de sociale structuur grotendeels intact. Op economisch vlak werden de artisanale of ambachtelijke activiteiten verder uitgebreid en gerationaliseerd. Productie van ceramiek en bouwmaterialen werd, dankzij de nabijheid van enkele belangrijke legerkampen, een belangrijk onderdeel van het economisch bestel. Ook de metaalproductie werd verder gestimuleerd maar bleef beperkt omdat onze gewesten arm waren aan ijzererts. Rond Doornik werden er belangrijke steengroeven uitgebaat. De schapenteelt werkte het bestaan van een in het hele Rijk geapprecieerde textielindustrie in de hand⁹⁹.

In het geval van de landbouw betekende de verovering een overschakeling naar grote landbouwcomplexen, de *villae*, vooral in de leemstreek die zich in noordwest Henegouwen en Noord-Frankrijk bevindt. De teelt van runderen, schapen en varkens bleef naar alle waarschijnlijkheid gehandhaafd omdat de wol en hammen binnen het *Imperium* toch een zekere faam hadden.

Algemeen gesteld waren binnen de *civitas Menapiorum* vooral de akkerbouw en veeteelt (schapen, varkens, runderen) de belangrijkste economische activiteiten. Verder bestond er ook een belangrijke textielnijverheid, was er een aanzienlijke visvangst en een zoutwinningindustrie in het kustgebied. Er werd eveneens op beperkte schaal aan metaalbewerking gedaan en er waren belangrijke potten- en pannenbakkerijen in onder andere het Waasland en de nabijheid van Roeselare en Doornik. Internationale export was vooral gebaseerd op landbouwproducten (voedsel) en hun derivaten (textiel, huiden) en op de zouthandel.

⁹⁷ ROUMEGOUX & TERMOTE 1993, p. 56-57.

⁹⁸ LAMBRECHTS 1951, p. 35.

⁹⁹ De textielindustrie waarvoor Vlaanderen tot ver in de middeleeuwen bekend zou staan. En zelfs de lokale Industriële Revolutie draaide in het begin vooral rond textiel.

Hoofdstuk 2

De Vroeg-Romeinse Tijd *(-50 tot 69)*

2.1. Historisch

De verovering van Gallië begon in het jaar 58 voor onze jaartelling toen Caesar de *Helvetii* versloeg nabij *Bibracte* omdat zij volgens de proconsul de Romeinse Provence bedreigden¹⁰⁰. De militaire campagnes van Caesar hielden niet op na deze ene actie en in de vroege lente van het jaar 57 v. Chr. begonnen de operaties in *Gallia Belgica*. In de strijd tegen Rome brachten de stammen van het gebied een leger op de been van 300.000 manschappen; zij stonden tegenover de circa 40.000 veteranen in Caesars legioenen. Ondanks hun grote numerieke overwicht kenden de Galliërs een dusdanig grote nederlaag dat Caesar in zijn rapport aan de Senaat stelde dat er opnieuw vrede heerste in Gallië.

De realiteit was echter anders. In het noorden van *Belgica* bleven de *Menapii* en *Morini* zich hardnekkig verzetten tegen de Romeinen, door middel van een guerrillaoorlog waarin het ontoegankelijke landschap van het gebied, vooral van de kustvlakte, een grote rol speelde. Pas in 53 v. Chr. zouden deze twee stammen zich onderwerpen. In 54 v. Chr. versloeg een bondgenootschap van *Eburones*, *Nervii* en *Treveri* anderhalf legioen onder leiding van Q. Titurius Sabinus. Pas in 51 v. Chr. vonden de laatste acties tegen Ambiorix en de zijnen plaats en in het jaar 52 v. Chr. werd Vercingetorix bij Alesia verslagen. Gallië was nu dusdanig uitgeput, geplunderd en verwoest dat nieuwe strijd of een nieuwe algemene opstand ondenkbaar waren geworden. Kleinere opstanden¹⁰¹ vonden weliswaar nog plaats, maar zonder succes. De bloeiperiode van de *oppida* was ten einde gebracht.

In de decennia die volgden werd Gallië geïntegreerd in het Romeinse Rijk en georganiseerd op Romeinse wijze. Dit proces, onderbroken door de Romeinse burgeroorlogen, werd grotendeels vervolledigd omstreeks 16-13 v. Chr. tijdens de regering van keizer Augustus. Hij consolideerde het Romeins gezag over onze gewesten via het leger en de aanleg van een wegennet, hij organiseerde de provinciale en lokale administraties en stimuleerde de urbanisatie waarop het Romeinse bestel was gebaseerd. Gallië werd ingedeeld in drie provincies (*Gallia Lugdunensis*, *Gallia Aquitania* en *Gallia Belgica*) en onderverdeelde die in de *civitates* of bestuursdistricten.

¹⁰⁰ NOUWEN 2006, p. 15.

¹⁰¹ NOUWEN 2006, p. 19. Zoals die van de *Morini* circa 30-29 v. Chr.

Hij initieerde eveneens een offensieve *Germania*-politiek¹⁰² waardoor een voor de tijd gigantische militaire infrastructuur werd uitgebouwd, die een belangrijke invloed zou hebben op de eerste ontwikkeling van *Gallia Belgica*. Een tweede fase¹⁰³ van militaire expansie vanuit onze gewesten was de verovering van *Britannia* onder keizer Claudius. De oprichting van militaire kampen in het noorden van Gallië, in het gebied van de *Morini* en de *Menapii*, leidde tot verhoogde vraag om onder andere voedsel en ceramische producten¹⁰⁴.

De Opstand van de Bataven deed zich voor in het fameuze Vierkeizersjaar, dat startte na de moord op Nero, en kan naast een strijd voor onafhankelijkheid ook gezien worden als een strijd van de lokale edellieden voor meer invloed¹⁰⁵. De *Menapii* en *Morini* bleven tijdens deze revolte trouw aan Rome¹⁰⁶ en ontsnapten grotendeels aan de verwoestingen die werden aangericht. De Bataafse Opstand was de laatste grote revolte die tegen het Romeinse gezag was gericht en betekende meteen het einde van de vroeg-Romeinse periode. Nadat Vespasianus als winnaar uit de korte burgeroorlog tevoorschijn kwam en de vrede herstelde, begon voor Gallië de *Pax Romana*, een langdurige periode van ongekennde bloei.

2.2. Rurale nederzettingen

2.2.1. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen)

De nederzettingsgeschiedenis van Zele begint al tijdens de ijzertijd wanneer op verschillende momenten op een droge zandige verhevenheid nabij de Schelde een nederzetting was gelokaliseerd¹⁰⁷. Deze boerderijen bleven echter nooit lang op dezelfde plek omdat de verbouwde gronden snel uitgeput waren¹⁰⁸. Dit systeem van “zwervende erven” komt tot een einde aan het begin van de Romeinse tijd; vanaf het midden van de 1ste eeuw worden de nederzettingen plaatsvaster, een fenomeen dat ook elders werd opgemerkt (zoals in het

¹⁰² Deze faalde en uiteindelijk werd de Rijn de definitieve grens van het Romeinse Rijk. De *limes* zou een economische factor van belang blijven gedurende de gehele periode waarin ze bestond.

¹⁰³ NOUWEN 2006, p. 26. Dit na een periode met enkele opstanden mede veroorzaakt door Romeinse wantoestanden.

¹⁰⁴ Zoals de pottenbakkerscentra van Howardries, Taintignies en Bléharies aantonen.

¹⁰⁵ De leider van de opstand C. Iulius Civilis was zelf nog *praefectus* geweest van een cohorte in het Rijnleger.

¹⁰⁶ THOEN 1987, p. 13.

¹⁰⁷ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 26. Deze bevond zich op de Zuidelijke omleiding te Zele.

¹⁰⁸ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 25.

Nederlandse en Noord-Belgische Maas-Demer-Schelde-gebied¹⁰⁹). Het is uit deze overgangperiode dat de vroegste Romeinse resten te Zele dateren; een aantal van de tot humus vergane houten palen en constructies waren geschikt voor datering, hetgeen een periode opleverde tussen 50 v. Chr. en 80 na Chr.¹¹⁰ Het was echter nog niet mogelijk om deze palen toe te wijzen aan grotere gehelen; een aantal van deze paalresten waren wel van een zwaar type dat doorgaans bij woonhuizen werd aangetroffen.

Uit de paalkuilen kwam eveneens een aantal ongewone vondsten te voorschijn. Eén ervan is een hoeveelheid verbrande eikels, waarbij de opslag of bereiding voor menselijke consumptie misschien verkeerd is gelopen. Vondsten van verkoolde eikels uit de Romeinse tijd zijn zeldzaam omdat met hun komst hun belang als voedsel afgenomen lijkt te zijn¹¹¹. Er is ook de mogelijkheid dat er een rituele functie is voor de depositie.

Een andere opmerkelijke vondst is een klein fragment van een wijnamfoor uit het Middellandse Zeegebied, samen met een handgevormde kom en een dunwandige beker in fijn aardewerk. Afgaande op Romeinse schrijvers weten we dat wijn al voor de komst van de Romeinen populair was bij de Kelten¹¹² maar hun aanwezigheid op landelijke nederzettingen was nog niet gestaafd, iets wat dankzij de Zeelse vondst nu wel het geval is. De vondst van de amfoor en de dunwandige beker dateert de context rond het begin van onze jaartelling, wat binnen het door koolstofdateringen afgebakende tijdsbestek past.

Vlakbij werd ook een grote kuil ontdekt uit dezelfde tijd. De gevonden structuur is ovaal van vorm met een diameter van ongeveer 8 m en werd uitgegraven tot in de permanente grondwatertafel op een diepte van circa 2 m. In die zuurstofarme omgeving werden heel wat resten van hout bewaard. De manier waarop een deel van het hout bewaard was, doet vermoeden dat het hier gaat om een waterput waarvan de constructie niet geslaagd was, of die met opzet werd vernietigd¹¹³. In een laatste fase werd de kuil opgevuld met allerlei afval van constructies, zoals enkele houten onderdelen van een dak en ook huishoudelijk afval. Bij dat laatste hoort onder andere met de vrije hand geboetseerd aardewerk dat nog een sterke

¹⁰⁹ SLOFSTRA 1991. De naam voor het besproken gebied in het artikel.

¹¹⁰ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 26.

¹¹¹ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 27.

¹¹² DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 27.

¹¹³ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 27.

2. DE VROEG ROMEINSE TIJD

pre-Romeinse vormenschat vertoont¹¹⁴. Er werd ook *terra rubra* gevonden, een aardewerksoort die op een draaischijf werd vervaardigd en in een zuurstofrijke omgeving werd gebakken. Vorm en techniek van het aardewerk zijn typisch voor de vroeg-Romeinse periode. Een andere vondst die deze ouderdom bevestigd is een fragment van een esenhouten houten kom met een vorm die zeer sterk gelijk op die van *mortaria* uit de vroeg-Romeinse tijd.

De landbouwactiviteiten op de site lijken een evenwicht gevonden te hebben tussen akkerbouw en veeteelt; wel is er een groeiende voorkeur voor de teelt van andere granen dan rogge. Niets wijst echter op de uitputting van landbouwgrond die zo typisch was voor de voorgaande perioden, het lijkt er dus op dat de beschikbare landbouwtechnieken verbeterd waren¹¹⁵.

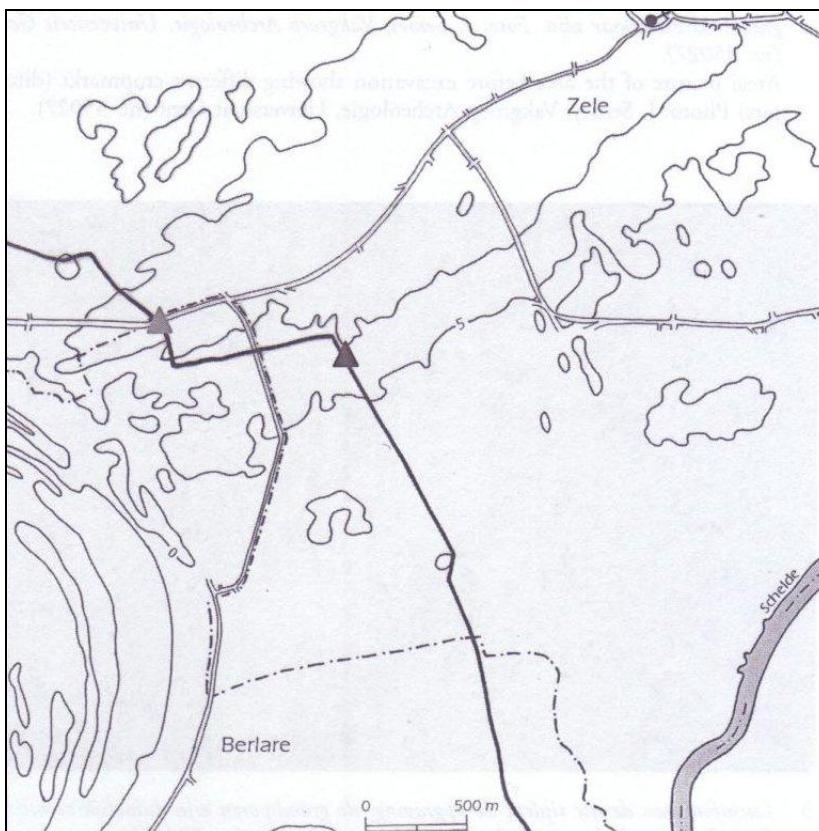

Fig. 9: Lokalisatie van de site Zele-Kamershoek.

Uit: DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI et al, 2005, p.177.

¹¹⁴ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 27.

¹¹⁵ DE CLERCQ, BASTIAENS, BOURGEOIS, DEFORCE, GELORINI, TENCY & VAN PETEGHEM 2003, p. 28.

2.2.2. Aalter-Langevoorde (Prov. Oost-Vlaanderen)

Aalter-Langevoorde is een 13ha groot industrieterrein, aangelegd ten noorden van de gemeente Aalter. Het terrein bevindt zich net ten zuiden van de depressie van de Hoogkale of Durme, op een zwak naar het zuidwesten hellend vlak. Tijdens de 19de eeuw werd er op een deel van het areaal aan kleiontginning gedaan, ten bate van baksteenproductie.

In de vroeg-Romeinse periode (de Augusteïsch-Tiberische tijd) werd op het terrein een dubbele *enclosure* aangelegd dat een vierhoekig areaal van 150 m op minimaal 120 m omsloot door middel van twee parallel lopende grachten¹¹⁶. De omgrachting van dit areaal heeft dezelfde oriëntatie als de omgrachting uit de La Tène-periode die ook op de site werd gevonden. Erosie van de grachten en vernietiging door latere ingrepen maakten het onmogelijk om de lengte van één zijde te determineren; er wordt echter geschat dat het de totale omgrachte oppervlakte ongeveer 2 ha moet geweest zijn. In de omheiningsgrachten werd materiaal teruggevonden dat tot de Augusteïsch-Tiberische tijd kon worden gedateerd, enerzijds door middel van koolstofdatering en anderzijds door de aanwezigheid ceramiek¹¹⁷. Het handgevormde aardewerk vertoont parallellen met het materiaal uit de ijzertijd-*enclosure*, het *terra rubra* en *terra nigra* aardewerk was voornamelijk afkomstig uit de Marne-Vallei. Deze vondsten vertegenwoordigen de vroegste bewijzen van grootschalige import van vroeg-Romeinse waar in een landelijke context in de Regio tussen Leie en kust¹¹⁸.

Binnen de omheinde zone werden gebouwsporen aangetroffen vlakbij en parallel aan de zuidelijke grachten. Men kon twee hoofdgebouwen en enkele kleinere bijgebouwen onderscheiden. Opmerkelijk is een zware 9-posten-spieker waarvan het platform via een trapje of ladder bereikbaar was en die uit de vroege fase van de nederzetting dateert¹¹⁹. Naast de spieker bevonden zich enkele éénschepige stalletjes met vrij diepe kuilen binnenin; afgedekt met een rooster of planken dienden deze misschien om de mest op te vangen. Deze bijgebouwtjes stonden veelal tegen elkaar.

De aanwezigheid van twee gesuperposeerde rijen zware palen die waarschijnlijk de nokdraggers waren van twee elkaar op dezelfde plek opvolgende hoofdgebouwen is

¹¹⁶ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 22.

¹¹⁷ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 22.

¹¹⁸ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 24.

¹¹⁹ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 24.

opvallend¹²⁰. Een aantal kleinere gebouwtjes stonden naast de hoofdgebouwen. Een totaalzicht op de structuur van de herbouwingen was echter niet mogelijk omdat ze worden doorsneden door grachten uit een latere Romeinse fase. Aardewerk gevonden in de paalgaten dateert eveneens uit de vroeg-Romeinse periode en omvat vooral handgevormd materiaal.

Aan de tegenovergestelde zijde van de gebouwzone en tussen de twee grachten, symmetrisch met de 9-posten-spieker, bevond zich nog een alleenstaande zware 4-posten-constructie, misschien een toren of nog een zware spieker.

De noordelijke grachten waren plaatselijk verbreed ten dienste van de kleiontginning. Parallel met noordelijke zijde werd het tracé van twee evenwijdige oostwest gerichte grachten opgemerkt; waarschijnlijk gaat het hier om een aarden wegtracé parallel met de Hoogkale.

De centrale ruimte van de nederzetting was open, op een eiken waterput na die niet noodzakelijk tot dezelfde nederzettingfase behoorde.

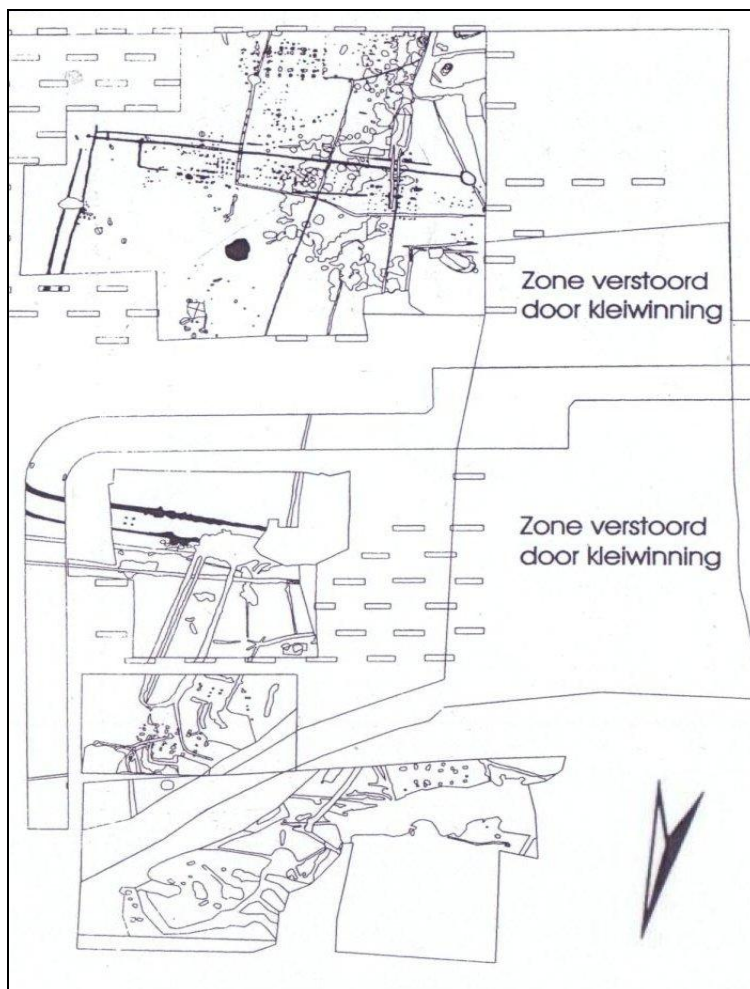

Fig. 10: Overzichtsplan. Het vroeg-Romeinse erf werd in het zwart aangeduid.
Uit: DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 23.

¹²⁰ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 24.

2.2.3. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen)

Omstreeks de eerste helft van de 1ste eeuw, waarschijnlijk onder de regering van Claudius (43-54 na Chr.) of ten laatste gedurende de eerste regeringsjaren van Nero (54-68 na Chr.), werd er op het Jolleveld een Gallo-Romeinse nederzetting gesticht. Er werden geen sporen gevonden van pre-Romeinse bewoning, toch zijn de La Tène invloeden op onder andere het aardewerk duidelijk aanwezig. De site die werd gekozen voor de oprichting van woningen en werkplaatsen bestaat voornamelijk uit hogere gronden, waar zand-, leemzand- en zandleemgronden dominant zijn. De site bevond zich op een kleine 150 m van de Schelde en in een zuidwestelijke richting van de gemeente Asper¹²¹.

Een dergelijke inplanting op een grensgebied van verschillende landschappen en nabij een rivier was vooral voordelig vanuit een economisch standpunt. De nabijheid bij de Schelde gaf toegang tot een reeds belangrijke transport- en handelsroutes en een bron van drinkwater. De kleiige en alluviale gronden waren buitengewone weidegronden en konden ook dienen als bron voor de pottenbakkerij en misschien zelfs voor ijzerwinning. De hoger gelegen gronden waren goed voor landbouw en veeteelt, bosexploitatie en natuurlijk om op te bouwen¹²².

De nederzetting lag op de linkeroever, aan de Menapische kant van de Schelde, een locatie die mogelijk het gevolg is van de smallere alluviale vlakte die aan de rivier grenst. De aanwezigheid van een brug of overzet nabij de nederzetting is niet uit te sluiten; deze zou dan medeverantwoordelijk geweest zijn voor de welvaart van de site in de 1ste eeuw. Het bestaan van een dergelijke verbinding is echter onzeker¹²³.

Er is onvoldoende informatie om zeker te zijn van de grootte en het karakter van deze vroege fase van de nederzetting. De pre-Flavische vondsten op de site omvatten slechts enkele sporen en lagen¹²⁴; deze doen echter vermoeden dat de woonkwartieren van de site zich net buiten het opgegraven areaal van de site bevonden. De belangrijkste redenen om te stellen dat de site een pre-Flavische periode heeft komt van het gevonden aardewerk. Zo werden er onder andere twee *terra rubra* bekens gevonden uit de periode Augustus-Nero, *terra nigra* schalen

¹²¹ VERMEULEN 1986, p. 147.

¹²² VERMEULEN 1986, p. 147.

¹²³ VERMEULEN 1986, p. 148.

¹²⁴ VERMEULEN 1986, p. 148. Een waterput, wat paalgaten en een kleine gracht die waarschijnlijk diende ter afwatering.

van het type Blicquy 2 (tweede en derde kwart van de 1ste eeuw) en een *terra nigra* beker van de pre-Flavische pottenbakker Varicos¹²⁵.

2.3. Lokale centra

In tegenstelling tot de andere onderdelen lijkt het moeilijk te zijn om afzonderlijke en tamelijk uitgebreide beschrijvingen te geven van de verschillende lokale centra in de *civitas Menapiorum* in deze eerste fase van de Romeinse periode. Dit betekent echter niet dat deze sites nog geen occupatie kenden, maar eerder dat de vroeg-Romeinse periode nog niet zo goed gekend is. Een alternatieve reden kan ook zijn dat hun vroegste fase voor een belangrijk deel voortduurt in het laatste kwart van de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw¹²⁶, waardoor deze is geïntegreerd met de beschrijvingen van de midden-Romeinse tijd.

Wat volgt is een kort overzicht van de gekende informatie.

Zo wordt van de site **Waasmunster-Pontrave** aangenomen dat zich daar een *vicus* ontwikkelde ten vroegste halverwege de 1ste eeuw van onze jaartelling¹²⁷. In deze vroegste fase, die doorloopt tot in de volgende eeuw, wordt de lokale materiële cultuur overheerst door de autochtone tradities. Er wordt eveneens gespeculeerd over het feit of de nederzetting te Waasmunster al dan niet voorkomt uit bewoning uit de Late IJzertijd, die geleidelijk onder invloed is gekomen van de Romeinse cultuur¹²⁸. De gebouwen die werden aangetroffen in het onderzochte areaal hebben echter betrekking op de 2de en 3de-eeuwse uitbreiding van de nederzetting, zodat de informatie over het vroege Waasmunster beperkt is.

Ook het administratief-logistiek centrum te **Kerkhove** werd rond het midden van de 1ste eeuw opgericht. Deze baanpost bevond zich aan de door de Schelde gevormde grens tussen twee *civitates*¹²⁹. Vermoedelijk waren de oorspronkelijke functies van de nederzetting het inzamelen en verdelen van graan en misschien ook het innen van belastingen. De gunstige ligging van het Romeinse Kerkhove zal er echter al snel voor gezorgd hebben dat ook de gewone burger zich op deze plaats kwam vestigen.

De vroegste sporen te **Wervik** lijken terug te gaan tot de regering van keizer Claudius, omstreeks het midden van de 1ste eeuw.

¹²⁵ VERMEULEN 1986, p. 35.

¹²⁶ Zoals onder andere het geval is bij Kruishoutem, een site die tot de best onderzochte van de *civitas* behoort.

¹²⁷ VAN HOVE 1996, p. 68.

¹²⁸ VAN HOVE 1996, p. 68.

¹²⁹ Die van de Menapiërs en die van de Nerviërs

De aanwezigheid van vroeg-Romeinse bewoners te **Kortrijk** lijkt vooral te worden bevestigd door de vondsten aan aardewerk die in de stad werden gedaan¹³⁰. Importproducten uit de Romeinse wereld verschenen reeds op de Kortrijkse markt tijdens de 1ste eeuw. Het gaat hier vooral om Zuidgallische *terra sigillata* waarvan de productie in de eerste helft van de 1ste eeuw al op gang kwam. Naar analogie met andere Gallo-Romeinse nederzettingen uit deze periode, ongeacht het nu *vici* zijn of niet, kan worden aangenomen dat de vroegste bewoning te Kortrijk vooral een inheems karakter zal gekend hebben. De aanwezigheid van lemen wandvulling lijkt althans een aanwijzing in die richting. Dat de Romeinse invloed zich deed gelden staat buiten kijf vanwege de vondsten van dakpannen, verwarmingsbuizen en beschilderde bepleistering¹³¹. Of deze vernieuwingen plaatsvonden tijdens de vroeg-Romeinse periode is niet geweten.

De *vicus* te **Kruishoutem** lijkt tot de best gekende van onze gewesten te behoren¹³². Een eerste bewoningsfase kan worden gesitueerd tijdens de Claudisch-Neronische tijd, midden 1ste eeuw¹³³. Rond deze tijd werden een aantal woonerven planmatig aangelegd. Van de woningen zelf is echter weinig overgebleven door hun organische karakter, hetgeen in de eerste fase nog op sterke inheemse invloeden lijkt te wijzen. Ook de grondplannen zijn niet altijd volledig bewaard gebleven. Niettemin was het mogelijk om te determineren dat het voornamelijk om éénschepige en soms tweeschepige constructies ging¹³⁴. Zoals bij onder andere Waasmunster het geval is lijkt deze bouwfase door te lopen tot het eind van de 1ste en het begin van de 2de eeuw, wat het afzonderlijk behandelen ervan bemoeilijkt.

De enige andere indicaties voor de toenemende invloed van de Romeinen in de regio zijn totnogtoe de handelsproducten uit het zuiden, zoals Zuidgallisch luxeaardewerk, glas, bronzen mantelspelden en dergelijke¹³⁵. De bewoning bleef echter nagenoeg onveranderd doorgaan. De landelijke nederzettingen in de buurt van Kruishoutem weerspiegelen in hun aanleg, structuur en economie nog de inheemse tradities.

¹³⁰ DESPRIET 1990, p. 11. Er wordt expliciet vermeld dat er over de Romeinse bebouwing te Kortrijk niet geweten is.

¹³¹ DESPRIET 1990 p. 11.

¹³² Velzeke is waarschijnlijk beter gekend, maar behoort niet meer tot the *civitas Menapiorum*.

¹³³ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 91. Ook BRAECKMAN & VERMEULEN 1995, p. 16. VERMEULEN 1992, p. 176.

¹³⁴ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 91.

¹³⁵ VERMEULEN 1993, p. 68.

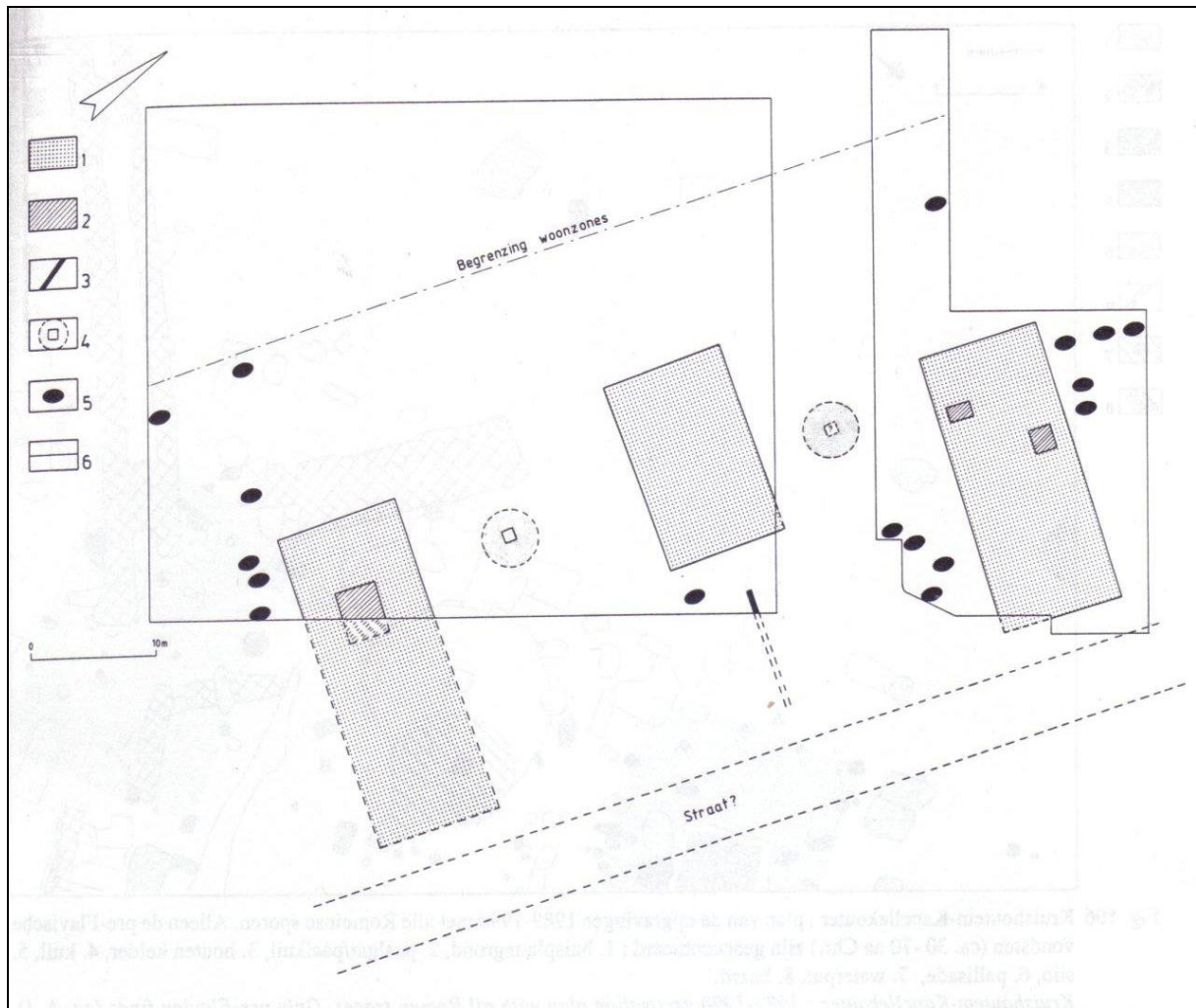

Fig. 11: Mogelijke reconstructie van de gedeeltelijk opgegraven Claudisch-Neronische houtbouwfase in de vicus Kruishoutem: 1.huis, 2. kelder, 3. palissade, 4. water, 5. kuilsilo, 6. begrenzing opgegraven zones.

Uit: VERMEULEN 1992, p. 177.

2.4. Urbane nederzettingen

2.4.1. Doornik. (Prov. Henegouwen)

Hoewel Doornik door de Romeinen niet als stad werd beschouwd gedurende het grootste deel van de Romeinse periode zal Doornik toch telkens als stad behandeld worden omwille van de consistentie. Samen met Cassel was Doornik de enige stad in de *civitas Menapiorum* echter in tegenstelling tot Cassel is Romeins Doornik veel beter bekend.

Het urbane karakter van nederzettingen in Gallië wordt gedetermineerd aan de hand van de aanwezige constructies, de openbare gebouwen en de wegen die het landschap helpen

organiseren¹³⁶. Voor Doornik zijn de karakteristieken van de Gallo-Romeinse architectuur van het hoge keizerrijk nog redelijk slecht gekend. Wel zijn elementen uit de 2de en 3de eeuw teruggevonden als onderdelen in laat-Romeinse en zelfs middeleeuwse constructies¹³⁷.

Het lijkt erop dat de site Doornik reeds bewoond was ten tijde van de Romeinse verovering daar er een aantal overblijfselen van ijzertijdbewoning werden teruggevonden op de site¹³⁸. Op het heuveltje van *La Loucherie*, dat zo belangrijk is in de ontstaansgeschiedenis van de stad, zijn twee Nervische muntstukken¹³⁹ gevonden en wat ceramiekresten die een gelijkenis vertonen met aardewerk dat door de *Belgae* van Britannia werd vervaardigd.

De eerste sporen van Romanisatie werden gevonden op drie plaatsen: *La Loucherie*, nabij de kathedraal en in *le Luchet d'Antoing*. Het is waarschijnlijk dat er een connectie bestaat tussen de immigratie uit Italië en de twee grote gebeurtenissen die zich in de eerste helft van de 1ste eeuw afspeelden: de verovering van Britannia en de aanleg van het Gallische wegennet, beide door Claudius.

V-vormige grachten uit de Claudiaanse tijd, gevonden bij *La Loucherie*, duiden op de aanwezigheid van militaire elementen ter uitvoering van de militaire campagnes van Claudius¹⁴⁰. Nabij de kathedraal werden een steengroeve en een aantal (kalk)ovens opgegraven¹⁴¹. Tenslotte werden er te *Luchet d'Antoing*, op de Nervische rechteroever, restanten gevonden van opslagplaatsen en huizen, eerst in hout en daarna in steen. Na de oorlogen leven de mensen in het Romeinse Doornik in armoedige omstandigheden, maar al snel komt daar verandering in. Het verhandelen van Doornikse kalksteen is de voornaamste verklaring dat de nederzetting zich al vroeg herstelt, en de snelle bloei die daar op volgt. Het begin van de exploitatie van kalksteen lijkt samen te vallen met de militaire aanwezigheid op *La Loucherie*¹⁴².

Op de hoek van de *rue de la Tête d'Or* en de *rue des Clairisses* werd een rechthoekig gebouw met lemen wanden ontdekt waarin zeldzame pre-Claudiaanse ceramiekfragmenten

¹³⁶ Bijvoorbeeld als basis voor *centuriata*.

¹³⁷ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 105.

¹³⁸ WANKENNE 1972, p. 19.

¹³⁹ Er werd tevens een Atrebatische munt gevonden. In: LESENNE 1985, p. 92.

¹⁴⁰ LESENNE 1985, p. 93-94.

¹⁴¹ WANKENNE 1972, p. 20.

¹⁴² LESENNE 1985, p. 94.

aanwezig waren¹⁴³. Niet ver daarvandaan werden twee opeenvolgende verbrande leefniveaus en resten van lemen wanden teruggevonden. Ook elders in de directe omgeving werden restanten van houtbouw aangesneden, maar uitgebreid onderzoek was vaak niet mogelijk.

Datering van deze structuren lijkt grotendeels terug te gaan tot de periode van het Principaat (27 v. Chr.-285 na Chr.). Dit is echter niet altijd even gemakkelijk te verifiëren wegens de heterogene natuur van de gevonden materialen, door een onvolledige beschrijving of opgraving van de site, of omdat bijhorend materiaal en daarmee veel van de context verdwenen is¹⁴⁴. In elk geval vertegenwoordigen deze woonplaatsen dus het vroege Doornik van de eerste of tweede helft van de 1ste eeuw.

Aan de andere kant is het gebruik van hout binnen het metselwerk van recentere gebouwen frequent over heel de stad. De houtresten gevonden in het havenkwartier *Luchet-d'Antoing* dateren uit de eerste helft van de 1ste eeuw. In de *rue de Pont* rustte het hout op gemetselde steunen. Sites waar hout werd gebruikt in associatie met een kalkstenen onderbouw komen vooral voor op de verkeersas Arras-Frasnes¹⁴⁵. In elk geval werd, naast onder andere resten van artisanale activiteiten en wat zeldzame munten, ook ceramiek gevonden dat volgens La Tène en pre-Claudische tradities vervaardigd werd¹⁴⁶. De resten van de houten gebouwen op de *rue de Pont* worden in verband gebracht met een schoenmakerij of leerlooierij. Onder invloed van de Romeinse urbanisatieprogramma's, de toenemende Romanisatie en de groeiende rijkdom van Doornik gaat men steeds vaker steenbouw gebruiken. De lokale aanwezigheid van kalksteen speelde hier een belangrijke rol naar ondanks dit feit blijft de houtbouwtraditie bestaan in de marge van de architecturale bedrijvigheid.

De agglomeratie was ten tijde van Claudius waarschijnlijk al opgedeeld in *insulae* maar het is onbekend tot hoever die opdeling reeds ging¹⁴⁷.

¹⁴³ BRULET & VERLSYPE 2001, p. 107.

¹⁴⁴ BRULET & VERLSYPE 2001, p. 107.

¹⁴⁵ BRULET & VERLSYPE 2001, p. 107.

¹⁴⁶ BRULET & VERLSYPE 2001, p. 107. De mogelijkheid bestaat dan ook dat de vroegste bewoning te Doornik al begint tussen 50 en 30 v. Chr.

¹⁴⁷ LESENNE 1985, p. 96.

2.5. Conclusie

2.5.1. Algemeen

De komst van de Romeinen betekent voor onze gewesten het einde van de prehistorie. Ondanks de veroveringstochten van Caesar duurt het nog minstens een halve eeuw voordat de eerste tekenen van Romanisatie zich laten merken. Deze beperken zich nog tot enkele militaire steunpunten door Augustus opgericht in de loop van het tweede decennium voor onze jaartelling¹⁴⁸, op het moment dat de eerste Romeinse keizer de Gallische provincies inrichtte naar Romeinse leest.

Zelfs dan duurt het nog tot bijna het midden van de 1ste eeuw voordat onze streek definitief in de greep kwam van de Romeinse beschaving. Vooral onder de regering van keizer Claudius (41-54 na Chr.) kwamen onze gewesten, inclusief de zuidelijk *civitas Menapiorum*, onder een sterke mediterrane invloed die zich liet zien in de oprichting van een aantal militaire steunpunten. De verovering van Britannia begon op Gallische bodem, zo vond men resten van een legerkamp op *La Loucherie* te Doornik¹⁴⁹ en vermoedelijke overblijfselen van legerkampen bij opgravingen te Harelbeke-Stasegem¹⁵⁰.

Wat opvalt aan vooral de pre-Flavische tijd is hoe weinig onze gewesten geraakt worden door invloeden die uitgingen van de nieuwe overheersers van het gebied. In de eerste vijftig jaar van het Romeinse bewind is het zelfs zo dat er bijna geen bewijzen zijn van Romeinse aanwezigheid. Pas tijdens de regeringsperiode van keizer Augustus (27 v. Chr – 14 na Chr.) zijn de eerste invloeden te merken, voornamelijk aan de hand van nieuwe, niet handgemaakte types aardewerk die een groeiende aftrek kennen bij de plaatselijke bevolking. Een meer algemene penetratie van de Romeinse cultuur vindt plaats tijdens de regering van Claudius (41-54). Telkens zijn het de meer zuidelijke regio's die het eerst inpikken op de nieuwe trend, terwijl de meer afgelegen gebieden in het noorden minder en later Romeinse invloed ondergaan.

Halverwege de 1ste eeuw van onze jaartelling lijken er een aantal nederzettingen een grotere groei lijken te kennen dan elders in de regio het geval is. Het gaat hier om lokale centra zoals Kruishoutem, Kortrijk en Waasmunster-Pontrave en Wervik. De gunstige positie

¹⁴⁸ THOEN 1996, p. 49.

¹⁴⁹ Zie 2.4.1. Het gaat om V-vormige grachten.

¹⁵⁰ DESPRIET 1990, p. 11.

van deze nederzettingen aan waterwegen, landwegen of beide zal daar zeker een grote rol hebben gespeeld. Eens te meer is het ceramiek die als voornaamste indicator van de Romeinse invloed geldt, daar de architectuur in deze sites nog vrijwel volledig in het teken lijkt te staan van de inheemse tradities.

2.5.2. Nederzettingsstructuur

De komst van de Romeinen hield dus geen plotse breuk in met het culturele erfgoed van de Late IJzertijd of La Tène-periode. Het aanwezige Keltische leefpatroon zou zich grotendeels doorzetten tot het begin van onze jaartelling en smolt maar geleidelijk, rond het midden van de 1ste eeuw, met de Romeinse cultuur tot een patroon dat Gallo-Romeins kan genoemd worden¹⁵¹.

Zo kent het systeem van de “zwervende erven” tijdens de 1ste eeuw een neergang naarmate de nederzettingen onder Romeinse invloed plaatsvaster worden. Dit fenomeen is het best gekend van het Nederlandse en Noord-Belgische MDS-regio¹⁵², maar heeft evengoed plaatsgevonden buiten dit gebied. Vooral de vroeg-Romeinse nederzetting te Zele lijkt in die overgang te passen. Op deze site werd ontdekt dat de bewoning op een zandige verhevenheid bij de Schelde periodiek was¹⁵³, dit in tegenstelling tot het Romeinse Zele dat zich grotendeels op dezelfde locatie wist te handhaven tot in de 3de, zoniet de 4de eeuw.

Ondanks de fragmentarische staat van onderzoek in het gebied dat eens de *civitas Menapiorum* was kan worden vermoed dat dit fenomeen zich ook op andere late-IJzertijd/vroeg-Romeinse sites afspeelde. Dit lijkt toch het geval te zijn met een aantal La Tène nederzettingen in de buurt van Kruishoutem en Huise-Lozer, waart een ongewoon hoge concentratie aan nederzettingen op een relatief klein oppervlak lijkt te wijzen op eenzelfde gemeenschap die geregeld haar woonplaats verschoof¹⁵⁴. Er wordt vermoed dat dit proces zich ook hier doorzette tot in de Romeinse tijd.

Een ander inheems fenomeen dat blijft voortleven tijdens de eerste eeuw van Romeinse aanwezigheid is de aanleg van een *enclosure*, een afbakening van een terrein door middel van één of meerdere grachten al dan niet met een palissade, zonder dat deze afbakening een verdedigende functie heeft.

¹⁵¹ THOEN 1996, p. 49.

¹⁵² SLOFSTRA 1991.

¹⁵³ DE CLERCQ et al 2003, p. 26.

¹⁵⁴ VERMEULEN 1992, p. 150. DE MULDER 1993, p. 55.

Te Aalter-Langevoorde werd een dubbele *enclosure* gevonden die dezelfde oriëntatie heeft als de oudere La Tène-omgrachting¹⁵⁵. Gelijkaardige structuren werden eveneens ontdekt op de sites Brugge-Refuge, Damme/Sijsele-Antwerpse Heirweg, Zele en Asper-Jolleveld. Ondanks het feit dat de meeste van deze *enclosures* werden gedateerd als behorende tot de late 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw is het niet onwaarschijnlijk dat deze terreinafbakeringen reeds aanwezig waren in de vroegste fase van de nederzetting.

2.5.3. Materieel

De Romeinse aanwezigheid betekent eveneens dat niet-inheems aardewerk beter verspreid geraakt in de *civitas Menapiorum*. Ook voor de verovering en tijdens de vroegste bezetting van onze gewesten was er immers import vanuit de Romeinse wereld. Zo werd er te Zele een fragment van een wijnamfoor en een dunwandige beker in fijn aardewerk gevonden. Dit bewijst dat wijn niet alleen populair was – of toch of zijn minst gedronken werd – bij de Kelten¹⁵⁶, maar dat ook de mogelijkheden bestonden om deze drank tot in het Menapische gebied te krijgen.

De *terra rubra* en *terra nigra* vonden¹⁵⁷ uit de grachten van de nederzetting te Aalter-Langevoorde zijn het oudste bewijs van vroeg-Romeinse aardewerkimporten in een landelijke context¹⁵⁸.

Ook te Zele is luxeaardewerk gevonden, alweer een teken van de groeiende Romeinse invloed in de regio. Daar werd een bodemfragment ontdekt van een beker in *terra rubra*; de vorm en techniek van dit type aardewerk zijn typisch voor de vroeg-Romeinse tijd¹⁵⁹. Een ander opmerkelijk voorbeeld van de Romeinse invloed is niet zozeer van ceramiek, maar een imitatie ervan. Het gaat hier om een fragment van een essenhouten kom die als twee druppels water op een Romeins *mortarium* of wrijfschaal lijkt.

Belgische waar werd tevens gevonden op de site Asper-Jolleveld. Twee *terra rubra* bekertjes uit de periode Augustus-Nero, *terra nigra* schalen uit het tweede en derde kwart van de 1ste eeuw en een *terra nigra* beker van de pre-Flavische pottenbakker Varicos werden op de site ontdekt.

¹⁵⁵ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 22.

¹⁵⁶ DE CLERCQ et al 2003, p. 27. Althans volgens Romeinse schrijvers.

¹⁵⁷ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 23. Dit luxeaardewerk was voornamelijk afkomstig uit de Marnevallei.

¹⁵⁸ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 24.

¹⁵⁹ TYERS 21/07/2006, <http://www.potsherd.uklinux.net/atlas/Ware/TR>. Production commences by c. 20-10 BC. The proportion of *terra rubra* in the Gallo-Belgic assemblage drops through the Augustan-Tiberian period, being replaced by *terra nigra*, and the ware has disappeared by the early Flavian period.

Het bestaan van een vroeg-Romeins Kortrijk blijkt vooral te rusten op de ceramiekvondsten die werden gedaan in de stad¹⁶⁰. De grote afname van Zuid-Gallische *terra sigillata* tijdens de eerste helft van de 1ste eeuw is opmerkelijk en wijst erop dat goed gelegen nederzettingen toch vrij snel een zekere rijkdom konden verwerven.

Een fragment Arretijnse Waar, een vroege vorm van *terra sigillata*¹⁶¹, gevonden te Doornik¹⁶² is eveneens één¹⁶³ van de bewijzen dat er in het vroeg-Romeinse Doornik mensen woonden die de mogelijkheden bezaten om dit luxeaardewerk in te voeren. Elders te Doornik, op de hoek van *la rue de la Tête d'Or*, werden nog een aantal fragmenten pre-Claudiaans aardewerk ontdekt.

Toch bleef het inheems, handgemaakt aardewerk domineren op sites in de *civitas Menapiorum*, vooral naarmate de sites verder noordwaarts gelegen waren. Dit type aardewerk bleef gebruik maken van een pre-Romeinse vormenschat, zoals onder andere werd opgemerkt te Zele¹⁶⁴, te Aalter-Langevoorde¹⁶⁵. De overheersing van dit inheems en nauwelijks dateerbaar aardewerk werkt het gebrek van duidelijk herkende pre-Flavische in de hand.

Ondanks de aanwezige fragmenten luxeaardewerk, gedraaid aardewerk of zelfs op grote schaal vervaardigd aardewerk voor transport zoals amforen, mag de invloed van het Romeinse aardewerk niet overschat worden. Deze op de autochtone Keltische traditie gebaseerde aardewerkgroep leeft door, onder andere afhankelijk van de graad van Romanisatie in de regio¹⁶⁶. In de nederzetting te Kruishoutem maakt het handgemaakt aardewerk uit de pre-Flavische periode nog 60% van alle vaatwerk uit, halverwege de volgende eeuw is dit nog 40% en aan het begin van de 3de eeuw is het nog 20%. Te Asper-Jolleveld blijkt het inheems aardewerk eveneens de overgrote meerderheid uit te maken van de teruggevonden fragmenten. Meer nog, op deze landelijke nederzetting lijkt de verhouding tussen handgemaakt en gedraaid nog veel meer in het voordeel van het inheems aardewerk uit te vallen, in tegenstelling tot het lokale centrum Kruishoutem¹⁶⁷. In Doornik blijkt het

¹⁶⁰ DESPRIET 1990, p. 11.

¹⁶¹ TYERS 15/08/2004, <http://www.potsherd.uklinux.net/atlas/Class/TS.php>. *Classic terra sigillata ('arretine') production commenced at Arezzo (Toscana/IT) during the early Augustan period. Additional workshops were set up in Italy, at Pisa (IT) and elsewhere, and also in southern Gaul, particularly at Lyon (Rhône/FR)*. Dit type van *terra sigillata* heeft een bloeiperiode van ongeveer 40 v. Chr. tot aan de regering van Claudius, ca. 40 na Chr.

¹⁶² LESENNE 1985, p. 92.

¹⁶³ Het is mogelijk dat Doornik reeds bewoond was tijdens de periode van de Romeinse verovering, een veronderstelling die versterkt wordt door de vondst van een paar Nervische munten.

¹⁶⁴ DE CLERCQ et al 2003, p. 27.

¹⁶⁵ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 22.

¹⁶⁶ VERMEULEN 1993, p. 140-141.

¹⁶⁷ VERMEULEN 1992, p. 182-183.

overwicht van lokaal vervaardigd aardewerk eveneens sterk te zijn gedurende de eerste decennia van onze jaartelling. De handgemaakte ceramiek verdwijnt daar echter grotendeels tegen het eind van de 1ste eeuw¹⁶⁸.

2.5.4. Bouwkundig

Gedurende het grootste deel van de vroeg-Romeinse periode zijn de evoluties in de manier van bouwen vrij miniem en blijft de lokale bevolking vasthouden aan de traditionele houtbouw van hun voorouders. Het gebruik van vergankelijke materialen betekent dat gebouwsporen zich hoofdzakelijk beperken tot paalgaten¹⁶⁹ en standgreppels. Soms worden ook resten gevonden van een potstal, één of meer haardplaatsen of fragmenten van tegen de wand geplaasterde klei of leem. Bij gunstige bewaring worden houtresten van de palen zelf gevonden wat kan leiden tot een determinering van het gebruikte hout en een mogelijke datering door middel van de koolstof14-methode of dendrochronologie. Ook muntvondsten kunnen soms helpen om een constructie te dateren.

Het aantal teruggevonden huisplattegronden behorende tot de vroeg-Romeinse periode lijkt in de *civitas Menapiorum* nogal beperkt te zijn. De belangrijkste verklaringen hiervoor zijn waarschijnlijk het ontbreken van gemakkelijk identificeerbare vroeg-Romeinse nederzettingen¹⁷⁰, gekoppeld aan een onvolledig beeld van de pre- en vroeg-Romeinse bewoning in onze gewesten. Toch lijkt het erop dat twee- en éénschepige¹⁷¹ gebouwen de voorkeur genoten, waarbij constructies van het éénschepige type misschien een architecturale evolutie vertegenwoordigen. Deze trend lijkt zich echter hoofdzakelijk af te spelen tijdens de midden-Romeinse tijd.

Twee nederzettingen zijn duidelijk anders in vergelijking met wat er zich in de eerste helft van de 1ste eeuw afspeelde op architecturaal vlak in het Menapische gebied¹⁷².

De vroegste fase van Romeins Kerkhove begint halverwege de 1ste eeuw. De baanpost (*statio*) wordt waarschijnlijk met de hulp van het Romeinse leger opgericht, hetgeen een

¹⁶⁸ LESENNE 1985, p. 92.

¹⁶⁹ Het gaat dan nog vaak om de restanten van de zwaarste palen in het gebouw, de nokdragers.

¹⁷⁰ Want de verschillen tussen de vroeg-Romeinse periode en het begin van de midden-Romeinse tijd zijn vaak te klein om waar te nemen.

¹⁷¹ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 194. Op de site “Refuge” te Sint-Andries (Brugge) werden de resten gevonden van twee tweeschepige gebouwen die waarschijnlijk de oudste Gallo-Romeinse bewoning vertegenwoordigen.

¹⁷² Voor de vroeg-Romeinse woonhuizen in Kruishoutem is het waarschijnlijk zo dat zij nog zijn opgetrokken volgens inheemse constructiemethodes.

verklaring kan zijn voor het gebruik van vakwerk bij de constructie van logementgebouwen, magazijnen en graanschuren¹⁷³.

Doornik, een nederzetting die zijn snelle opgang onder andere te danken heeft aan de exploitatie van kalksteen, lijkt een mix te kennen van gebruikte bouwstijlen. Traditionele houtbouw zal zeker een plaats hebben gehad, maar er kwam waarschijnlijk al snel een toenemend gebruik van vakwerk en zelfs steenbouw op gang¹⁷⁴.

De belangrijkste niet-inheemse invloed die gebouwen in *vici* zoals Kruishoutem lijken te ondergaan is de aanleg van woningen in een strak stramien, gelijnd op al dan niet nieuw aangelegde wegtracés.

Ook te Doornik is er snelle opgang van Romeinse invloeden te bemerken. Dit is ten dele te verklaren door de inschakeling van de nederzetting in de veroveringsplannen van Claudius¹⁷⁵ en de aanleg van het Gallische wegennet door dezelfde keizer. Anderzijds ligt de verklaring mogelijk ook bij de snelle start van de exploitatie van Doornikse kalksteen, die eveneens in de Claudische periode begint. Een derde reden voor de snelle opkomst van deze *vicus* is zijn positie aan een knooppunt van verschillende landwegen en de Schelde, samen met het nabuurschap van de *civitas Nerviorum*.

De militaire aanwezigheid zal de lokale nijverheid gestimuleerd hebben zoals uit de pottenbakkerscentra te Howardries en Taintignies blijkt, terwijl de Schelde, het wegennetwerk en het grenskarakter de handel stimuleerden. De ontginning van kalksteen zal de nederzetting van een belangrijke bron van inkomsten en bouwmaterialen voorzien hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat al snel de overgang naar vakwerkbouw en zelfs steenbouw wordt gemaakt¹⁷⁶. De houtbouw zou echter een blijvend bestaan kennen in de marge van de architecturale bedrijvigheid.

Een uitzondering in de *civitas* is de *statio* te Kerkhove die blijkbaar *ex nihilo* werd opgebouwd, waarschijnlijk door het Romeinse leger, gezien de oorspronkelijke functie als opslag- en verdeelcentrum. Als gevolg daarvan zijn de gebouwen uit de vroegste fase van de nederzetting onmiddellijk opgetrokken in vakbouw.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de vroeg-Romeinse periode gekenmerkt wordt door een sterk voortleven van de kenmerken en tradities die tijdens de late IJzertijd gangbaar

¹⁷³ DE COCK 1996, p. 83.

¹⁷⁴ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 107.

¹⁷⁵ LESENNE 1985, p. 92-93. De resten van militaire aanwezigheid op *La Loucherie* behoren tot die periode.

¹⁷⁶ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 107. Constructies uit het havenkwartier Luchet-d'Antoing, uit de eerste helft van de 1ste eeuw, waren reeds in vakbouw. In *la rue de Pont* rustte het hout op een kalkstenen onderbouw.

2. DE VROEG ROMEINSE TIJD

waren. Een sterkere Romeinse invloed werd slechts opgemerkt in lokale centra zoals Kruishoutem en Doornik.

Hoofdstuk 3

De Pax Romana en de Troebele 3de Eeuw (70 tot 285)

3.1. Historisch

Het einde van de Bataafse Opstand luidde het begin in van de *Pax Romana*, een periode van vrede en groeiende welvaart die ondanks de onderbreking omstreeks 175 na Chr. ruim een eeuw duurde in onze gewesten. De start van deze tijd werd gekenmerkt door een reorganisatie van de wijze waarop de Rijn grens werd verdedigd. Gezien het feit dat nogal wat eenheden van de lokale hulp troepen hadden deelgenomen aan de opstand achtte Vespasianus het beter om deze eenheden in andere gebieden te stationeren en vreemde soldaten naar de Rijnsector te halen. Ook de druk van de Germaanse stammen op de *limes* nam af en daarmee de aandacht van de keizers voor het gebied¹⁷⁷.

De gewapende vrede ingesteld door de Romeinen resulteerde in een economische voorspoed die werd gedragen door de welvaart in het gehele Rijk. Zowel in de steden als op het platteland werd er druk gebouwd en ook de handel en ambachten bloeiden.

Tijdens de regering van Marcus Aurelius kwam aan de vrede in onze gewesten een einde door de invallen van de *Chauci* en de *Chatti*. Tussen 172 en 175 teisterden zij Noord-Gallië, een spoor van plunderingen en vernielingen achter zich latend. Onder leiding van Didius Iulianus werden hulp troepen gelicht en militaire steunpunten opgericht (de forten Maldegem, Aardenburg en misschien ook Oudenburg werden in deze periode gesticht)¹⁷⁸ om het gebied terug onder controle te brengen. Zodra de crisis was afgewend brak opnieuw een tijd aan van bloei en welvaart, maar het einde van *Pax Romana* naderde.

De dynastie der Severi kende nog een zekere stabiliteit aan de noordgrens. Keizer Caracalla kende in 212 het burgerrecht toe aan alle vrije inwoners en in 215 probeerde hij het muntwezen te saneren door de invoering van de antoninianus. Deze hervorming had echter weinig effect en muntontwaarding zou een van de constante plagen zijn die het Rijk teisterden. Na de dood van Alexander Severus in 235 begon de chaos ten volle, ook voor onze gewesten. Het centraal gezag ging teloor, de burgeroorlogen die daaruit voortkwamen ontnamen de rijksgrens zijn vitale troepen. De deur stond open voor de Germaanse stammen.

¹⁷⁷ NOUWEN 2006, p. 33. Een sterke daling in het aantal teruggevonden mijlpalen in deze regio is een van de tekenen hiervoor. Daarnaast is er ook maar weinig aandacht voor het gebied in literaire bronnen.

¹⁷⁸ NOUWEN 2006, p. 34. Ook: THOEN 1987, p. 63.

Het effect op onder andere de *civitas Menapiorum* was desastreus. De invallers verwoestten talrijke militaire kampen en burgerlijke nederzettingen en zouden uiteindelijk tot in Spanje doordringen¹⁷⁹. De poreuze kuststreek had het zwaar te verduren daar de zee snelle raids gemakkelijker maakte; zo werd de handelspost bij Brugge in die tijd opgegeven. Postumus (260-269) de keizer van het Gallische Rijk kon even het tij keren maar al snel ging de burgeroorlog verder¹⁸⁰. Na zijn dood ging de rampspoed gewoon door. In 268-270 werd de kustvlakte ontruimd, Oudenburg en Aardenburg werden in 275 overrompeld. In 275-276 braken de Franken en Alamannen door de grens; Trier, Tongeren, Nijmegen, Doornik, vrijwel alle grote *vici* en vele *villae* werden platgebrand¹⁸¹.

Keizer Probus (276-282) stelde opnieuw orde op zaken. Ondanks het feit dat de Germanen zich nog niet blijvend vestigden zou het gebied nooit meer welvaart kennen zoals tijdens de 2de eeuw; voor de kustvlakte was het al helemaal te laat want de Duinkerke II transgressie maakte bewoning daar min of meer onmogelijk.

Met de regering van Diocletianus begon een nieuwe periode in onze gewesten: de Laat-Romeinse tijd.

3.2. Rurale nederzettingen

3.2.1. Sint-Andries/Brugge-Refuge (Prov. West-Vlaanderen)

Tal van Romeinse sporen die gevonden werden verspreid over een areaal van ruim 1ha zijn vooral in verband te brengen met een omgrachte nederzetting met bijhorend grafveldje. De bewoning is op te splitsen in verschillende fases en de gebouwen zelf waren opgetrokken uit vergankelijke materialen¹⁸²; steenbouw werd niet aangetroffen. De site bevindt zich nabij de Zandstraat.

Ten zuiden van het omgrachte complex zijn sporen teruggevonden van oudere constructies. Deze hadden een NW-ZO-oriëntatie die overeenkomt met een meer oostwaarts gelegen greppel maar niet met het Romeinse grachtensysteem. Ook werden de resten van

¹⁷⁹ NOUWEN 2006, p. 37. De stammen worden Germanen en Franken genoemd en duiken voor de eerste maal op in de *Vita Aureliani*.

¹⁸⁰ THOEN 1987, p. 63.

¹⁸¹ NOUWEN 2006, p. 38. Zie ook: THOEN 1987, p. 13.

¹⁸² HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 194. Hout, stro of riet en huttenleem

twee tweeschepige gebouwen teruggevonden die vermoedelijk een jongere fase vertegenwoordigen en een oriëntatie hebben die al meer aansluit op deze van de Romeinse nederzetting.

Het gros der sporen is dus in verband te brengen met een omgrachte nederzetting die een areaal omvat van ongeveer 120 m of 75 m.¹⁸³ Aan de noordkant lijkt het geheel te zijn verbonden met een reeks afwateringsgrachten. De hoofdgebouwen zijn vrij systematisch aangelegd aan de rand van het omgrachte gebied, waardoor middenin een soort open ruimte ontstond. Het grootste deel van het tiental teruggevonden plattegronden bestaat uit éénschepige gebouwen, met als uitzondering een noord-zuid georiënteerd gebouw van circa 14m op 7m in de zuidwestelijke hoek van het complex. De plattegronden van de éénschepige gebouwen waren vrij eenvormig en waren zowel oost-west als noord-zuid georiënteerd. Van de meeste werden enkel de diepe paalsporen gevonden die in verband te brengen zijn met de nokbalken¹⁸⁴. Soms kwamen de resten van een potstal aan het licht. Uitzonderlijk kwam een plattegrond aan de oppervlakte met aan beide uiteinden een ondiepe potstal. De breedte van de gebouwen was vrij éénvormig (gemiddeld 6-7 m) terwijl de lengte sterk kon verschillen (van 11-12 m tot 15 m). De constructies waren bovendien voorzien van een zadeldak.

In het noorden van het omgrachte terrein werd de aanzet gevonden van een grotere plattegrond, maar de aanwezigheid van aanpalende woningen maakte verder onderzoek onmogelijk.

De bijgebouwtjes hebben meestal een plattegrond bestaande uit drie rijen met drie palen¹⁸⁵, met afmetingen die doorgaans 4 bij 3,5-4,5m bedragen. Ook zespostspijkers kwamen voor maar vierpostspijkers blijken te ontbreken. Aan de drinkwatervoorziening werd voldaan door middel van waterputten of poelen; op vier plaatsen vond men de resten van waterputten terug. De waterput op het binnenplein werd volledig onderzocht en leverde houtstalen op waarvan de veldatum kon gedateerd worden tussen 79 en 91 na Chr.

Dankzij de omvang van de site konden ook de aanwezige sporen van grachtjes en een greppel onderzocht worden. Deze sloten waarschijnlijk aan op de perceelstructuren ten noorden van de Zandstraat.

¹⁸³ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 194.

¹⁸⁴ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 195. Eén aan elke korte zijde, en twee paar zware palen aan de lange zijden.

¹⁸⁵ HOLLEVOET & HILLEWAERT 2002, p. 195. Negenpostspijkers.

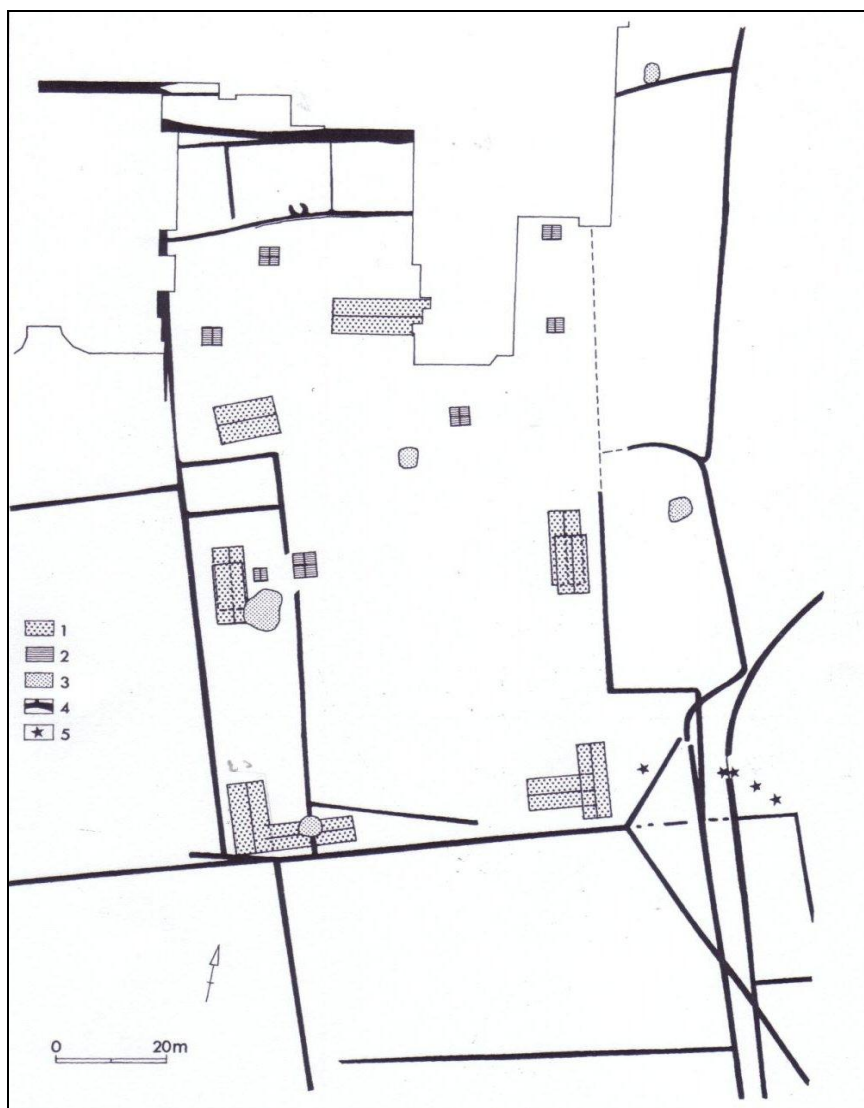

Fig. 12: Vereenvoudigd grondplan van de Romeinse sporen. 1. Plattegronden van de hoofdgebouwen, 2. Plattegronden van de bijgebouwen, 3. resten van waterputten of poelen, 4. grachten- en greppelsysteem, 5. brandgraven.

Uit: HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 196.

Het vondstenmateriaal bestond, met uitzondering van wat glasscherven, bijna geheel uit ceramiek. Het meeste hiervan was gebruiks aardewerk, maar luxewaar zoals *terra sigillata*, *terra nigra* en geverniste waar kwamen ook in kleine hoeveelheden voor. Het materiaal dateerde uit de 1ste eeuw en de 3de eeuw¹⁸⁶.

De teruggevonden nederzetting had duidelijk een agrarisch karakter, zoals de potstallen en bijgebouwtjes getuigen, en was een beetje ten noorden van de Zandstraat ingeplant. De grens met het hedendaags poldergebied bevindt zich niet verder dan twee

¹⁸⁶ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 199.

kilometer van de site. Het geheel wijkt sterk af met wat men doorgaans in Zandig Vlaanderen aan nederzettingen terugvindt, aangezien de algemene *lay-out* eerder aan sommige *villae* doet denken¹⁸⁷. Hier zijn de gebouwen niet gelijktijdig opgetrokken, maar eerder een opeenvolging van zich verplaatsende bewoning binnen een bepaald areaal. Een dergelijk patroon is zeldzaam in onze contreien; slechts enkele voorbeelden zijn bekend waaronder die van het Westerveld te Oss-Ussen in Nederland¹⁸⁸. De Brugse plattegronden vertonen ondanks de aanwezigheid van bouwtechnische verschillen kenmerken die eveneens bij opgravingen in de Kempen¹⁸⁹, Sint-Gillis-Waas en ook in Merelbeke¹⁹⁰ zijn teruggevonden. De vondsten gedaan achter de Refuge maken deze site de meest westelijke vertegenwoordiging van wat een Noord-Europese houtbouwtraditie lijkt te zijn.

3.2.2. Sint-Andries/Brugge-Molendorp (West-Vlaanderen)

Tracés van greppels en grachtjes, maar ook de resten van een mogelijke vlechtwerkwaterput en een aantal diepe en grote structuren die met de watervoorziening te maken hadden, werden ontdekt. In één poel werden de restanten gevonden van een houten bekisting. De resten van een houten gebouw werden eveneens ontdekt. De plattegrond hiervan bestaat uit vier zware paalkuilen (in elke wand één) en een aantal kleinere paalgaten die met de wandconstructie zelf te maken hadden¹⁹¹. Het gebouw was éénschepig en had waarschijnlijk een zadeldak. Tevens werden de resten van een tweede houten gebouw waargenomen, maar het grondplan hiervan is onvolledig¹⁹². De meeste Romeinse sporen gevonden bij deze opgraving zijn *off site*-fenomenen die wijzen op Romeinse bewoning in de onmiddellijke nabijheid van de site. Andere opgravingen in de buurt van de Zandstraat¹⁹³ tonen aan dat de hele regio doorspekt is met Romeinse sporen. De site ligt eveneens dicht bij de Steenstraat, die een *diverticulum* is van de belangrijke weg Cassel-Doornik. Enkele fragmenten terra sigillata die mogelijk toe te

¹⁸⁷ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 203.

¹⁸⁸ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 203.

¹⁸⁹ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 202-203. Verwijzing onder andere naar Slofstra J. 1991. Changing Settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman Period, in Roymans N. & Theuws F. (eds.) *Images of the past. Studies on ancient societies in northwestern Europe*, Studies in Pre- en Protohistorie 7, 131-199.

Het artikel in kwestie handelt onder andere over de evolutie van het Alphen-Ekeren huistype.

¹⁹⁰ DE CLERCQ 2002, p. 157.

¹⁹¹ HOLLEVOET 2000, p. 70.

¹⁹² HOLLEVOET 2000, p. 70. Een rij van (tenminste) zeven paalsporen; het gebouw is waarschijnlijk éénschepig en minimum 7m lang.

¹⁹³ HOLLEVOET 2000, p. 79. Ook VERMEULEN 2006, p. 136. Het traject Brugge-Oudenburg is nu de Zandstraat.

schrijven zijn aan COMITALIS II of III van Rheinzabern¹⁹⁴ lijkt te wijzen op een datering in de 2de eeuw.

3.2.3. Damme/Sijsele-Antwerpse Heirweg (Prov. West-Vlaanderen)

De Romeinse nederzetting die ten noorden van de Antwerpse Heirweg werd aangesneden tijdens het VTN-project wordt in twee gedeeld door een nog steeds gebruikte aarden weg¹⁹⁵. Het terrein ten noorden van de weg was het rijkst aan sporen; in het zuidelijke deel werden minder sporen teruggevonden.

In het noorden werd de site begrensd door een oost-west lopende gracht van ongeveer 2 m breed die waarschijnlijk tot de Romeinse periode behoorde. Aan de zuidkant was er eveneens een parallel georiënteerde gracht zichtbaar. Deze bleek te bestaan uit een geheel van elkaar oversnijdende grachten, waarvan de oudste vermoedelijk uit de Romeinse periode en de jongste uit de postmiddeleeuwse periode dateert. Het omheinen van het bewoonde areaal door middel van een gracht of greppel, waarschijnlijk met een hoofdzakelijk symbolische functie, kwam vaak voor bij Romeinse plattelandsnederzettingen¹⁹⁶. Een zestal grachten doorsnijdt de site van noord naar zuid, maar enkel de meest oostelijke stamt met zekerheid uit de Romeinse tijd¹⁹⁷.

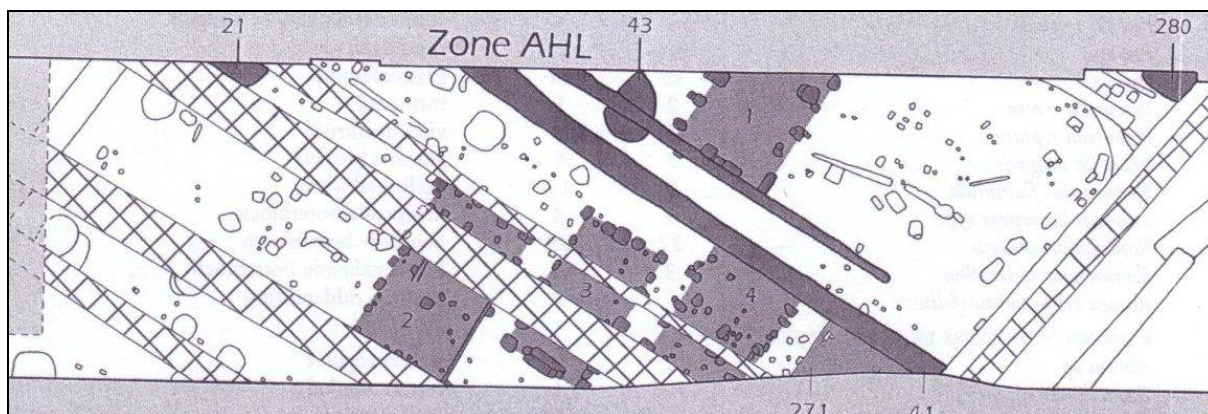

Fig. 13: Algemeen plan van de Romeinse site Antwerpse Heirweg (Sijsele/Damme).

Uit: IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS et al 2005, p.67.

¹⁹⁴ HOLLEVOET 2000, p. 69.

¹⁹⁵ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 2005, p. 47.

¹⁹⁶ Zoals bij Brugge-Refuge, Asper-Jolleveld en Aalter-Langevoorde.

¹⁹⁷ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 2005, p. 48.

Een viertal plattegronden met een oost-westelijke oriëntatie werden uit de vele paalsporen gedestilleerd. Drie constructies lagen vlak naast elkaar en een vierde bevond zich een aantal meters verder oostwaarts.

Het meest oostelijk gelegen gebouw (gebouw 1) kon slechts gedeeltelijk worden opgegraven. De constructie was éénschepig en rechthoekig en mat minstens 6 op 8 m. De lange zijden werden gevormd door zware palen die op één à anderhalve meter van elkaar stonden, de korte zijde door een drietal dicht bij elkaar gelegen palen¹⁹⁸. Er waren geen significante verschillen in diepte tussen de palen in de lange zijden en die in de korte zijde, wat opmerkelijk is¹⁹⁹.

Het meest noordelijke gebouw (gebouw 2) had een rechthoekig bouwplan van 6 op 10 m, gevormd door circa 0,5 m van elkaar gelegen palen. Aan de zuidzijde werd, op één paalspoor na, enkele een standgreppel van ongeveer 20 cm breed bewaard. De diepte van de sporen varieert tussen 10 en 25 cm²⁰⁰.

Gebouw 3 is een iets kleinere huisplattegrond van 5 op 9 m. Twee palen in het midden van de korte zijden waren hier echter beduidend zwaarder en zijn waarschijnlijk in verband te brengen met de nokbalken. Ook in de lange zijden lijken enkele zwaardere palen voor te komen.

Het vierde gebouw is het minst volledig; de afmetingen van de lange zijden bedragen minstens 7 m en een zwaar paalspoor binnenin het gebouw doet vermoeden dat het hier gaat om een tweeschepige constructie. Ten zuiden van deze plattegrond bevindt zich mogelijk nog een vijfde gebouw aangezien op die plaats de waarschijnlijke resten van een circa 10 cm diepe potstel werden aangesneden²⁰¹.

Tussen deze verschillende plattegronden werden geen oversnijdingen gevonden, dus kan er verondersteld worden dat deze constructie gelijktijdig bestonden. Wel lijkt het erop dat verscheidene palen in een latere fase werden vervangen door nieuwe exemplaren hetgeen niet ongewoon bij houtbouw.

Er moeten zich nog andere constructie op de nederzetting bevonden hebben, aangezien ten zuiden van gebouw 1 en ten noorden van gebouw 2 nog duidelijk standgreppelsporen met zware palen zichtbaar waren. Dat enkele latere Romeinse grachten verschillende gebouwsporen doorsnijden wijst er ook op dat de site over een langere periode bewoond

¹⁹⁸ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 48.

¹⁹⁹ Over het algemeen waren de dragende palen zwaarder en dieper ingeplant.

²⁰⁰ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 48.

²⁰¹ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 48.

was²⁰². Twee waterputten en heel wat uitgravingen van variërende omvang kwamen eveneens aan het licht. Deze kuilen deze mogelijk dienst als opslagplaats, en in een latere fase als afvalkuil.

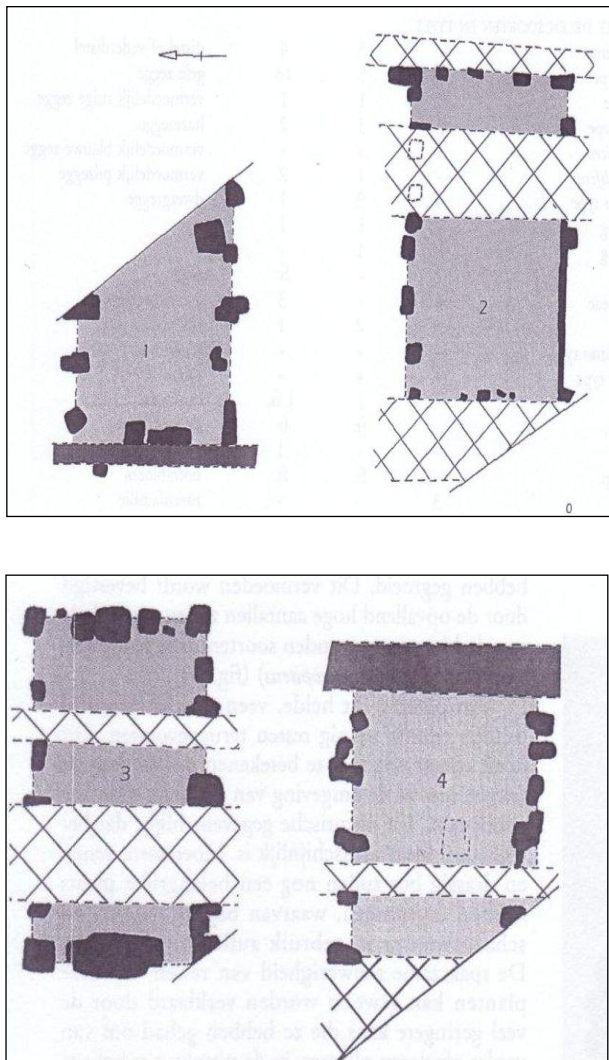

Fig. 14: (boven) Grondplannen van de gebouwen 1 & 2.

Fig. 7: (onder) Grondplannen van de gebouwen 3 & 4.

Uit: IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS et al 2005, p.67-68.

Er was een grote variatie binnen het gevonden aardewerk; deze ging van de typische *terra sigillata* luxewaar, over de eerder zeldzame fragmenten van amforen, *mortaria* en *dolia*, tot en met de veel omvattende categorie “gewoon aardewerk” waartoe hoofdzakelijk de gewone, vooral grijze, en vermoedelijk grotendeels lokaal of regionale waar behoorde, al dan niet met de hand gevormd (zogenaamd inheems aardewerk)²⁰³.

²⁰² IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 49.

²⁰³ IN 'T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 57-59.

De fragmenten *terra sigillata*, versierd en onversierd, kwamen onder andere uit het Zuid-Gallische La Graufesenque, Centraal-Gallië zij het afwijkend van wat te Lezoux werd geproduceerd²⁰⁴ en Oost-Gallische productiecentra zoals La Madeleine en Rheinzabern. Het grootste deel van dit type luxe aardewerk blijkt afkomstig te zijn uit Oost-Gallië, de regio die vooral actief was in de productie van *terra sigillata* tijdens (late) de 2de eeuw.

Bij het geverfde aardewerk komt een gelijkaardige datering aan het licht: een jachtbeker werd gevonden die tot de 2de eeuw behoorde en een ander fragment met een ietwat afwijkende techniek was afkomstig uit de ateliers van Trier, die een bloeiperiode kenden tijdens het einde van de 2de en de 3de eeuw.

Ook voor de eerder zeldzame *terra nigra* en de frequenter aanwezige imitaties lijkt een datering die zich situeert tijdens de 2de en 3de eeuw voor te komen²⁰⁵. De fragmenten kruikwaar waarop een tijdsframe werd geplakt kwamen voor vanaf de late 1ste eeuw en het midden vanaf de 2de eeuw. De datering was afhankelijk van de diameter van de rand²⁰⁶. Een datering in de 2de en 3de eeuw blijkt ook te gelden voor een aantal types “gewoon aardewerk”.

In elk geval wijzen de vele verschillende types aardewerk op het bestaan van zowel regionale als lange afstandshandel. De aanwezigheid van luxe aardewerk zoals *terra sigillata* wijst eveneens op het bestaan van een zekere rijkdom in de nederzetting.

De sporen aan de Antwerpse Heirweg zijn waarschijnlijk de resten van een plattelandsnederzetting die verschillende boerderijen groepeerde binnen een omgracht erf. De oost-west georiënteerde huizen behoren tot een éénschepig type met dakdragende wandpalen die soms in een ondiepe standgreppel werden geplaatst. Deze komen reeds voor tijdens de Late IJzertijd in Zuidwest-Nederland, West-België en Noordwest-Frankrijk. Eén van de plattegronden kan misschien vergeleken worden met exemplaren gevonden te Sint-Andries/Brugge (Refuge en Molendorp)²⁰⁷. Ook in Oost-Vlaanderen werden vergelijkbare constructies opgegraven. De eerder planmatige aanleg van de gebouwen kan erop wijzen dat het hier gaat om een regionaal centrum (*vicus*), maar dit is verre van zeker vanwege de grootte van het opgegraven areaal. Landbouw en veeteelt waren in elk geval de voornaamste economische activiteiten in de nederzetting; de aanwezige waterputten zorgden voor het drinkwater voor mens en dier.

²⁰⁴ IN ‘T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 51.

²⁰⁵ IN ‘T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 52-53, p. 55.

²⁰⁶ IN ‘T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 56.

²⁰⁷ IN ‘T VEN, HOLLEVOET, COOREMANS, DE GROOTE & DEFORCE 20005, p. 72.

Eén van de vroegste Romeinse sporen is een houten waterput in het zuidoosten van de site die stamt uit het begin van de 2de eeuw. De huisplattegronden behoren waarschijnlijk tot dezelfde fase. In de 3de eeuw werd een grote hoeveelheid huishoudelijk afval gestort in één van de grote grachten die de hele zone van noord naar zuid doorsnijden. Gezien de levensduur van aardewerk, dat op deze site hoofdzakelijk uit de 2de en de vroeg 3de eeuw lijkt te stammen, ziet het er naar uit dat deze haar bloeiperiode in beide eeuwen had. Na de 3de eeuw werd de site vermoedelijk verlaten²⁰⁸. Sporen van latere Romeinse aanwezigheid zijn er niet gevonden.

3.2.4. Damme/Sijsele-Stoofweg (Prov. West-Vlaanderen)

De Romeinse sporen nabij de Stoofweg werden gevonden tijdens een opgraving in het kader van het VTN-project, de aanleg van een aardgasleiding tussen Zeebrugge en Eynatten. Daarbij werd te Damme/Sijsele een site van ongeveer 18 op 100 m blootgelegd waarbij verschillende soorten nederzettingssporen werden ontdekt: (paal)kuilen, karrensporen, grachten en grappels. Deze laatste vormden waarschijnlijk een uitgebreid systeem dat in de richting van de Stoofweg doorliep²⁰⁹.

Met de gevonden paalsporen kon men één duidelijke doch onvolledige gebouwplattegrond ontwaren; deze hoorde waarschijnlijk toe aan een éénschepige constructie die misschien al eens werd aangesneden tijdens een opgraving in 1992. Het gebouw was NO-ZW-georiënteerd en ongeveer 6 m breed, de lengte kon niet nader bepaald worden maar bedroeg ten minste 10 m²¹⁰. Er lijkt minstens één herstelling te zijn uitgevoerd aan de constructie.

Binnenin het gebouw werden nog een aantal kuilen gevonden met een onduidelijke functie. In één geval gaat het misschien om een zware paal, wat zou kunnen betekenen dat het toch een tweeschepig gebouw was²¹¹. In het verlengde van de westkant waren twee paren ondiepe paalsporen aanwezig, begrensd door een dwarse standgreppel. Misschien ging het om een aangebouwd gedeelte.

In een latere fase werd het geheel oversneden door een greppelsysteem dat waarschijnlijk als perceelsafbakening diende. Recente drainage- en perceelsgrachten doorsneden het geheel.

²⁰⁸ Net zoals zovele andere sites in deze periode van Germaanse invallen en interne instabiliteit.

²⁰⁹ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 29.

²¹⁰ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 29.

²¹¹ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 29.

Het merendeel van het materiaal bestaat uit ceramiek en is afkomstig uit één van de greppels die de huisplattegrond snijdt. Uit de paalsporen van het gebouw werd eveneens materiaal gerecupereerd, daarnaast werd ook in greppels in de oostelijke zone van het opgravingsterrein materiaal gevonden.

Een groot aantal verschillende types ceramiek was aanwezig op de site, waaronder twee fragmenten Oost-Gallische *terra sigillata*, een aantal fragmenten *terra nigra*, verschillende types oxiderend gedraaid, reducerend gedraaid en handgevormd aardewerk. Een aantal van deze types, zoals natuurlijk de *terra sigillata* maar ook amforen uit het zuiden van Spanje, werden niet lokaal geproduceerd maar geïmporteerd²¹². Deze waarschijnlijk kleine nederzetting was dus geïntegreerd in het Romeinse handelsnetwerk en had op deze manier toegang tot goederen die ver daarvandaan werden geproduceerd. Er kwam ook wat technisch aardewerk aan het licht; ceramiek dat eventueel werd gebruikt als zoutcontainers of in metallurgisch verband. Ook de resten van een vuurbok en een spinschijfje werden gevonden.

Het is ook aan de hand van de ceramiek dat een datering voor de site werd bekomen. Bij het geverfd aardewerk werden er twee wandfragmenten gevonden die mogelijks behoren tot een bekertype (Niederbieber 32a)²¹³ dat vooral naar het eind van de 2de eeuw voorkwam. Een ander randfragment, ook geverfd aardewerk, is waarschijnlijk van het type Stuart 4²¹⁴ dat ook in de 2de eeuw wordt gedateerd. Bij de *mortaria* werd een randfragment gevonden dat in de tweede helft van de 1ste en in de 2de eeuw gedateerd wordt²¹⁵. Van de scherven die tot het type reducerend gedraaid aardewerk behoren werden bij datering twee categorieën vastgesteld: één type dat vanaf de 2de eeuw voorkwam en een tweede type dat al in de 1ste eeuw in gebruik zou zijn geweest²¹⁶.

3.2.5. Oudenburg (Prov. West-Vlaanderen)

Romeins Oudenburg is vooral bekend omwille van de aanwezigheid van het *castellum* en het uitgestrekt laat-Romeins grafveld waarvan 216 graven werden blootgelegd, dat toch ten dele in relatie stond met het fort²¹⁷. Zoals bekend kende het *castellum* van Oudenburg drie fases en

²¹² IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 30-32.

²¹³ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 30.

²¹⁴ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 31.

²¹⁵ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 31.

²¹⁶ IN 'T VEN & HOLLEVOET 2005, p. 31.

²¹⁷ Een aantal van de gevonden graven hadden militair materiaal bij zich wat wijst op Germanen in dienst in het Romeinse leger. Er waren ook resten, zoals bepaalde *fibula*-types die tot de Romeinse militaire sfeer behoren.

werd de versterking door de Romeinen bezet gehouden tot circa 410, het uiterste einde van de officiële Romeinse aanwezigheid in onze gewesten²¹⁸.

Tijdens de systematische opgraving van het grafveld (1962-1968)²¹⁹ werden onder de begraafplaats de resten van houten en stenen gebouwen, alsook de bijhorende afvalkuilen en waterputten, uit het hoge keizerrijk blootgelegd (de tweede helft van de 1ste eeuw tot tijdens de eerste helft van de 3de eeuw)²²⁰.

In een eerste fase ging het om houten gebouwen waarvan er minstens één door een steenbouwfase werd vervangen. Daarbij kon met enige waarschijnlijkheid een tweeschepig gebouwtje onderscheiden. Enkele palen van dit gebouw werden hersteld waarbij er misschien een scherf Drag. 29 uit het einde van de 1ste eeuw in het paalgat terecht kwam. Westwaarts van dit gebouw werden de sporen van een tweede constructie waargenomen. Het was echter niet mogelijk om een grondplan af te leiden uit de teruggevonden sporen²²¹.

Tijdens de tweede fase werd op de resten van het houten gebouwtje een stenen constructie opgericht. Dit gebouwtje kende twee fasen; een eerste waarin het een onregelmatige rechthoek was, opgedeeld in verschillende vertrekken en een tweede fase waarin het gebouw werd uitgebreid naar het westen. De uitbraaksporen bestaan vooral uit Doornikse blauwe steen; de aanbouw was opgetrokken uit groene veldsteen. Van de binnenversiering werden slechts enkele stukken teruggevonden: wat frescofragmenten met een rode en zwarte beschildering op witte achtergrond en enkele brokken vloerbekleding in roze mortel²²². Een deel van het gebouw deed waarschijnlijk dienst als badplaats waarbij een kleine riolering voor de waterafvoer zorgde.

Net zoals de resten van de stenen constructie wijzen ook de teruggevonden archaeologica uit de afvalputten erop dat de bewoners een zekere rijkdom bezaten. *Terra sigilata* was goed vertegenwoordigd; de meeste fragmenten kwamen uit Oost-Gallië, vooral

²¹⁸ MEIJNS & MEULEMEESTER 2002, p.10-13. Oudenburg als locatie moet echter van een dergelijk belang geweest zijn dat het tijdens de vroege middeleeuwen misschien als *pagus*-hoofdstad dienst deed, voor Brugge. Dit is echter verre van zeker. Het stenen fort was zeker nog duidelijk aanwezig tot in de 11de eeuw, hoewel het al sinds de 9de eeuw als steengroeve diende. Of het fort nog een militaire betekenis had (zoals tegen de Vikingen) is onbekend, maar niet onmogelijk. De ontmanteling van het *castellum*, een lot dat menig stenen gebouw uit de Romeinse tijd ten deel viel, was ten voordele van onder andere de burcht te Brugge en de Sint-Pieterskerk te Oudenburg.

²¹⁹ CREUS 1975, p. 5-6.

²²⁰ CREUS 1975, p. 34.

²²¹ CREUS 1975, p. 33.

²²² CREUS 1975, p. 33.

uit Rheinzabern, en waren van overwegend goede kwaliteit. Ook stukken uit Midden en Zuid-Gallië werden teruggevonden²²³. Inheems aardewerk, de zogenaamde “Menapische waar” die over de hele kustvlakte wordt aangetroffen, was goed vertegenwoordigd; het ging in dat geval meestal om kookpotten en borden. Een aantal fragmenten *terra nigra* waren eveneens aanwezig, maar geëmailleerd aardewerk kwam minder voor. Slechts een aantal stukken van Pompejaans-rood aardewerk werden aangetroffen²²⁴.

Al bij al gaat het hier om een nederzetting van enige rijkdom die zijn aanvang kent tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw en zijn bloei kent tijdens de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw. Globaal gezien zijn er drie fases te onderscheiden: een vroege, meer inheemse fase, een tweede fase met steenbouw en een derde fase waarin de steenbouw verder werd uitgebreid.

Elders in Oudenburg werden ook sporen van Romeinse bewoning aangetroffen, waaruit mag afgeleid worden dat de nederzetting te Oudenburg tamelijk uitgestrekt was²²⁵. De aard van de bewoning was niet te achterhalen. Het gaat vermoedelijk om een eerder losse bewoning in een gebied doorsneden door een ganse reeks kreken en waterlopen. Deze maakten de verbinding met de zee gemakkelijk en gaven op die manier aansluiting op het handelsnet. De landverbindingen (zoals de route naar Brugge: de Zandstraat) zullen dit verder in de hand hebben gewerkt.

De nederzetting werd verlaten onder druk van onder andere de Duinkerke II transgressie. Daarnaast speelden de toenemende Germaanse invallen ook hun rol bij de teloorgang van de civiele nederzetting. Uiteindelijk kreeg de bebouwing bij Oudenburg een heel nieuw, militair karakter als tijdens de 3de eeuw het *castellum* wordt opgebouwd.

3.2.6. Merelbeke-Axxes (Prov. Oost-Vlaanderen)

Merelbeke bevindt zich net ten zuiden en ten oosten van de Schelde en dus technisch gezien niet meer in de *civitas Menapiorum*. De korte afstand van deze administratieve grens plaatst de daar gevonden nederzetting echter in het reeds gestipuleerde overgangsgebied tussen twee

²²³ CREUS 1975, p. 34.

²²⁴ CREUS 1975, p. 34.

²²⁵ CREUS 1975, p. 35.

bevolkingsgroepen²²⁶. Het is dan ook niet onredelijk om de site te Merelbeke in dit werk op te nemen.

Een kleine Gallo-Romeinse bewoningskern werd aangesneden tijdens het onderzoek. De woonsector van de nederzetting bevond zich op het hoogste en droogste deel van een zandige verhevenheid²²⁷ met een waterput aan de rand van de depressie waar grondwaterpodzol werd vastgesteld. De kleine site kende eveneens een gestructureerde lay-out want op een door N-Z en O-W gerichte grachten omgeven verhevenheid werden de drie houten gebouwen parallel op een bijna perfecte N-Z-oriëntatie ingeplant. De site strekte zich waarschijnlijk verder naar het noorden uit, maar de aanleg van de Ringvaart en een aantal wegen heeft ongetwijfeld onherroepelijke schade toegebracht. De lage sporenaantallen en de weinige oversnijdingen doen vermoeden dat de site slechts korte tijd bewoond was²²⁸.

Een vrij groot aantal paalgaten²²⁹ kwam aan het licht; een aanzienlijk deel daarvan kon in grotere gehelen geplaatst worden, met name drie constructies. De twee grootste gebouwen werden parallel en volgens een N-Z-oriëntatie ingeplant. Gebouw A mat ongeveer 7 m op 17 m, gebouw B mat ongeveer 6 m op minimaal 12 m. Het derde gebouw (C) had een NNO-richting en mat 4,5 m op 8 m. De schaarse aanwezigheid van dakpannen wijst erop dat de dakbekleding eerder uit natuurlijke materialen bestond. Uit de bouwtechniek en de afwezigheid van bakstenen kan men afleiden dat de constructies volledig uit hout waren opgetrokken.

Gebouw A was éénschepig en bestond uit twee zware wandpalen aan elke zijde en één zware nokdrager aan elke korte zijde. Paalschaduwen in het oostelijk, het zuidelijk en deels ook het westelijk deel van de constructie doen vermoeden dat de palen nog in de Romeinse tijd zelf werden verwijderd. Anderzijds stelde men vast dat de palen in het noordelijk deel van het gebouw wel bewaard bleven. Een circa 10 cm diepe vergraving in het noordelijke deel was waarschijnlijk een stal; de ligging mag als warmtebevorderend beschouwd worden²³⁰. Woon- en stalgedeelte waren van elkaar gescheiden door een wand gedragen door een aantal kleinere paaltjes. Vanuit de potstal vertrekt een greppeltje westwaarts naar gebouw C; het greppeltje diende misschien als drainage voor beide constructies.

²²⁶ Hoofdstuk 1: de overgang tussen *Menapii* en *Nervii* die zich naar alle waarschijnlijkheid aan beide kanten van de *civitas*grens bevond.

²²⁷ DE CLERCQ 2002, p. 131.

²²⁸ DE CLERCQ 2002, p. 131-132.

²²⁹ DE CLERCQ 2002, p. 132. Restanten van de palen, tot humus vergaan, waren nog aanwezig.

²³⁰ DE CLERCQ 2002, p. 134.

Gelijkaardige gebouwen werden gevonden in Oostwinkel, Zomergem, Brugge, Beernem en Velzeke aangetroffen; ook zuidelijker, in de Condroz, werden vergelijkbare constructies aangetroffen.

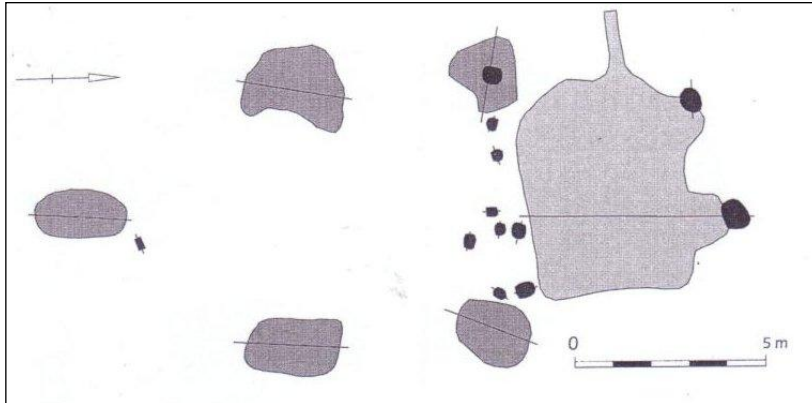

Fig. 15: Grondplan van gebouw A.

Uit: DE CLERCQ, BASTIAENS, DEFORCE et al 2002, p. 133.

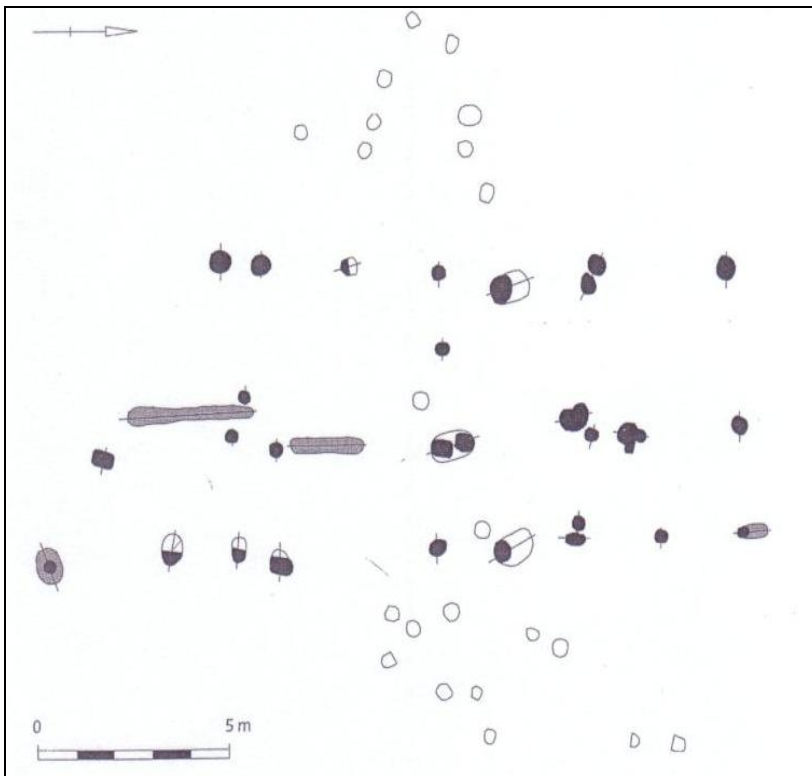

Fig. 16: Grondplan van gebouw B.

Uit: DE CLERCQ, BASTIAENS, DEFORCE et al 2002, p. 133.

Gebouw B werd ten westen van gebouw A aangetroffen en loopt er parallel mee. Het was wellicht een tweeschepige constructie met excentrisch geplaatste nokstaanders. Een schip van 3m breed en een ander van 2 m breed werden door een zadeldak bekroond. De constructiewijze is veel lichter dan bij gebouw A²³¹ wat een secundaire, utilitaire functie doet vermoeden. Het gebouw was minimaal 12 m lang, maar de aanwezigheid van een paal op het uiterste zuidpunt laat uitschijnen dat 15 m lengte waarschijnlijker is. De nokstaanders van gebouw B zijn dieper ingeplant. Ook opvallend is dat het middengedeelte gekenmerkt wordt door een dubbele palenzetting. Mogelijk is hier sprake van een verdeling van het gewicht, een latere versteviging of zelfs een gedeeltelijke herbouw.

Gebouw C bezit een kruisvormige palenconfiguratie waarbij twee zware wandpalen een dragende functie uitoefenden. De afmetingen (4,5 m op 8 m) wijzen op een functie als bijgebouw. Bouwtechnisch sluit gebouw C aan bij gebouw A.²³²

Ten noordoosten van gebouw A bevond zich een waterput waarvan de houten bekleding nog voldoende intact was om stalen voor een dendrochronologische datering toe te staan. Het is wel zo dat bij geen van de stalen op de Axxes-site spinhoutringen aanwezig waren, een schatting is dan ook het enige mogelijke resultaat. De velddatum van het gebruikte hout ligt waarschijnlijk na 155 +/-6 na Chr.²³³

Het teruggevonden aardewerk, dat bijna allemaal uit de jongste opvullingslagen van de waterput kwam, bestaat voor het grootste deel uit handgemaakte ceramiek. Er is wat geïmporteerde waar aanwezig (zoals Arras-aardewerk) maar geen daarvan is de luxeceramiek *terra sigillata*. *Terra nigra* is de enige dunwandige waar die werd teruggevonden. De ceramiek wordt gedateerd in de Flavische tijd en het midden van de 2de eeuw. Ook de scherven die werden teruggevonden bij de gebouwen zelf lijken te wijzen op een gelijkaardige datering.

De aansluitende doch verschillende dateringen²³⁴ kunnen misschien verklaard worden door het secundair depositioneel karakter en de levensduur van het aardewerk.

De constructiemethode van gebouwen A en B lijkt een regionale variant te zijn op de overgang van tweeschepige woonstalhuizen van het type Alphen-Ekeren naar éénschepige

²³¹ DE CLERCQ 2002, p. 134. Een ondiepe inplanting van palen met een kleine diameter.

²³² DE CLERCQ 2002, p. 134.

²³³ DE CLERCQ 2002, p. 134.

²³⁴ Flavische periode en eerste helft van de 2de eeuw voor de ceramiek, en halfweg de 2de eeuw voor het hout.

gebouwen²³⁵. De vondst van een verdiept staldeel op deze site wijst er bovendien op dat het verschijnen van potstallen vroeger in Zandig Vlaanderen plaats vindt dan in Zuid-Nederland.

De nederzetting was waarschijnlijk een rurale site in volle expansie, die echter economisch snel faalde (geen vondsten uit de 2de helft van de 2de eeuw). Misschien bleek de akkerbouw geen succes, of was bodemerosie de boosdoener. In elk geval werd de nederzetting gauw opgegeven, al kunnen de gronden nog langer in gebruik geweest zijn.

3.2.7. Sint-Denijs-Westrem (Prov. Oost-Vlaanderen)

De omvangrijkste resten die werden gevonden op deze site dateren tussen ongeveer 50 en 250 na Chr., de midden-Romeinse tijd, en betreffen een grote wegnederzetting en aangrenzende begraafplaats. De vroegste bewoning vond niet plaats vóór midden 1ste eeuw; de eerste bewoners die zich hier vestigden deden dit ten vroegste tijdens de regering van Claudius (43-54 na Chr.) en ten laatste tijdens die van Nero (54-68 na Chr.)²³⁶. De locatie die werd uitgekozen bevond zich bij het hoogste deel van een droog dekzandgebied, op gemiddeld 800m ten zuidoosten van de Leie.

In de vroegste fase van de nederzetting, voor het jaar 70, bleef de bewoning vrij beperkt, zowel in spreiding als in intensiteit. De weinige pre-Flavische sporen die werden ontdekt²³⁷, bevonden zich allemaal in dezelfde sector. Andere bewoningssporen die tot deze fase behoorden zijn naar alle waarschijnlijkheid vernietigd door mechanische graafwerken. Vermoedelijk leefden slechts twee of drie families op de site.

Vanaf de jaren 70 nam de occupatie van het terrein sterk toe; dit is waarschijnlijk in verband te brengen met de aanleg van een weg waarvan vermoed wordt dat deze de verbinding tussen Gent en Kortrijk was. Deze weg, samen met een aftakking waarvan onbekend is of ze nog veel verder liep dan de nederzetting, liep dwars door het bewoonde areaal. De teruggevonden sporen wijzen op een intense bewoning tijdens de Flavische periode, gedurende de 2de eeuw en de eerste decennia van de 3de eeuw, verspreid over een

²³⁵ DE CLERCQ 2002, p. 157.

²³⁶ VERMEULEN 1987, p. 23.

²³⁷ VERMEULEN 1987, p. 23. Een aantal silo's die werden hergebruikt als afvalkuilen.

oppervlakte van circa 4 ha. Dit areaal was nooit volledig bewoond op hetzelfde tijdstip; wel waren tijdens de 2de eeuw grote delen ervan ingenomen door bewoningsstructuren²³⁸.

De woon- en bedrijfsgebouwen van de nederzetting; meer bepaald een aantal afzonderlijke erven en nutsgebouwtjes, aangevuld met andere structuren zoals een waterput, bevonden zich onmiddellijk aan de hoofdweg. Vermoedelijk waren er tijdens de 2de eeuw zo'n 6 à 8 erven tegelijkertijd in de nederzetting (een klein dorp of gehucht)²³⁹.

Van slechts twee van de woonerven is de evolutie behoorlijk, doch slechts gedeeltelijk, gekend. Beide bevonden zich bij het centrum van de nederzetting.

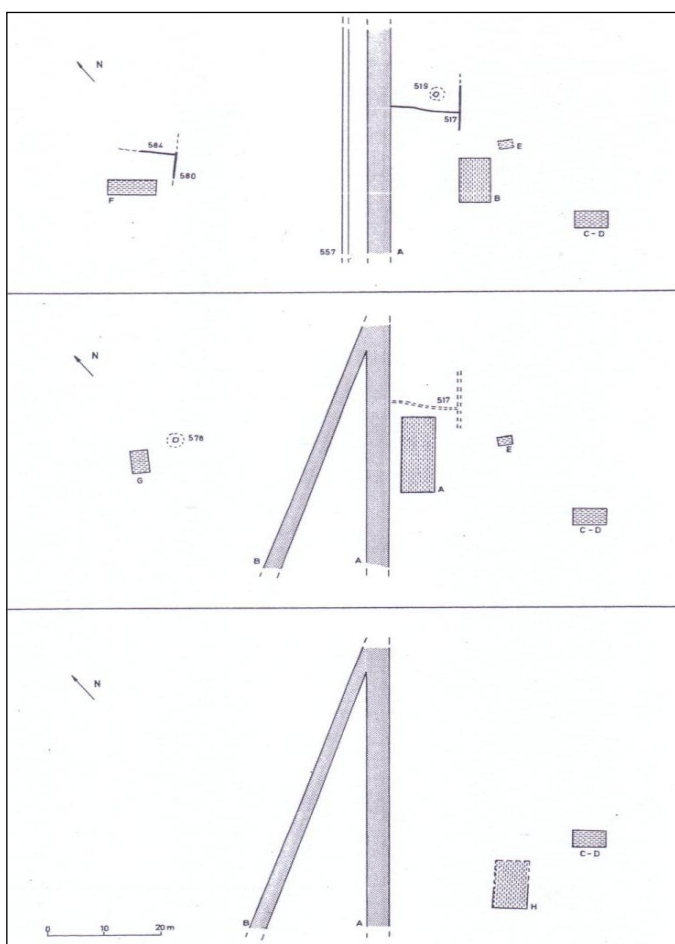

Fig. 17: Evolutie van 2 deels onderzochte woonerven langs weerszijden van de Romeinse hoofdweg. De geschetste situaties dateren van boven naar onder: a. begin 2de eeuw, b. midden 2de eeuw, c. begin 3de eeuw.

Uit: VERMEULEN 1987, p. 28.

²³⁸ VERMEULEN 1987, p. 25.

²³⁹ VERMEULEN 1987, p. 25.

In de 2de/begin 3de eeuw bestond het erf rechts van de hoofdweg uit een rechthoekig woonhuis van 9,2 bij 5,4 m, parallel met de weg, een mogelijke stal haaks hierop, één of meerdere schuurtjes en een waterput. Levende afsluitingen, misschien hagen, omsloten delen van deze eenheid²⁴⁰. Evenwijdig met de weg was er een grote gracht. Ongeveer in het midden van de 2de eeuw werd het woonhuis vervangen door een groter gebouw met dezelfde functie. De (mogelijke) stal werd verbouwd en er waren ook blijkbaar nog steeds kleinere bedrijfsconstructies aanwezig. In dezelfde periode kreeg de hoofdweg die door de nederzetting liep een aftakking. Circa 200 na Chr. is het woonhuis op dit erf zuidelijker opgesteld; het grondplan is echter onvolledig. De stal werd nogmaals herbouwd op dezelfde plaats.

Van het erf links van de weg werd enkel een grote stal of schuur gevonden. Andere bijhorende gebouwen zoals het woonhuis stonden verder naar het noorden maar werden volledig vernield door mechanische graafwerken²⁴¹. Ook hier omsloten levende afsluitingen een deel van het erf. Uit het midden van de 2de eeuw werd enkel een stal of schuur gevonden. Rond 200 na Chr. was dit erf verlaten.

Alle gebouwen op beide erven waren opgetrokken uit vergankelijke materialen: houten palen voor wandstijlen en dakconstructie, takkenvlechtwerk en leempleister voor de wanden en stro of riet als dakbedekking²⁴². De levensduur van dergelijke woningen was gemiddeld 40 jaar. Op één gebouw na, namelijk het 2de-eeuwse woonhuis op het rechter erf, waren alle gebouwen éénshapig. Een reconstructie van het vroegste woonhuis op dat erf lijkt te wijzen op een type dat binnen de Alphen-Ekeren-typologie past.

Rechtstreekse getuigenissen van het economisch leven in de nederzetting zijn niet in grote hoeveelheid gevonden, maar het lijkt waarschijnlijk dat landbouw en veeteelt de belangrijkste economische activiteiten waren. Verscheidene ambachtelijke bezigheden werden eveneens geattesteerd: ijzerwinning- en verwerking, textielproductie en pottenbakkerij. Vondsten van technisch aardewerk bewijzen de eerste, aanwezigheid van weefgewichten en spinschijfjes veronderstellen de tweede, en overbakken potresten tonen de derde activiteit aan. De misbaksels doen eveneens vermoeden dat de productieplaats niet veraf

²⁴⁰ VERMEULEN 1987, p. 25-27.

²⁴¹ VERMEULEN 1987, p. 27.

²⁴² VERMEULEN 1987, p. 27-29

kan geweest zijn. Vondsten die een zekere welvaart laten uitschijnen, zoals glazen vaatwerk, munten en mantelspelden, zijn schaars. Voor de handel kwamen zowel de Leie als de teruggevonden wegen in aanmerken²⁴³.

3.2.8. Nokere (Prov. Oost-Vlaanderen)

Het onderzoek te Nokere vond plaats in de context van het gezamenlijk onderzoeksproject dat de Universiteit Gent en het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen uitvoerden in en rond de grote nederzetting van Kruishoutem-Kapellekouter²⁴⁴. De vondsten omvatten onder meer twee grachtensporen die waarschijnlijk kunnen toegeschreven worden aan verdwenen wegen; het meest duidelijke (en zuidelijke) spoor ligt op het grondgebied van de deelgemeente Nokere. In 1994 werd bevestigd dat het spoor een Romeinse weg was²⁴⁵. Aan de hand van de vondsten kon worden vastgesteld dat het Romeinse tracé van een aardeweg tijdens de 1ste eeuw werd vervangen door een beter aangelegde weg met regelmatige en diepe drainagegrachten. Sporen van onderhoud wijzen erop dat de onverharde weg toch een tijdlang dienst heeft gedaan. Het is zelfs zo dat wordt vermoed dat het tracé tijdens het Hoge keizerrijk interlokaal belang had; waarschijnlijk was de weg een deel van de verbinding tussen de *vicus* van Kruishoutem en de Romeinse logistieke inplanting van Kerkhove²⁴⁶.

In 1997 spitste een volgende campagne zich toe op de mogelijke perceelsgrachten die dwars op het Romeinse tracé lagen; deze grachten waren reeds eerder opgemerkt maar nog niet in detail onderzocht. Ondanks de beperkingen van het onderzoek waardoor de exacte afmetingen en hun inschakeling in het groter systeem onbekend bleven, werd duidelijk dat deze grachten een aantal percelen, georiënteerd op de gevonden weg, begrepsden²⁴⁷. Deze werden blijkbaar in de loop van de 1ste eeuw afgebakend op een korte afstand (enkele honderden meters) van de bewoningszone van de *vicus*. De aanwezigheid van wat nederzettingmateriaal in de vulling van de grachten duidt tevens op de waarschijnlijke aanwezigheid van bewoning op een korte afstand van deze percelen. Het grachtensysteem werd opgegeven tijdens de 2de eeuw.

²⁴³ VERMEULEN 1987, p. 29.

²⁴⁴ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 29.

²⁴⁵ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 30.

²⁴⁶ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 31.

²⁴⁷ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 32. In het voorjaar deden ze ook dienst voor drainage.

Het is onzeker of deze kleine nederzetting een uitloper was van de *vicusbewoning* dan wel een alleenstaande woning²⁴⁸. Indien het hier gaat om een op zich staande kleine boerderij, afgaande op de sporen van *trampling* die zijn gevonden, zou deze één van de vele voorbeelden, de meeste totnogtoe onbekend, kunnen zijn van de intense landname die zich tijdens de Romeinse tijd afspeelde.

3.2.9. Sint-Martens-Latem (Prov. Oost-Vlaanderen)

Bewoning in Sint-Martens-Latem was tijdens de Romeinse periode (ca 50 v. Chr. tot begin 5de eeuw) vrij intens in bepaalde zones van de gemeente. Men vestigde zich bijna uitsluitend op de hoger gelegen zandgronden; vooral de plaatsten waar deze grensden aan de rivier of drassige meersen waren bijzonder in trek²⁴⁹. Sporen van Gallo-Romeinse bewoning werden gevonden bij de Sint-Martinuskerk; constructiesporen uit de late ijzertijd of vroeg-Romeinse tijd werden blootgelegd aan de Leie in Achter-Brakel. De belangrijkste vondsten werden echter gedaan ten noorden van het gehucht Brakel: daar werd, na veldprospectie, bij opgravingen het bestaan van een Gallo-Romeinse nederzetting aangetoond²⁵⁰.

Bij deze opgravingen kwamen circa 110 paalgaten en een 14-tal kuilen van verschillende grootte aan het licht. Er werden zeker twee grondplannen herkend: een kleine spieker en een rechthoekig gebouwtje dat misschien een werkplaats was²⁵¹. Dergelijke gebouwen waren doorgaans opgetrokken uit rijen vertikaal geplaatste palen die werden verbonden door vlechtwerk van takken met leemleister bestreken. De bedaking bestond meestal uit riet of stro, maar soms werden hiervoor ook Romeinse dakpannen ingezet. Het grote aantal paalgaten duidt eerder op een doorleven van de inheemse bouwtechniek, die niet veel Romeinse invloed onderging.

De vondsten bestaan hoofdzakelijk uit lokaal vervaardigd aardewerk dat, naar inheemse traditie, voornamelijk met de vrije hand gevormd en in primitieve veldovens werd gebakken²⁵². De vele overbakken fragmenten die werden gevonden tonen het bestaan aan van

²⁴⁸ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 32.

²⁴⁹ VERMEULEN 1984, p. 167.

²⁵⁰ VERMEULEN 1984, p. 167-169.

²⁵¹ VERMEULEN 1984, p. 169.

²⁵² VERMEULEN 1984, p. 172.

een lokale ceramiekproductie. Huisraad bestond ook uit vele stukken geïmporteerd uit lokale centra en een geringe hoeveelheid luxewaar zoals *terra sigillata*. Naast de pottenbakkerij werd waarschijnlijk ook wat aan ijzerwinning gedaan, zo doen althans de teruggevonden ijzerslakken en potoven-fragmenten uitschijnen. De weinige stukken brons mogen daarentegen als import gezien worden.

Ondanks het feit dat van huizen zelf weinig is teruggevonden²⁵³, kwam er toch een element van de binneninrichting aan het licht. Er werden namelijk een aantal fragmenten gevonden van *vuurbokken* in gebakken klei. De haardbekleding ontleent de naam aan de vorm van de dierlijke voorstellingen waarin deze doorgaans is uitgewerkt²⁵⁴. De verzorgde en typische versiering van geometrische motieven geven een aanduiding van de waarde die aan de haard werd toegemeten. *Vuurbokken* kwamen voor in bepaalde landelijke middens der *Menapii* en *Nervii*.

Tal van kuilen en constructiesporen lijken te zijn aangelegd tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw. Eén van de grote kuilen, gevuld met heel wat pottenbakkersafval en bijna alle fragmenten van de *vuurbokken*, werd hoogstwaarschijnlijk opgevuld tussen 70 en 80 na Chr. Dit is opvallend want tot nu toe werden dergelijke haardonderdelen bij de *Menapii* praktisch alleen tijdens de 2de en 3de eeuw geplaatst. In de Romeinse bewoningslaag werden echter tal van archaeologica uit de 2de eeuw gevonden. De voorwerpen die tijdens nieuwe opgravingen in 1985 werden blootgelegd geven echter een andere datering, die voornamelijk in de 2de en 3de eeuw ligt²⁵⁵. Het staat min of meer vast dat de bewoning in Sint-Martens-Latem gedurende minsten 150 jaar ononderbroken doorging. De gevonden plattegronden van de eerste campagne vertegenwoordigden dus slechts een oudere fase; jongere fasen moest men dus zoeken in de onmiddellijke omgeving van het opgegraven areaal²⁵⁶, hetgeen gebeurde tijdens de campagne van 1985.

²⁵³ VERMEULEN, BAUTERS, BUNGENEERS 1986, p. 12. Tijdens een tweede campagne werden weer twee gebouwen geïdentificeerd: een woonhuis en een gebouwtje waarvan de functie niet kon bepaald worden. Beide waren opgetrokken volgens de inheemse houtbouwtraditie.

²⁵⁴ VERMEULEN 1984, p. 172.

²⁵⁵ VERMEULEN, BAUTERS, BUNGENEERS 1986, p. 13

²⁵⁶ VERMEULEN 1984, p. 174.

3.2.10. Sint-Gillis-Waas (Prov. Oost-Vlaanderen)

De site in deze gemeente is voornamelijk van prehistorische aard. Niettemin werden in 1996-1997 de resten gevonden van een Romeinse nederzetting uit de Hoge Keizertijd (1ste-3de eeuw). Het gaat om goed herkenbare elementen van enkele inheems-Romeinse boerderijen: woningen en bedrijfsgebouwen met de bijhorende waterputten en afvalkuilen. Van het centrale erf werd een deel van de grachtomheining teruggevonden, alsook een groot woonstalhuis, een vierkante waterput en enkele kuilen. De woning (circa 19 op 8m) is éénschepig en heeft een driedelige indeling met potstal²⁵⁷. Munten van Antoninus Pius en Commodus, alsook het aardewerk situeren de bewoning in de tweede helft van de 2de en het begin van de 3de eeuw.

Op ongeveer 60 m van het eerste erf werd nog een rechthoekige houtbouw van circa 10 op 5m gevonden. Ondanks dezelfde oriëntatie met het eerste gebouw gaat het hier vermoedelijk om een bijgebouw van een tweede erf; de structuur stond waarschijnlijk in verband met de opslag of verwerking van graan. Het weinige aardewerk dat werd ontdekt plaatst ook dit gebouw in de 2de eeuw²⁵⁸.

Van een derde erf werden de grachtomheining, een tweeschepig woonhuis (ongeveer 14 op 5,5 m) en een waterput teruggevonden tijdens de campagne in 1996. Later werden de paalsporen van een reeks bijgebouwen hieraan toegevoegd. Eén ervan was georiënteerd zoals de woning en fungeerde wellicht als potstal. De datering van dit erf komt overeen met het woonstalhuis, wat pleit voor de gelijktijdigheid van ten minste twee boerderijen op de site²⁵⁹. Daarnaast werden tevens de sporen gevonden van wat de Gallo-Romeinse verkaveling van het landschap moet geweest zijn. Dit betekent echter niet dat we hier met echte *centuriatio* te doen hebben, een indruk die versterkt wordt door het feit dat een deel van deze lineaire begrenzingen uit de eerste drie eeuwen van onze tijdrekening eenzelfde oriëntatie hebben als het plaatselijke systeem van perceelscheidingen uit de ijzertijd²⁶⁰.

Sporen van een landelijke weg konden over een afstand van 200 m gevolgd worden; het gaat hier om een aarden weg waarvan de parallelle grachten meermaals hergraven werden. Wanneer de weg precies werd aangelegd is onduidelijk maar het tracé bleef zeker in gebruik tot aan het begin van de 3de eeuw²⁶¹.

²⁵⁷ VERMEULEN, HAGEMAN, VAN ROEYEN & PETERS 1998, p. 11.

²⁵⁸ VERMEULEN, HAGEMAN, VAN ROEYEN & PETERS 1998, p. 11.

²⁵⁹ VERMEULEN, HAGEMAN, VAN ROEYEN & PETERS 1998, p. 12.

²⁶⁰ VERMEULEN, HAGEMAN & WIEDEMANN 1998, p. 32.

²⁶¹ VERMEULEN, HAGEMAN, VAN ROEYEN & PETERS 1998, p. 11.

Fig. 18: Grondplan van het woonstalhuis te Sint-Gillis-Waas.

Uit: VERMEULEN, HAGEMAN, VAN ROEYEN & PETERS 1998, p. 12.

3.2.11. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen)

Na het midden van de 1ste eeuw breekt de Romeinse bewoning in het zuidelijke deel van het onderzochte areaal af. Centraal in de onderzoekszone werden echter sporen gevonden die wijzen op de aanwezigheid van een omgrachte nederzetting uit de 2de eeuw. Over de interne structuur, zoals hoofd- en bijgebouwen, en oppervlakte is niets bekend door de aard van de aansnijding van de site. Wat wel gevonden werd zijn de sporen van de omheiningsgracht en een toegang waar de omheining van een oost-west-richting afbuigt naar het noorden. Deze toegang stond waarschijnlijk in verband met twee parallelle grachten die een NO/ZW-richting aanhielden, dit zijn misschien de resten van de grachten die een zandweg flankeerden²⁶². In de omheiningsgracht werd op één plaats heel wat aardewerk gevonden. Het gaat onder andere om import uit het Rijnland, maar ook om materiaal van regionale of lokale makelij. Het geheel dateert uit de tweede helft van de 2de eeuw.

²⁶² DE CLERCQ et al 2003, p. 30.

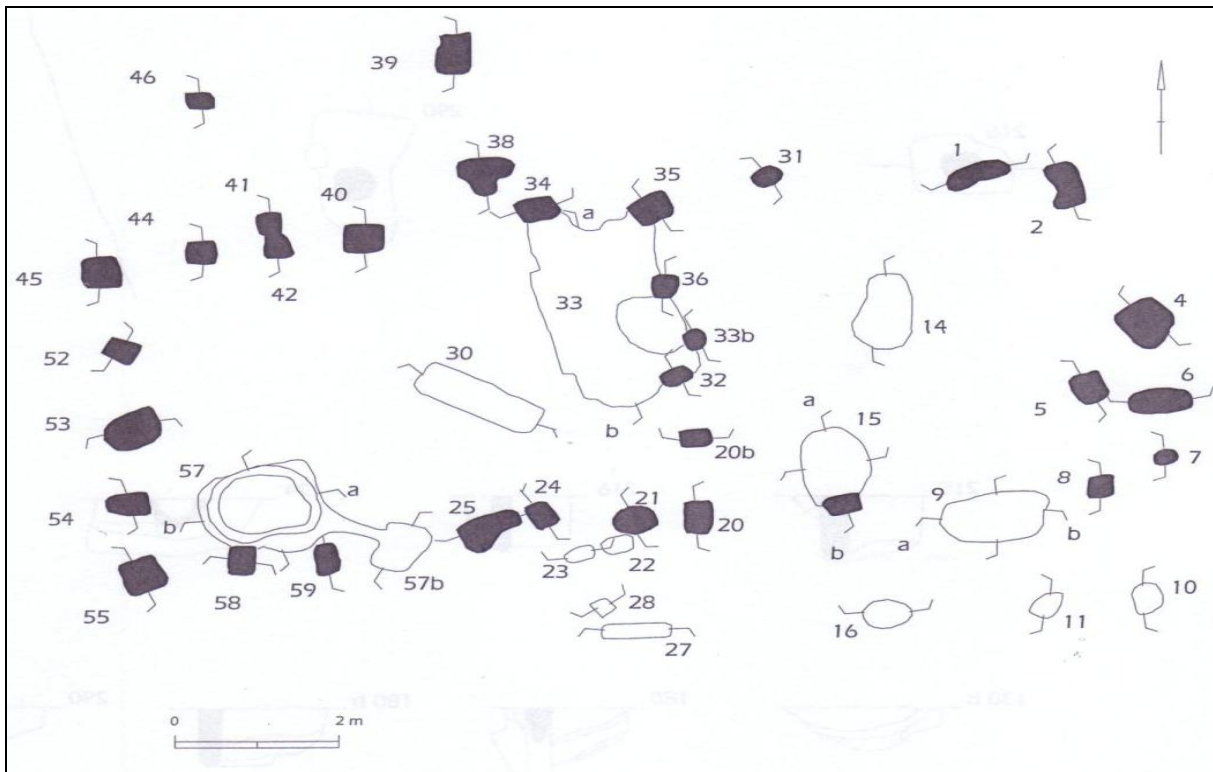

Fig. 19: Grondplan van gebouw A.

Uit: CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE, TENCY 2005, p. 183.

Op de site Kamershoek werden tijdens noodopgravingen in 1997 heel wat Romeinse nederzettingssporen teruggevonden²⁶³, vooral grachten, kuilen en palen. Grachten deelden het erf van de boerderij op in een woondeel en een stuk waar de opslagruimte en het vee zich bevonden. Het woongedeelte werd gekenmerkt door een gebouw (houtbouw A) van 5 op 12 m, voorzien van een kleine potstal, een ondiep bewaarde haard en een aangebouwde constructie. Een naar het zuiden gerichte palenrij, parallel aan de zuidwand, vormt een soort *porticus* of afdak²⁶⁴ waarvan onzeker is of deze zich over de volledige lengte van de wand uitstrekte. In essentie is het gebouw éénschepig, waarbij het gewicht van de constructie gelijkmatig over de even zware wandpalen verdeeld werd²⁶⁵. Hierdoor lijkt ook dit gebouw deel uit te maken van de evolutie van tweeschepige, meestal van het type Alphen-Ekeren, naar éénschepige constructies.

Binnen het erfgedeelte afgebakend door een gracht in OW-richting werd een palenzwerm van meer dan 300 paalgaten opgetekend. Het waren kleine, meestal vierkante palen van gemiddeld 20 cm breed en ongeveer 10 tot 25 cm diep bewaard. Er konden geen

²⁶³ DE CLERCQ et al 2003, p. 31. Vermoedens omtrent de grootte van de nederzetting die waren gerezen tijdens veldprospectie werden hiermee bevestigd.

²⁶⁴ DE CLERCQ & VAN RECHEM 1999, p. 30.

²⁶⁵ DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE, TENCY 2005, p. 182.

éénduidige plattegronden ontwaard worden binnen de zwerm; het was wel zo dat het noordelijk en westelijk deel van de palenzwerm zich binnen een door zware paalgaten omgrenst areaal (circa 11 op minstens 15 m) situeerden²⁶⁶. Vermoedelijk dienden de vele kleine paaltjes om een houten vloer te stutten. De zware palen bevonden zich op een onderlinge afstand van 5 m op de korte zijde en 7 m op de lange zijde, wat een indicatie geeft van de grootte van houtbouw B en de zware last die de palen droegen. Deze waren vaak tot bijna een meter diep ingegraven, veel dieper dan bij het andere gebouw het geval was. In de bovenste lagen van de palen werd telkens verbrand zand en huttenleem aangetroffen, wat kan wijzen op het afbranden van de constructie. Wat de functie van het gebouw was is niet zeker maar een interpretatie als schuur is nog steeds niet uit te sluiten²⁶⁷.

Verderop wordt de aanwezigheid van een stalplaats of veekraal voor vee aangegeven door een ondiepe met paaltjes begrensde verdieping²⁶⁸. De grachten groepeerden zich in een gedeeltelijk onderzochte drinkpoel en vertoonde oversnijdingen die erop wijzen dat de bewoners geregeld de afbakening van hun erf wijzigden, of uitbreidden²⁶⁹.

De vondsten op het onderzochte deel van de nederzetting dateren uit de late 2de en het eerste kwart van de 3de eeuw, een bloeitijd voor vele Gallo-Romeinse nederzettingen in het zandgebied van de *civitas Menapiorum*²⁷⁰.

3.2.12. Aalter-Langevoorde (Prov. Oost-Vlaanderen)

Vanaf de Flavische tijd krijgt de kernactiviteit op de site een meer extensief karakter; de bewoning is verdwenen maar men is nog steeds actief op het terrein. Er werd een aantal kuilen gegraven die vermoedelijk een intensifiëring van de kleiontginning betekenen. In hun laatste gebruik waren deze kuilen drinkpoelen voor vee²⁷¹. Aardewerkscherven plaatsen het grote merendeel van de kuilen in de Flavische tijd.

Aan de westelijke zijde van het terrein, iets ten westen van de vroeg-Romeinse nederzetting, werd onder andere een grondplan van wat waarschijnlijk een stal was

²⁶⁶ DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE, TENCY 2005, p. 182.

²⁶⁷ DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE, TENCY 2005, p. 182-185.

²⁶⁸ DE CLERCQ et al 2003, p. 31. Zie ook DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE, TENCY 2005, p. 185.

²⁶⁹ DE CLERCQ et al 2003, p. 31-32. Het is trouwens zo dat enkele Romeinse grachten een 1600 jaar oudere (bronstijd) grafheuvel niet snijden. Dit wijst er mogelijk op dat de Romeinen zich nog bewust waren van de betekenis van dit monument.

²⁷⁰ DE CLERCQ et al 2003, p. 32.

²⁷¹ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 25.

teruggevonden. De constructie was tweeschepig en ongeveer 13 m op 9 m groot. Aardewerkvondsten uit deze contexten verwijzen naar de 3de eeuw²⁷².

De situering van de hoofd- en bijgebouwen langsheen één zijde of in een hoek van een *enclosure* is een terugkerend fenomeen bij de zogenaamde *fermes indigènes*, dit zijn boerderijen uit de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse periode²⁷³. Het omgrachtingssysteem van een *enclosure* heeft vaak één of meerdere La Tène voorlopers en gaat vaak zelf de bouw van een villa-domein vooraf²⁷⁴.

3.2.13. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen)

Omstreeks het jaar 70 werd de natuur van de Asperse nederzetting veranderd. Een *enclosure* bestaande uit twee (soms drie) grachten²⁷⁵ en een houten omheining werd geconstrueerd. Deze laatste had geen echte verdedigingsfunctie, maar diende, mede om de natte depressie te draineren, vooral daar de grachten verder verdiept werden²⁷⁶. De *enclosure* grensde ten dele of volledig aan de eigenlijke woonkwartieren. Aan de hand van de gedane vondsten bleek echter duidelijk dat er op het terrein intense activiteit was tijdens het derde kwart van de 1ste en de eerste helft van de 2de eeuw²⁷⁷. *In situ* sporen van huizen en andere gebouwen moesten waarschijnlijk gezocht worden iets ten oosten van de site; de kans om daar iets van terug te vinden is echter klein door de aanwezigheid van bestaande woningen en post-Romeinse afgravingen²⁷⁸.

Tijdens de 1ste eeuw werden gebouwen enkel opgetrokken uit vergankelijke materialen; enkele restanten van tegen de wand geplaasterde klei zijn de enige overblijfselen van de typische inheemse bouwmethode. Dakpannen ontbraken ook volledig gedurende de 1ste eeuw, maar kwamen met steeds grotere frequentie voor tijdens de 2de en 3de eeuw.

²⁷² DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 25.

²⁷³ DE CLERCQ & MORTIER 2003, p. 25. Ze worden vooral in Noord-Frankrijk steeds vaker gevonden.

²⁷⁴ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 203. Zij vermelden dat de lay-out van de site gelijk op die van een villa, zonder dat de site een villa was.

²⁷⁵ VERMEULEN 1986, p. 148.

²⁷⁶ VERMEULEN 1986, p. 25. Dit verklaard waarschijnlijk ook waarom de grachten niet volledig recht zijn. Ze volgen lijken de grens van de depressie te volgen.

²⁷⁷ VERMEULEN 1986, p. 37.

²⁷⁸ VERMEULEN 1986, p. 148.

In de vroege 2de eeuw werd de *enclosure* opgeheven en de agglomeratie vermoedelijk uitgebreid²⁷⁹. Ook werden er vanaf dan steeds vaker “Romeinse” bouwmaterialen gebruikt; zelfs het gebruik van steen kan niet worden uitgesloten, maar is moeilijk te bewijzen door de afwezigheid van mortel of bewerkte stenen. De aanwezigheid van lokale zandsteen in de vroege Romeinse lagen en sporen kan het gebruik als bouw materiaal suggereren²⁸⁰. Een vermindering van menselijke activiteit in en rond de opgegraven sector leek plaats te vinden vanaf het midden van de 3de eeuw; dit fenomeen leek echter minder te maken te hebben met een neergang van de nederzetting te Asper dan met een verplaatsing van de bewoning naar andere delen van de site. Een verschuiving naar het noorden, noordoosten of oosten is aannemelijk daar bij prospecties en de noodopgraving van de Romeinse begraafplaats een occupatielaag en verscheidene artefacten uit de 2de en 3de eeuw werden ontdekt²⁸¹. De nederzetting bleef echter in gebruik na de tweede helft van de 2de eeuw, maar eerder als een activiteitenzone dan als een woonplaats. Vóór het jaar 250 lijkt het erop alsof het areaal werd genivelleerd, de exacte redenen hiervoor zijn onbekend. Wel is het zo dat deze nivellering de laatste laag is die met zekerheid tot het Hoge Keizerrijk behoort. Jongere artefacten werden in dit deel van de nederzetting van Asper niet gevonden; er is echter geen reden om aan te nemen dat volledige de site verlaten werd in die tijd.

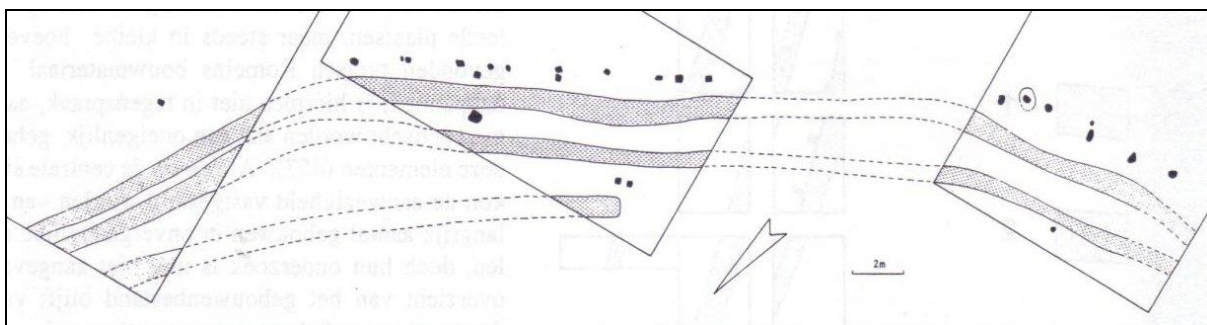

Fig. 20: Het 1ste-eeuwse omheiningssysteem van de nederzetting Asper-Jolleveld bestaat uit 2 tot 3 parallelle grachten en een houten pallisade.

Uit: VERMEULEN 1992, p. 196.

²⁷⁹ VERMEULEN 1992, p. 188.

²⁸⁰ VERMEULEN 1986, p. 148.

²⁸¹ VERMEULEN 1986, p. 148-149.

3.2.14. Berlare (Prov. Oost-Vlaanderen)

Berlare bevindt zich net aan de Menapische kant van de grens van de *civitas Menapiorum* en de *civitas Nerviorum*, wat betekent dat het nabij de Schelde ligt. De Romeinse nederzetting die tijdens het VTN-project werd opgegraven. De oudste bewoningshorizont bevatte een waterput uit de vroege ijzertijd maar de meeste sporen stammen toch duidelijk uit de Romeinse periode²⁸².

De belangrijkste entiteit was een oostwest georiënteerde constructie van 12 op 6 m²⁸³. Een potstal in het gebouw bleef slechts tot op enkele centimeters diepte bewaard. Te diepe uitgraving had ook alle paalgaten behalve één van de noordwand verwijderd; doorsneden van de zuidkant toonden aan dat de lichtere wandpalen slechts tot circa 25 cm diepte waren ingegraven. Het overblijvende paalgat was centraal in de wand gelegen en diep gefundeerd²⁸⁴. Bij het gebouw sloot waarschijnlijk een kleine omheining aan en een palenconstructie in de noordoostelijke hoek van de sleuf maakte deel uit van een tweede constructie. Kleinere concentraties paalgaten wijzen op de aanwezigheid van spiekers en stallen. Het archeologisch materiaal is schaars en staat een grondige datering in de weg; de enkele dateerbare scherven die er zijn (onder andere *terra sigillata* en eifelwaar) wijzen op een periode die ruwweg tussen de tweede helft van de 1ste en de eerste helft van de 3de eeuw valt²⁸⁵. Het is echter waarschijnlijk dat het gebouw in gebruik was tijdens enkele decennia van de eerste helft van de 2de eeuw, wat de datering een stuk minder breed maakt²⁸⁶. De constructie maakte vermoedelijk deel uit van een nederzetting die nog niet werd teruggevonden.

3.2.15. Eke-molen (Prov. Oost-Vlaanderen)

De bewoningsporen te Eke-molen liggen verspreid over een oppervlakte van minstens 2 ha. Deze zone maakt deel uit van een zandrug bij de Schelde die als een soort landtong omgeven wordt door lage en natte gronden. Indien de landtong tijdens de Romeinse tijd geheel benut werd door de bewoning had men beschikking over een oppervlakte van ongeveer 4 ha²⁸⁷.

²⁸² DE CLERCQ & VAN RECHEM 1999, p. 28.

²⁸³ DE CLERCQ, CHERRETTÉ, DE MULDER & VAN RECHEM 2005, p. 165.

²⁸⁴ DE CLERCQ & VAN RECHEM 1999, p. 28.

²⁸⁵ DE CLERCQ & VAN RECHEM 1999, p. 28.

²⁸⁶ DE CLERCQ, CHERRETTÉ, DE MULDER & VAN RECHEM 2005, p. 173.

²⁸⁷ VERMEULEN 1992, p. 193.

De oudste vondsten gaan terug tot de Flavische tijd. De bloei van de nederzetting lijkt echter plaats te hebben gevonden tijdens het tweede kwart van de 2de eeuw, of iets later. De eerder schaarse 3de-eeuwse resten doen denken dat de nederzetting voor 250 verlaten werd.

Het is mogelijk dat er verplaatsingen waren van de woonruimte binnen het genoemd areaal, maar zekerheid omtrent de gelijktijdigheid en het aantal aangegraven wooneenheden is er niet. Eén erf werd bijna volledig vrijgelegd. Het werd geflankeerd en misschien zelfs volledig omgeven door drie parallelle grachtjes of greppels. Het woongedeelte bestaat uit drie of vier gelijk georiënteerde houten gebouwen²⁸⁸. Eén constructie werd als woonhuis herkend, terwijl mogelijk ook een stal en een schuur tot deze groep behoren. Daaromheen werden op vrij regelmatige wijze enkele kuilen met verschillende functie (zoals voorraadputten, een oven, etc.) aangelegd. Een grote cisterne of drinkwaterput voor vee sluit aan bij het erf.

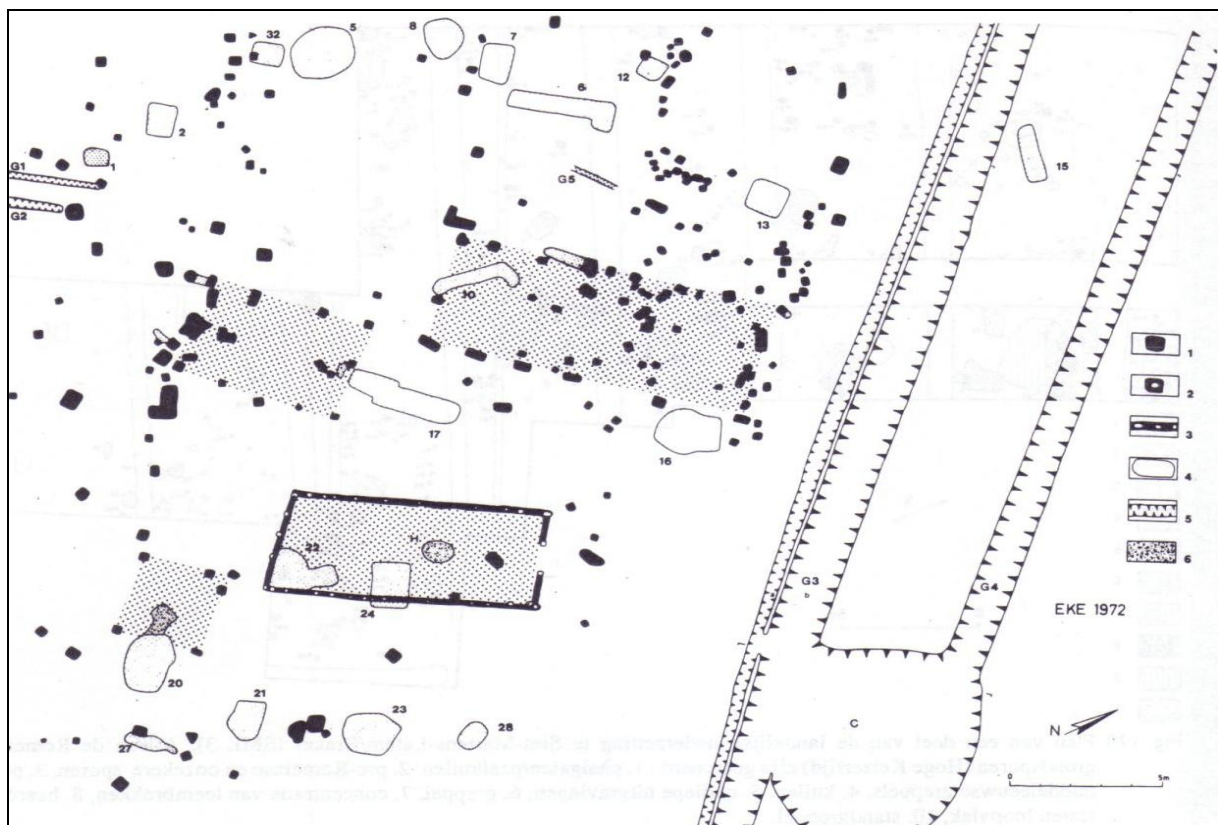

Fig. 21: Plan van een deel van de landelijke nederzetting uit de Hoge Keizertijd te Eke-molen met aanduiden van een woonhuis (H) en 3 bedrijfsgebouwen uit de 2de eeuw na Chr. 1. paalgat, 2. paalkuil, 3. standgreppel, 4. kuil, 5. grachten en drinkpoel, 6. haard.

Uit: VERMEULEN 1992, p. 192.

²⁸⁸ VERMEULEN 1992, p. 194.

3.2.16. Oostwinkel-Leischoot (Prov. Oost-Vlaanderen)

De vindplaats Oostwinkel-Leischoot is gelegen op een matig droge zandrug met noordwest-zuidoost oriëntatie, aan de voet van de kleirijke *cuesta* Oedelem-Zomergem²⁸⁹. De zandrug wordt in het zuiden begrensd door de natte en hogere tertiaire kleizone van de *cuesta*; van west naar noord omgeeft de Diepenbeek die ontstaat in de *cuesta* de zandrug om verder in een brede depressie uit te monden. De nederzetting zelf bevond zich niet op de kleiige hoogte maar op de iets lager gelegen zandrug; dit is misschien te verklaren door de betere drainagekwaliteit van de zandgrond. Klei en zand worden van elkaar gescheiden door een kleine depressie²⁹⁰.

Tijdens de opgraving kwamen twee oost-west georiënteerde Gallo-Romeinse gebouwen aan het licht die deel uitmaakten van een meer uitgestrekte nederzetting. De gebouwen bevonden zich ongeveer 90m van elkaar; ze leken geïsoleerd te staan daar er, behalve enkele verspreide paalgaten, geen andere structuren zoals waterputten, kuilen of gebouwen werden opgemerkt²⁹¹. Een noord-zuid gerichte gracht grensde de nederzetting in het westen af en scheidde ze van een depressie, en op ongeveer 200m van ten oosten van de moderne weg Zomergem-Oostwinkel werd een Gallo-Romeins grafveld gevonden dat misschien als begraafplaats diende voor de nederzetting.

Gebouw 1 was een éénschepige constructie van 13 m lang en 5,5 m breed. Kenmerkend waren de drie wandpalen aan beide zijden, de twee zware nokstaanders aan de korte zijden, het ontbreken van hoekpalen en de centraal in het westelijk deel van het gebouw gelegen kuil. Een aantal paaltjes verbond deze laatste structuur met de lange zuidwand van het gebouw. De centrale kuil mat 2 op 1,5 m en was circa 65 cm diep; deze verdieping diende waarschijnlijk als kelder- of voorraadkuil. Dat de kuil uit dezelfde fase kwam als de rest van het gebouw, wordt bevestigd door de kleine paaltjes die de kuilwand verbinden met de lange zijde en dus een tussenschot vormen, evenals door de centrale positie van de kuil in het gebouw²⁹². Onmiddellijk ten zuidwesten van het gebouw werden twee kleinere palen aangebracht die misschien een kleine aanbouw of randconstructie representeren.

²⁸⁹ DE CLERCQ 2005, p. 127.

²⁹⁰ DE CLERCQ 2005, p. 127.

²⁹¹ DE CLERCQ 2005, p. 128.

²⁹² DE CLERCQ 2005, p. 128.

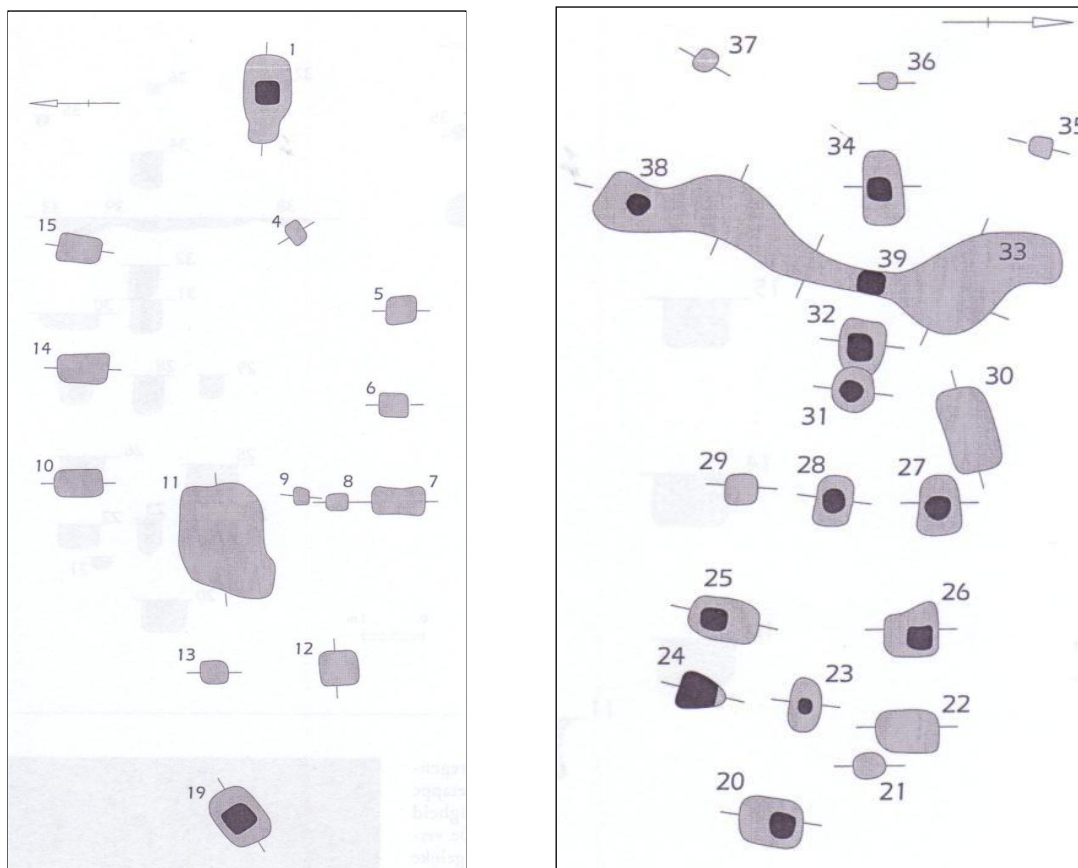

Fig. 9: (links) Grondplan van gebouw 1.

Fig. 10: (rechts) Grondplan van gebouw 2.

Uit: DE CLERCQ 2005, p. 130-131

Gebouw 2 was tweeschepig en mat 9 op 3 m. De paalzetting lijkt sterk op die van gebouw 1. In het oostelijk deel van gebouw 2 bestond de dragende opbouw uit drie wandpalen en twee zware nokpalen aan de korte zijden. In het westelijk deel liep de centrale rij nokstaanders door en werd een uitsprong van ongeveer 4 m² naar het zuiden gecreëerd. Kenmerkend zijn de lichtere palen en een ondiepe, sterk humushoudende vergraving die het gebouw van noord naar zuid doorliep. Eén nokdragende paal en één wandpaal werden doorheen deze uitdieping aangebracht. Het is mogelijk dat deze vergraving als een soort mestvanger fungeerde. De constructie werd minstens éénmaal aangepast, getuige een oversnijding tussen twee nokpalen. Of dit een vervanging van één paal betekende binnen één gebouw of de uitbreiding van een oudere fase met een aanbouw is onduidelijk²⁹³. Ondanks de tweeschepigheid lijkt de basisopbouw echter op dezelfde principes gebaseerd te zijn als bij gebouw 1. Dit is vooral zichtbaar in het westelijk deel van gebouw 2, onder de vorm van lichte wandpalen en een enkele nokpaal aan de korte zijde.

²⁹³ DE CLERCQ 2005, p. 128.

De wijze waarop deze gebouwen werden geconstrueerd is niet onbekend in onze gewesten²⁹⁴. De diepte waarop de nokpalen waren ingeplant, vergeleken met de andere palen, wijst erop dat de grootste krachten uitgeoefend werden door het dak en niet door de wanden van de lange zijde. Waarschijnlijk vertegenwoordigt dit type constructie een etappe in de evolutie van twee- naar éénschepigheid binnen het bouwtype Alphen-Ekeren²⁹⁵. Een nauwkeurige datering is er niet tengevolge van het schaarse vondstenmateriaal, maar algemeen genomen horen de gebouwen thuis in een tijdvak dat strekt van de Flavische tijd tot het midden van de tweede helft van 2de eeuw.

De gebouwen, de losse paalsporen en de gracht die verspreid lagen over het opgegraven terrein stonden niet op zichzelf. De manier waarop beide gebouwen van een zelfde bouwtraditie éénzelfde oriëntatie hebben wijst op het bestaan van een gestructureerd geheel van constructies. De manier waarop de aansnijding van de nederzetting gebeurde, liet niet toe om te achterhalen op welke manier de inplanting in het landschap daadwerkelijk was. Dankzij veldprospectie en luchtfotografie kwamen echter meer gegevens aan de oppervlakte: een uitgestrekte kuilenzone grenzend aan de bebouwde zone werd aan het licht gebracht, verschillende fragmenten Romeinse aardewerk en enkele stukken van *tegulae* en *imbrices* werden ook ontdekt. De luchtfotografie toonde tevens het bestaan van een aarden wegtracé aan die de site van oost naar west doorkruist. Een gracht lijkt eveneens de site te omgeven²⁹⁶.

3.2.17. Merendree-Molenkouter (Prov. Oost-Vlaanderen)

De nederzetting van de Molenkouter bevindt zich wat afgezonderd van de andere Romeinse sites die te Merendree gelokaliseerd werden. Via gegevens uit de veldprospectie, luchtverkenning, collectiestudie en opgravingen wordt het areaal op zo'n 15 à 20 ha geschat²⁹⁷. Deze zone bevindt zich op een 11 m hoge en droge zandrug, gelegen op de splitsing van de Neerkale en de Cruyskale en vlak bij een belangrijke bocht van de Neerkale. Systematische terreinprospectie, materiaalstudie, werfcontrole en collectiestudie lieten toe om een goede inhoudelijke en ruimtelijke afbakening van de site te maken en leverden nieuwe

²⁹⁴ DE CLERCQ 2005, p. 130. Gelijkaardige gebouwen werden gevonden in onder andere Brugge en Merelbeke.

²⁹⁵ DE CLERCQ 2005, p. 131. Ook Slofstra 1991. De vergelijkbare evolutie van hetzelfde bouwtype binnen het MDS-gebied.

²⁹⁶ DE CLERCQ 2005, p. 133.

²⁹⁷ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 28.

indicaties op in verband met kleinere woonkernen in de onmiddellijke omgeving van deze centrale, misschien commerciële nederzetting²⁹⁸.

De bewoningssporen flankeren een Romeins wegtracé dat over een afstand van 500 m kon gevolgd worden dankzij luchtfotografische waarnemingen²⁹⁹. Het tracé volgt een noordoost-zuidwest-oriëntatie en buigt nabij de splitsing van de Kale af naar het noordoosten. Opgravingen van de grachten die het tracé flankeren tonen aan dat er twee fases van weggebruik waren: een eerste fase die tot de late 1ste en vroege 2de eeuw opklimt en een tweede fase die zich in de tweede helft van de 2de eeuw en eerste helft van de 3de eeuw situeert. Nabij de weg was er smidse-activiteit³⁰⁰.

Het gebruik van sleuven bij de opgravingen heeft weliswaar een concentratie aan paalsporen opgeleverd, maar het was niet mogelijk om ze in bruikbare grondplannen om te zetten. Dat het om woningen of bedrijfsgebouwen in houtskeletbouw gaat is zeker. Romeinse kuilen, vaak gevuld met nederzettingsafval, werden eveneens aangetroffen. Een aantal van deze kuilen werd mede daardoor in de 2de eeuw geplaatst. Ook een oven voor voedselverwerking werd ontdekt³⁰¹. Silo's die werden teruggevonden in de nabijheid van de oven lijken dit te bevestigen. De archaeologica uit de kuil onder de oven dateren uit het eerste kwart van de 2de eeuw; deze datering dient echter als *terminus post quem* voor de constructie.

3.2.18. Temse (Prov. Oost-Vlaanderen)

Op het grondgebied van Temse werden niet minder dan 7 Gallo-Romeinse nederzettingen teruggevonden³⁰²: de sites Hollebeek, Krekel, Luiseek, Onze-Lieve-Vrouwekerk, Oud Gelaag, Velle en Vrouwenhof. Overblijfselen van bewoning en begraafplaats kwamen aan het licht op de site Krekel terwijl bewoningssporen werden aangetroffen te Hollebeek, O.-L.-Vrouwekerk, Oud Gelaag en Vrouwenhof. Te Velle en Luiseek ging het eerder om overblijfselen van agrarische activiteit en landindeling.

²⁹⁸ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 28.

²⁹⁹ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 29.

³⁰⁰ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 29.

³⁰¹ DE CLERCQ, DESCHIETER, HAGEMAN, THOEN & VERMEULEN 1998, p. 30.

³⁰² THOEN 1989, p. 74. Dit op een totaal van 34 nederzettingen die in het Waasland werden teruggevonden.

3.2.18.1. Hollebeek

Hier werden de resten van een vierkante houten waterput opgegraven. In de put zelf werden heel wat vondsten teruggevonden, zoals resten van *tegulae* en *imbrices*, brokken blauwe Doornikse kalksteen, een platte tegel, een fragment van een maalsteen en een aantal Romeinse potscherven³⁰³. De put zelf werd aangetroffen bij kleiwinning, dus de basis van de put zal in de klei gezeten hebben. Het is dan ook waarschijnlijk dat het hier om een waterreservoir gaat dat thuishoort in een artisanale context. De ligging in het zandleemgebied op de zuidelijke helling van de Wase *cuesta* wijst in de richting van een ambachtelijke site³⁰⁴.

3.2.18.2. Krekel

In dit gehucht werden de resten van belangrijke Gallo-Romeinse aanwezigheid ontdekt; de overblijfselen van bewoning en de bijhorende begraafplaats werden hier vastgesteld. De nederzetting bevindt zich op ongeveer een kilometer van de site te Velle.

De Gallo-Romeinse nederzetting te Krekel lijkt toch één van de belangrijker geweest te zijn in het Waasland. Ondanks het versnipperde onderzoek konden toch een aantal karakteristieken van de samenleving in Krekel worden achterhaald.

Talrijke laagovens werden teruggevonden; deze ovens werden gebruikt bij de ijzerwinning, wat erop wijst dat de artisanale of ambachtelijke bedrijvigheid toch van enig belang was. Graan dat werd verbouwd nabij de nederzetting werd ter plaatse gemalen en op Romeinse wijze klaargemaakt. Een enorme hoeveelheid aan teruggevonden fragmenten van Romeinse dakpannen doet vermoeden dat de meeste gebouwen in de nederzetting een Romeins dak hadden, in plaats van de meer traditionele dakbedekking in organische materialen. Aardewerk werd zowel geïmporteerd uit verre gebieden als uit regionale ateliers. Enkele militaire resten werden ook teruggevonden. Het meeste materiaal behoort tot de 2de en 3de eeuw³⁰⁵.

3.2.18.3. Luiseek

De sporen op deze site vormen een greppelsysteem dat, geschat op basis van de hoofdmoot der teruggevonden archaeologica, voornamelijk tijdens de Romeinse periode in gebruik was. De specifieke functie van het greppelsysteem is niet achterhaald maar een terrein- of

³⁰³ THOEN 1989, p. 75.

³⁰⁴ THOEN 1989, p. 75.

³⁰⁵ THOEN 1989, p. 76. Een brandrestengraf wijst echter op een Romanisatie die reeds in het derde kwart van de 1ste eeuw plaatsgrijpt; een datering die mogelijk werd gemaakt door de aanwezigheid van terra sigillata in het graf (p. 78)

perceelsafbakening is niet onwaarschijnlijk³⁰⁶. De site bevindt zich vlak langs de Barbierbeek en op circa 1 km van de nederzetting van Krekel. Een fragment van een maalsteen getuigt van het malen van graan, terwijl brokken zandsteen kunnen wijzen op ijzerwinning, hetgeen niet onmogelijk gezien de vondst van laagovens op de site Krekel. Specifieke chronologische gegevens waren er niet maar een datering tussen de 1ste en de 3de eeuw wordt aangenomen.

3.2.18.4. Onze-Lieve-Vrouwekerk

In de funderingen van de Romaanse kerk werd opvallend veel hergebruikt Romeinse materiaal teruggevonden, waaronder mortel- en betonbrokken en vooral *tegulae*, gemetseld met de typisch Romeinse roze mortel. De oudste lagen brachten ook Romeinse scherven en los bouw materiaal aan het licht. Het hergebruiken van Romeins materiaal is niet ongevoel in onze gewesten: vele Romeinse sites werden als steengroeven gebruikt bij de oprichting van Romaanse constructies³⁰⁷. De aanwezigheid van potscherfven wijst erop dat de materialen van nabij werden aangevoerd.

De locatie van de site bij de oude samenvloeiing van de Schelde en de Durme doet vermoeden dat het hier om een religieuze site ging³⁰⁸.

3.2.18.5. Oud Gelaag

In de kleigroeven kwam een belangrijke Gallo-Romeinse nederzetting aan het licht die als industrieel centrum kan beschreven worden. In het artisanale kwartier werden vier waterputten met houten bekisting aangesneden; de meest spectaculaire was 19 m diep. De kern van de nederzetting bevindt zich op het grondgebied van Tielrode.

3.2.18.6. Velle

Tijdens opgravingen werden naast het urnenveld ook jongere sporen aangetroffen, waaronder ploegsporen, twee depots handgevormd aardewerk en Romeinse archaeologica³⁰⁹. De ploegsporen werden in het opgravingsrapport tot de Romeinse periode gerekend, doch in latere publicaties werden ze door S.J. De Laet in de late ijzertijd (La Tène) ondergebracht. De elkaar kruisgewijs snijdende sporen wijzen op het gebruik van een primitief eergetouw dat de

³⁰⁶ THOEN 1989, p. 78.

³⁰⁷ Dit was ook het geval in bijvoorbeeld Oudenburg en Doornik.

³⁰⁸ THOEN 1989, p. 79. Romeinse religieuze vondsten gedaan in de nabijheid van de site sterken dit vermoeden.

³⁰⁹ THOEN 1989, p. 81.

grond openscheurde in plaats van omploegde. De Romeinen voerden weliswaar de ploegschaar in maar het eergetouw bleef toch nog een tijd in gebruik³¹⁰.

De depots met aardewerk bevatten ceramiek die volgens de traditie van de late ijzertijd volledig met de hand werden vervaardigd; ze vertonen eveneens een traditionele versieringswijze zoals kam- of groeflijnversiering en nagelindrucken op de rand. Dit, samen met de baktechniek, leidde tot een pre-Romeinse datering (pre-50 v. Chr.), maar het is nu geweten dat dergelijk aardewerk eerder typisch was voor de lokale productie in de Romeinse tijd. Als gevolg kan niet met zekerheid worden gezegd of de context van Velle behoort tot de overgangperiode (50 v. Chr. tot 50 na Chr.), die nog voor een groot deel in het teken van de La Tène-traditie stond, of tot de volle Gallo-Romeinse periode.

Het zeer fragmentarische Romeinse aardewerk doet uitschijnen dat het terrein in de volle Romeinse periode eerder als landbouwgrond werd gebruikt. Enkele dateringselementen wijzen op een occupatie in de 2de en 3de eeuw³¹¹.

3.2.18.7. Vrouwenhof

Fragmenten en wat Romeins aardewerk wijzen op het bestaan van een Romeinse site. *Terra sigillata* en gewoon aardewerk uit de voormalige collectie van M. Dewulf werd gedateerd als behorende tot de 2de eeuw. Vooral de topografische continuïteit tussen de Romeinse bewoning en het middeleeuwse Vroonhof is opmerkelijk³¹².

De zeven Gallo-Romeinse sites op het grondgebied van Temse kunnen in twee groepen ingedeeld worden naargelang hun noordelijke of zuidelijk ligging. De hele groep heeft een uiterst gunstige ligging in het landschap. De vier zuidelijke sites zijn gelegen op het zandleemgebied van de Wase cuesta; drie ervan bevinden zich op het zuidelijke cuestafront dat aansluit op de Durme en de Schelde. De zuidelijke groep maakt deel uit van de concentratie van in hoofdzaak artisanale inplantingen in het Waasland langs de beide rivieren; lokale grondstoffen zoals moerasijzererts en Rupeliaanse klei zorgden, samen met het rivierennet, voor een bloeiende economische bedrijvigheid³¹³.

De drie noordelijke sites zijn gelegen op de overgang van de droge stuifzandgronden naar het licht-zandleemgebied, in de nabijheid van de vallei van de Barbierbeek. Deze groep

³¹⁰ THOEN 1989, p. 81.

³¹¹ THOEN 1989, p. 82.

³¹² THOEN 1989, p. 82.

³¹³ THOEN 1989, p. 84.

sluit aan bij de verspreide bewoning in het Waasland ten noorden van het cuestafront, met een gemengd artisanaal/agrarisch karakter³¹⁴.

Qua datering passen de Romeinse sites te Temse vrij goed in het algemeen beeld van de Romeinse aanwezigheid in *civitas Menapiorum*. Te Temse werden vroege contexten teruggevonden zoals het zwaardgraf te Krekel van ongeveer 60-80 na Chr., maar ook zeer late zoals de waterput van Hollebeek die tijdens 4de en 5de eeuw in gebruik was. Het lijkt er dus op dat de bewoning te Temse vrij continu verliep van ongeveer 50 tot 410 na Chr. Gallo-Romeinse Temse zal dus, gezien de positie en het belang van de nederzetting, niet ontsnapt zijn aan de invallen der *Chauci* in de late 2de eeuw en de Germaanse invallen in het derde kwart van de 4de eeuw. De vaststelling van Romeinse bewoning op latere belangrijke middeleeuwse sites wijst erop dat de breuk tussen de middeleeuwen en de Romeinse tijd niet volledig was³¹⁵.

3.2.19. Aardenburg (Prov. Zeeland, Nederland)

Omstreeks het jaar 180 werd door de Romeinen een rechthoekig *castellum* gebouwd op de plaats waar zich nu Aardenburg bevindt. Vermoedelijk werd aan de constructie van het kamp begonnen rond het jaar 175. Naast de reactie op de verwoestende invallen van de *Chauci* was de consolidatie van deze strategische streek de Romeinen ook tot doel. Dit ter beveiliging van belangrijke wegen over land en de vitale handelsroute langs de kust³¹⁶.

Voor de begindatering van de Romeinse aanwezigheid te Aardenburg speelt *terra sigillata* een grote rol: een aantal stukken van voor de komst van het *castellum* met andere woorden het midden van de 2de eeuw, komen uit Lezoux (Centraal-Gallië) en uit verschillende productiecentra uit oost-Gallië. Latere *terra sigillata*, tot het midden van de 3de eeuw, komt vooral uit Rheinzabern, maar ook uit Trier en de Argonnen³¹⁷.

Dankzij zijn positie op het hoogste punt van de lokale zandrug bleef de voormalige versterking echter gevrijwaard van de ergste effecten van de transgressie die op het eind van de 3de en tijdens de 4de eeuw de kustvlakte vrijwel onbewoonbaar maakte.

Het was vermoedelijk in deze periode dat de omliggende bewoningsactiviteiten zich meer en meer gingen concentreren op de plaats van het hoger gelegen *castellum* om aan het

³¹⁴ THOEN 1989, p. 85.

³¹⁵ THOEN 1989, p. 85.

³¹⁶ TRIMPE BURGER 1992, p. 1.

³¹⁷ TRIMPE BURGER 1992, p. 8.

opkomende grondwater te ontsnappen. Dat dit stijgen van de grondwatertafel niet tijdelijk was wordt bewezen door de goede conservering van hout- en lederresten, alsook de humeuze grachtvulling in de voorheen droge spitsgracht van het kamp die uiteindelijk werd opgevuld met een dikke laag zeeklei³¹⁸.

Het is dan ook de vraag wanneer en hoe Aardenburg zijn militaire betekenis verloor. Het voorkomen van een heiligdom uit het begin van de 3de eeuw³¹⁹ binnen het *castellum* wijst er misschien op dat deze omschakeling al heel vroeg in die eeuw plaatsvond.

De einddatering van Aardenburg kan onder andere worden bepaald aan de hand van de vele munten die werden teruggevonden. Deze dateren voor het grootste deel uit de 2de en 3de eeuw met als sluitdatum het jaar 276. Uit de 4de eeuw stammen slechts weinig munten. Eenzelfde beeld doet zich voor bij de ceramiekvondsten; in tegenstelling tot Oudenburg ontbreekt aardewerk uit de 4de eeuw hier bijna geheel³²⁰.

3.2.20. Ellewoutsdijk (Prov. Zeeland, Nederland)

Ellewoutsdijk is een dorpje dat deel uitmaakt van de gemeente Borsele in de Nederlandse provincie Zeeland; de bewoningskern en de site Ellewoutsdijk liggen aan de oever van Westerschelde niet ver van waar de Westerscheldetunnel gebouwd werd. In het voorjaar van 1999 werd er een houten huis uit de Romeinse tijd opgegraven. Het huis lag in het veen en was verscholen onder een dikke laag klei³²¹. Door de natte bewaringsomstandigheden waren de resten uitermate goed bewaard gebleven. Het was mogelijk om te achterhalen welke materialen (els, es, eik en den) gebruikt waren om de wanden en dragende palen mee te construeren. Met de koolstof14-methode werd vastgesteld dat de gebruikte palen al tijdens de bouw 3500 jaar oud waren³²². Het was reeds geweten dat er zich bij Terneuzen een verdrongen bos³²³ bevond dat zich tijdens de Romeinse tijd meer naar het noorden uitstreckte, zodat ook bij Ellewoutsdijk stammen in het veen te vinden waren. De kwaliteit van deze fossiele stammen was dus nog dermate goed dat ze geschikt waren om huizen mee te bouwen.

Aan de hand van het aanwezige aardewerk werd het huis gedateerd in het midden van de 1ste eeuw.

³¹⁸ TRIMPE BURGER 1992, p. 5.

³¹⁹ TRIMPE BURGER 1992, p. 7.

³²⁰ TRIMPE BURGER 1992, p. 8.

³²¹ SIER 2003, p. 7.

³²² SIER 2003, p. 7. De stammen hebben dus nu een leeftijd van 5500 jaar.

³²³ SIER 2003, p. 7. Dit bos was omstreeks 3500 v. Chr. gegroeid en later met veen bedekt.

In 2002 heeft het Archeologisch Diensten Centrum (ADC) in opdracht van de NW Westerscheldetunnel een opgraving uitgevoerd op de locatie van het toekomstig natuurgebied Ellewoutsdijk, ten westen van de toekomstige tunnel gelegen, waarbij een ganse nederzetting werd ontdekt³²⁴, verspreid over een aantal vindplaatsen.

De nederzetting te Ellewoutsdijk blijkt slechts kort bewoond te zijn. De dendrochronologische dateringen variëren van 65 na Chr. +6 jaar tot 131 na Chr. Het aardewerk laat een begindatering rond het midden van de 1ste eeuw, mogelijk uitlopend tot het laatste kwart van de 1ste eeuw toe. Deze datering is onder andere gebaseerd op onder andere de aanwezigheid van *terra nigra* (type Holwerda 25 en 27), Zuid-Gallische *terra sigillata* (type Dragendorf 29)³²⁵. Aan de hand van de fasering van vindplaats 4 kan gesteld worden dat er drie, misschien, vier bewoningsfasen waren. Vindplaats 4 is waarschijnlijk gedurende het ganse bestaan van de nederzetting bewoond geweest.

De bewoning vangt aan rond het midden van de 1ste eeuw of iets later. In deze fase is huis 11 gebouwd. Tegelijkertijd of kort daarna zal huis 4 gebouwd zijn. Huizen 4 en 11 liggen vrij ver, circa 200m, van elkaar vandaan.

De tweede bewoningsfase ligt rond 100 na Chr. Tijdens deze fase zijn huis 1, 3 en 6 gebouwd. Mogelijk behoort huis 8 eveneens tot deze fase. Misschien is er op dit moment sprake van twee clusters van erven. Huizen 1 en 3 liggen op ongeveer 100m van elkaar. De huizen 6 en 8 liggen circa 60m uit elkaar. De afstand tussen deze clusters bedraagt ongeveer 350m.

In de derde bewoningsfase, vermoedelijk rond 130 na Chr. is het huis 5 aangelegd. Huis 2 zou bij deze fase kunnen behoren. Vindplaats 4 is na de bewoning van huis 5 nog gebruikt voor de aanleg van een heining die misschien diende als afscherming van vee. Dit kan potentieel als de vierde bewoningsfase gezien worden.

Ellewoutsdijk was dus ongeveer een eeuw, vanaf ongeveer het midden van de 1ste eeuw tot omstreeks het midden van de 2de eeuw, bewoond³²⁶. De bewoners van de erven in Ellewoutsdijk zullen zeker bewoners gehad hebben. Per bewoningsfase waren waarschijnlijk twee tot vier boerderijen gelijktijdig bewoond³²⁷.

³²⁴ SIER 2003, p. 7.

³²⁵ SIER 2003, p. 182.

³²⁶ SIER 2003, p. 183.

³²⁷ SIER 2003, p. 183. Als afgegaan wordt van een huishouden van zes personen dat telde de nederzetting minstens 12 tot 24 inwoners.

Bij de opgraving te Ellewoutsdijk werden verscheidene erven gevonden, verspreid over tien vindplaatsen en een terrein van bijna 20 ha. Daarvan werd bijna 5 ha onderzocht waarbij negen houten huizen, vier bijgebouwen, twaalf heiningen, minimaal drie waterputten, twee greppels en enkele kuilen vrijkwamen³²⁸. Het betrof zeker zeven afzonderlijke erven die 40 tot 200 m van elkaar verwijderd waren. Sommige kwamen gelijktijdig voor.

Alle huizen liggen min of meer oost-west georiënteerd. Er zijn verschillende huistypen aantreffen. Zo zijn er zowel twee- als drieschepige indelingen aanwezig, en een enkele keer is een deels éénschepige plattegrond gevonden. Er zijn ook een aantal bijzondere constructiewijzen en toevoegingen aanwezig³²⁹.

Bij vier van de huizen (huis 3, 4, 7 en 11) is een deel van een A-frame constructie waargenomen. Deze huizen zijn deels, of geheel drieschepig. Bij deze gebouwen staan de dakdragende palen schuin naar elkaar toe zodat ze elkaar kruisen in de top. Daardoor is het mogelijk om de hoogte van een dergelijk huis te berekenen. Deze variëren tussen 3 en circa 5m hoog. Huizen waarbij de dragende palen in een hoek geplaatst zijn komen frequent voor in het Maasmondingsgebied³³⁰. In huis 3 en 11 is enkel in het woongedeelte een A-frame constructie aanwezig. Het staldeel van huis 3 is vermoedelijk tweeschepig en het staldeel van huis 11 is éénschepig. Bij huis 7 is slechts één middenstaander behorende tot een A-frame teruggevonden. In huis 4 staan de middenstaanders die een A-frame vormen tegen de korte wand van het huis aan, de rest van de constructie is waarschijnlijk tweeschepig.

Drie of vier huizen (huis 1, 2, 6 en mogelijk 4) behoren tot het type Alphen-Ekeren. Kenmerken voor de plattegronden is het voorkomen van een rij zware palen op de middenas van de constructie. Dit type huis is tweeschepig. Huizen van het type Alphen-Ekeren komen frequent voor in Zuid-Nederland en het noorden van België, ook elders in de *civitas Menapiorum* worden ze aangetroffen³³¹. Indien alleen de nokstaanders bewaard bleven kan niet achterhaald worden welk type dak (schild- of zadeldak) het gebouw bezat, en kan er ook niets gezegd worden over de constructie van de wanden. Bij plattegronden waar de wanden wel (deels) bewaard bleven tonen deze een patroon van losse, op regelmatige afstanden

³²⁸ SIER 2003, p. 177.

³²⁹ SIER 2003, p. 177.

³³⁰ SIER 2003, p. 177. Vermeld worden: Rockanje, Schiedam, Westvoorne-Tinte-Konneweg en Rotterdam-Kandelaar.

³³¹ SIER 2003, p. 177. Ook: SLOFSTRA 1991. DE CLERCQ 2002. VERMEULEN 1987.

geplaatste wandstijlen en een schilddak. Dit is eveneens zichtbaar bij huis 6³³². Typerend zijn de lange wanden die voorbij de korte (west)wand nog doorlopen waardoor een soort open uitbouw ontstaat. Dit fenomeen werd aangetroffen bij huizen 5, 6 en 8.

Bij enkele huizen (huis 3, 5, 6 en mogelijk 2 en 7) zijn staanders buiten de korte wand gebouwd. Verder heeft een aantal huizen een heining die aan het huis is vast gebouwd. Dit is aanwezig bij huis 1, 2, 3 en 5. Deze heiningen zullen een functie als erfafscheiding gehad hebben. Andere heiningen dienden waarschijnlijk als veekraal³³³.

De huizen hebben verschillende afmetingen. De lengte varieert van minimaal 11 tot 25 m. De breedte van 5,5 tot 7 m. Slechts twee huizen zijn volledig teruggevonden: huis 6 (13 op 6 m) en huis 11 (25 op 7 m). De rest van de huizen zijn deels verstoord door de moerneringskuilen en/of geulen³³⁴.

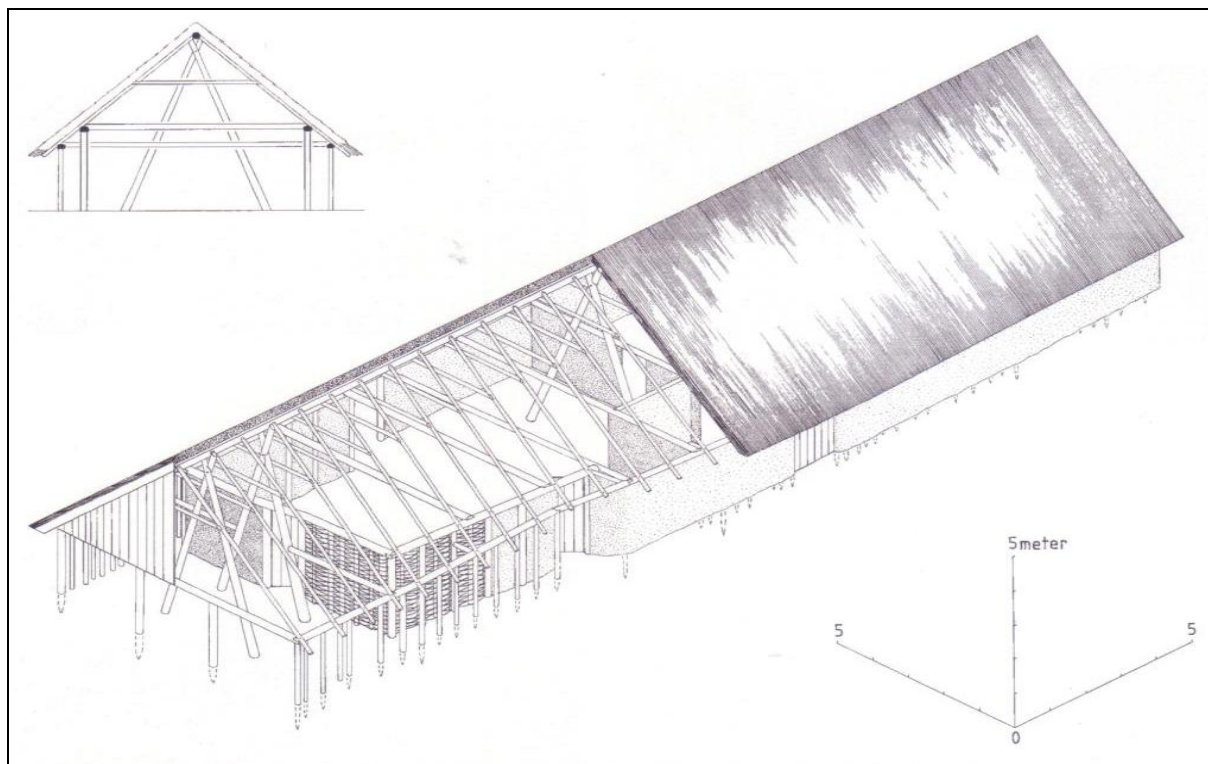

Fig. 22: Opengewerkte constructie van huis 11, gezien vanuit het noordoosten. De A-constructie is hier goed te zien. De schuine standers kruisen elkaar op ongeveer 5 meter. Opvallend is dat het middengedeelte een andere bouwconstructie heeft. Ook bijzonder is de open ruimte aan de oostzijde, waar mogelijk onder de bescherming van een dak gewerkt kon worden in de buitenlucht. Duidelijk is op de plattegrond het ‘binnenwerk’ te zien, de vierkante ‘huiskamer’ met geïsoleerde wanden.

Uit: VAN DER HEIJDEN & SIER 2006, p. 38.

³³² SIER 2003, p. 177.

³³³ SIER 2003, p. 177.

³³⁴ SIER 2003, p. 177. SIER 2003, p. 74-76. Moertering is de exploitatie van drooggelegd veen (door middel van successieve fases van bedijking) tijdens de Late Middeleeuwen (13de/14de eeuw). Turfwinning kon dienen als bron van brandstof, of als zoutwinningmethode.

Huis 11 is het grootste en vermoedelijk oudste huis van de nederzetting en werd reeds in 1999 opgegraven. Het gebouw is 25 m lang en ongeveer 7 m breed. Vanwege de lengte en de tweedeling van het huis kan worden aangenomen dat het om een woonstalhuis gaat. Het oostelijke gedeelte wordt door de aanwezigheid van een haard als woonruimte geïnterpreteerd. Een rechthoekige ruimte van 5,6 op 5,7 m is binnen dit deel met palen afgezet. De afstand tussen deze twee parallelle wanden meet ongeveer een halve meter. Daarnaast bevond zich nog een klein vertrek van 2,5 op 2,2 m tegen de noordwand. Deze kleine ruimte wordt geïnterpreteerd als slaapruiimte. In het woongedeelte zijn drie paar middenstanders buiten het vierkante binnenruimte geplaatst en één enkele middenstaander, zonder tegenhanger, in de binnenruimte. De dakdragende palen stonden schuin waardoor ze een A-frame vormden. In het westelijk deel dat ongeveer 11 m lang is werden geen middenstaanders aangetroffen. Tevens werd er geen korte zijwand gevonden. Het ontbreken daarvan kan te maken hebben met de ligging van een recente sloot met daaronder een middeleeuwse moerneringskuil. Dit gedeelte van het huis heeft misschien als stal gediend³³⁵.

Huis 6 is het kleinste, maar fraaiste gebouw dat te Ellewoutsdijk werd teruggevonden. Ook dit huis bestaat uit een woon- en stalgedeelte. De stal is slechts twee meter breed en de toegang moest gebeuren via de woonruimte omdat er aan de buitenkant van de stal geen ingang aanwezig was. Bij de ingang bevond zich een drempel. De afwezigheid daarvan is misschien te verklaren door tocht veroorzaakt door de westenwind. De woonruimte wordt gekarakteriseerd door een vrije ruimte zonder palen; het dak moet dus gedragen zijn door de hoekpalen en de wanden. Een geelgekleurde haard bevindt zich in het midden van de woonruimte. Bij de zuidwand is er nog een tweede, kleinere haard³³⁶.

De wanden van de huizen bestaan uit palen waarlangs vlechtwerk is geplaatst. Huttenleem waarmee de vlechtwerkwanden zijn afgesmeerd, ontbreekt. Misschien werd in plaats daarvan mest gebruikt om de wanden dicht te maken³³⁷.

³³⁵ SIER 2003, p. 178.

³³⁶ SIER 2003, p. 178.

³³⁷ SIER 2003, p. 178.

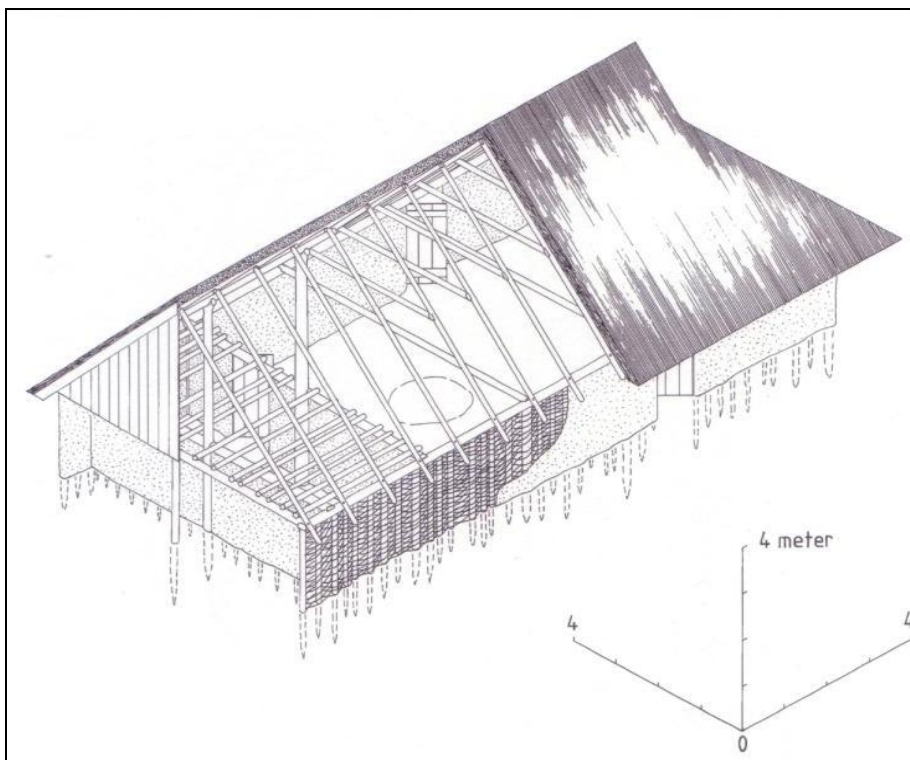

Fig. 23: Reconstructietekening van huis 6, gezien vanuit het zuidwesten. De stal heeft een duidelijk andere constructie dan het woongedeelte. Een aantal middenstaanders en enkele dwarsliggers dragen het dak. Die constructie maakt het mogelijk om een zolder aan te leggen, mogelijk voor de opslag van hooi. Het woongedeelte bestaat uit een constructie die een grote ruimte kan overspannen zonder hinderlijke middenstaanders. Aan de oostkant had de boerderij waarschijnlijk een schilddak. Uit: VAN DER HEIJDEN & SIER 2006, p. 33.

De inheemse boeren te Ellewoutsdijk zorgden voor hun eigen voedselvoorziening, maar haalden tevens voedsel uit andere gebieden. Ze leefden zowel van akkerbouw als veeteelt.

Kafresten van gerst op de site wijzen erop dat ter plaatse akkerbouw heeft plaatsgevonden. Misschien is ook lokaal haver verbouwd. Beide kunnen groeien op veraard hoogveen. Spelt, brood- en emmer tarwe zijn vermoedelijk van elders aangevoerd daar deze gewassen niet op veen groeien en slechts een lage tolerantie hebben voor zout.

De oliehoudende zaden huttentut en lijnzaad werden in de omgeving van de nederzetting verbouwd. Van raapzaad en paardeblood is dit niet zeker, en de erwten werden van elders geïmporteerd. Het is onzeker of het kruid dille, dat oorspronkelijk uit Zuidoost-Azië komt, lokaal groeide³³⁸.

³³⁸ SIER 2003, p. 184.

De aanwezigheid van spelt, dille en mogelijk broodtarwe wijzen op nauwe contacten met de Romeinse wereld want deze gewassen komen vrij weinig voor op inheemse nederzettingen. De dorsplaats en fragmenten van maalstenen die werden teruggevonden tonen aan dat op zijn minst een deel van het voedsel ter plaatste werd verwerkt.

Als vee werden voornamelijk schapen en/of geiten en runderen gehouden. Tevens waren er ook enkele varkens aanwezig. De dieren zullen gehouden zijn voor het leveren van vlees, wol, melk en mest. De slachtleeftijd (tussen 1 en 3 jaar) van de runderen geeft aan dat deze vooral voor de vleesproductie dienden. Het gebruik van melkproducten en de inzet van deze dieren als trekkracht bij de akkerbouw lijkt van geringe betekenis te zijn geweest. De leeftijdsgegevens van de schapen/geiten lijkt erop te wijzen dat ook daar de vleesproductie de nadruk had³³⁹.

Knaagsporen wijzen op de aanwezigheid van honden op de nederzetting. Ook paarden waren aanwezig als rijdier of voor vervoer van lichte lasten, of als statussymbool. Hun aantallen waren gering, niet meer dan één of twee dieren op hetzelfde ogenblik. Hoewel geslacht en gevild na hun dood is het niet zeker of ze voor menselijke consumptie dienden; honden en paarden werden gewoonlijk niet gegeten.

De aanwezigheid van een taxushouten hoepel van wat een visfuk kan geweest zijn wijst op visvangst. Deze activiteit zal waarschijnlijk hebben plaatsgevonden in de veenontwateringsgeulen of in iets verder gelegen getijdenkreeken. Ook zoutwatermosselen behoorden tot het voedselpakket. Misschien werd occasioneel gevogelte genuttigd³⁴⁰.

De bewoning te Ellewoutsdijk vangt aan in een periode dat de Romeinse invloed in Zeeland nog gering was. Aardenburg bestond nog niet en de tempels voor Nehalennia te Domburg en Colijnsplaat werden pas gebouwd aan het eind of na de bewoning van Ellewoutsdijk.

Het aardewerk bestaat voor driekwart uit handgevormd aardewerk, het laatste kwart is met de draaischijf vervaardigd. Het handgevormde materiaal heeft meestal een magering van potgruis en soms wat plantaardig materiaal. De vormen zijn over het algemeen driedig of S-vormig. De rand is vaak gekarteld en op de schouders komen vaak nagelindruckken voor. Dit type aardewerk sluit aan bij het handgevormde aardewerk uit het Belgische Kustgebied³⁴¹. Het gedraaide aardewerk bestaat uit verschillende bakselsoorten. Het meest luxueuze

³³⁹ SIER 2003, p. 184. De hoeveelheid leeftijdsgegevens is echter gering.

³⁴⁰ SIER 2003, p. 184-185.

³⁴¹ SIER 2003, p. 185.

aardewerk is *terra sigillata*, geverfde waar en *terra nigra*. Ook Waaslands aardewerk komt regelmatig voor. Briquetage-aardewerk werd ook aangetroffen. Dit wijst op opslag en transport van zout. Dit type aardewerk is afkomstig uit het Belgisch-Nederlandse kustgebied.

3.3. Lokale centra

3.3.1. Waasmunster-Pontrave (Prov. Oost-Vlaanderen)

Het Gallo-Romeinse Waasmunster-Pontrave is gelegen aan een meander van de Durme, op een zandige opduiking die tot aan de rivier komt³⁴². Het nederzettingsareaal bevindt zich tussen de Durme en de natte depressies die de zandrug begrenzen. Een verdedigingsgracht uit de 2de-3de eeuw vormt de noordoostelijke grens van de nederzetting. Tevens liep er een niet-verharde weg langs de bewoning die de Durme in zuidelijke richting kruiste via een rivierovergang. Waarschijnlijk ging het tracé daarna richting Asse om dan aan te sluiten op de grote weg Boulogne-Keulen.

De Gallo-Romeinse nederzetting was een *vicus* met een oppervlakte van ongeveer 15-20 ha en had een belangrijke centrumfunctie voor een ruim hinterland. Het centraal belang deed zich zeker gelden op economisch vlak en misschien ook op religieus en administratief vlak; het is zelfs mogelijk dat Pontrave de hoofdplaats van een *pagus* was. Het bestaan van de *vicus* gesitueerd zich vermoedelijk tussen de tweede helft van de 1ste eeuw en het derde kwart van de 3de eeuw. Waarschijnlijk lagen de Germaanse invallen en raids van 270-275 aan de basis van de teloorgang van de site. Voor een 4de-eeuws hernemen van de bewoning zijn geen concrete aanwijzingen³⁴³.

Blijkbaar had Pontrave toch een zekere materiële welvaart zonder te kunnen tippen aan de grote luxe die men in steden kon vinden. In de beginfase van de *vicus* (tweede helft van de 1ste eeuw- begin 2de eeuw) hadden de inheemse tradities een sterk overwicht op de materiële cultuur om in de loop der 2de en 3de eeuw een toenemende Romanisatie te ondergaan.

³⁴² VAN HOVE 1996, p. 67.

³⁴³ VAN HOVE 1996, p. 68.

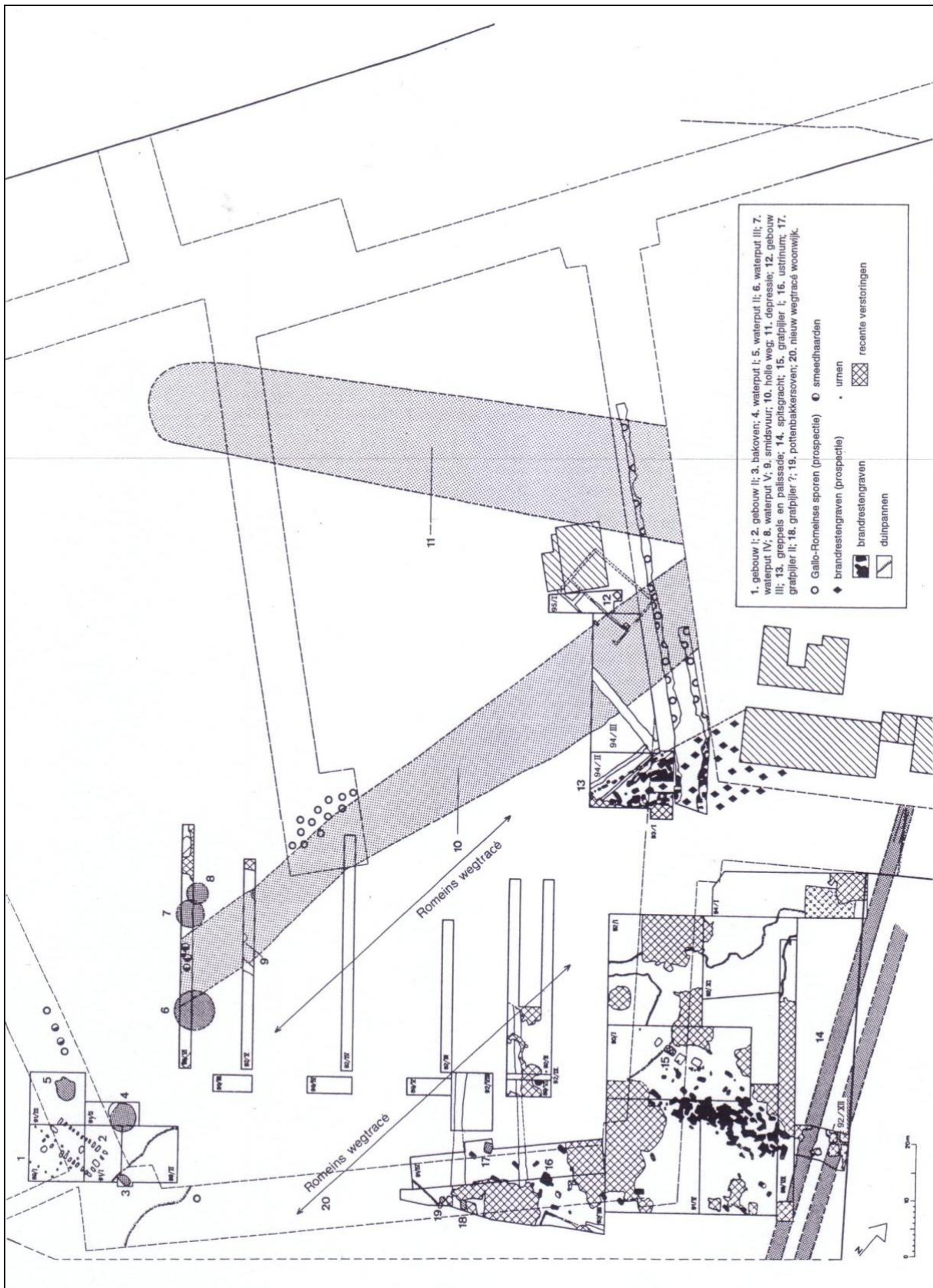

Fig. 24: Schematisch overzicht van de archeologische sporen met aanduiding van de belangrijkste archeologische zones.

Uit: VAN HOVE 1996, p. 70-71

De gevonden bewoning strekte zich waarschijnlijk lintvormig uit langs de weg en vertegenwoordigde blijkbaar een 2de- of 3de-eeuwse uitbreiding van de kernbewoning, die zich vermoedelijk dichterbij de Durme toe bevond. De onderzochte woonhuizen oriënteerden zich steeds met hun korte gevel naar de weg zodat een open bebouwing met erfbegrenzing ontstond. In de nabijheid van de bebouwing werden diverse structuren aangetroffen, zoals houten waterputten, bedrijfsgebouwtjes, voorraadkuilen en een goed bewaarde bakoven.

Te Pontrave konden drie gebouwen worden onderzocht. Gebouwen I en II overlappen elkaar en weerspiegelen een opeenvolging van éénzelfde bewoning in de 2de en 3de eeuw. De twee gebouwen zijn éénschepig en in skeletbouw opgetrokken, waarbij staanders rechtstreeks werden ingegraven³⁴⁴. De afwerking van het bouwskelet, voornamelijk van gebouw II, was waarschijnlijk in vakwerk of met een bekleding van planken. Gebouw I had een organisch dak terwijl gebouw II reeds een pannendak had.

Gebouw III kon slechts gedeeltelijk worden onderzocht. In tegenstelling tot de andere onderzochte gebouwen had deze structuur een fundament van misbakken dakpannen waarop vermoedelijk een bovenbouw in vakwerk, gestabiliseerd op een stenen plint, was opgetrokken. Gebouw III lijkt éénschepig te zijn en had aan de zuidzijde een *porticus* van circa 11 op 3 m, er was ook één hoekvertrek. De constructie stamt uit de 3de eeuw.

Op enige afstand van de woonzone werd een pottenbakkersoven teruggevonden die heel waarschijnlijk diende om *terra nigra* te produceren en eind 1ste-begin 2de eeuw te dateren is.

3.3.2. Kerkhove (Prov. West-Vlaanderen)

Rond het midden van de 1ste eeuw werd een administratief-logistiek centrum ingeplant in de directe nabijheid van een kruispunt van de Schelde met landwegen. Net zoals nu vormde de Schelde toen de grens tussen twee gebieden, namelijk de *civitas Menapiorum* en de *civitas Nerviorum*. Deze baanpost of *statio* diende waarschijnlijk als inzamel- en verdeelcentrum van graan, en een functie als inzamelcentrum van de *annonae*, de belastingen, mag niet uitgesloten worden³⁴⁵. Aan de hand van veldprospectie is ook aan het licht gekomen dat er in

³⁴⁴ VAN HOVE 1996, p. 71-72.

³⁴⁵ DE COCK 1996, p. 81.

de regio verschillende *villae* geweest moeten zijn. Eén daarvan, te Tiegem, geldt als één van de oudst gekende *villae* in West-Vlaanderen.

De villa van Tiegem werd reeds in 1904, door E.H.J. Claerhout, als dusdanig bestempeld³⁴⁶; het eerste wetenschappelijk onderzoek vond echter maar plaats in 1984 toen het hoofdgebouw van een *porticus*-villa met twee hoekvertrekken werd opgegraven. Het noordwestelijke vertrek met *hypocaustum*verwarming was mogelijk een badvertrek, het zuidoostelijke hoekvertrek was als keldertje ingericht. De gevonden archaeologica overspannen een periode van de 2de tot en met de eerste helft van de 3de eeuw. Twee fases zijn te onderscheiden: een houtbouwfase en een steenbouwfase³⁴⁷.

In de *statio* werden tot nu toe twee parallelle rijen gebouwen onderzocht, noordoost-zuidwest lopend, met een gebouw haaks aan de oostkant in de 2de eeuw, haaks aan de westkant in de 3de eeuw. De gebouwen in de bovenzone werden op verschillende tijdstippen aangelegd: zes in de 1ste eeuw, vijf in de 2de eeuw en vier in de 3de eeuw. Deze logementsgebouwen, magazijnen en graanschuren waren aanvankelijk, in de 2de helft van de 1ste eeuw) in vakwerk opgetrokken; rond het begin van de 2de eeuw werden ze echter vervangen door stenen gebouwen met fundamente in Doornikse kalksteen. In de benedenzones werden paalgaten gevonden van een houtbouw en fundamente van twee steenbouwen teruggevonden³⁴⁸.

Reeds voor het einde van de 2de eeuw werd de site geteisterd, vermoedelijk door de invallen van de *Chauci*. Ten gevolge hiervan legde men boven het bestaande schema een nieuwe nederzetting aan met dezelfde oriëntatie en inplanting. Deze werd omgeven met een gracht en palissade. Tijdens het derde kwart van de 3de eeuw ging de plaats door toedoen van de Frankische of Saksische aanvallen definitief ten onder. Pas aan het eind van 5de eeuw zouden mensen zich terug vestigen op deze locatie.

³⁴⁶ DE COCK 1996, p. 81.

³⁴⁷ DE COCK 1996, p. 82.

³⁴⁸ DE COCK 1996, p. 84.

3.3.3. Kruishoutem-Kapellekouter (Prov. Oost-Vlaanderen)

Deze site bevindt zich op een naar het noorden toe afhellend plateau dat tot 70 m boven zeeniveau reikt, daarmee ligt ze op een van de hoogste heuvelruggen ten westen van de Schelde en heeft ze dominant uitzicht op het gebied tussen de Leie en Schelde. De site bevindt zich tevens op de overgang van de vlakkere zandgronden naar de heuvelachtige leemstreek. De eigenlijke nederzetting had waarschijnlijk een oppervlakte van ongeveer 10 ha.³⁴⁹

De eerste bewoningsfase in de noordelijke sector van de nederzetting blijkt zich in de Claudisch-Neronische tijd, midden 1ste eeuw, te situeren³⁵⁰. Rond deze tijd werden hier, blijkbaar op een georganiseerde wijze, een aantal woonerven aangelegd. Deze bestaan allemaal uit een bijna oost-west georiënteerde grote houten woning met soms een kelder of voorraadputten. De ruimte tussen de huizen werd ingenomen door een waterput, en rond de constructies bevonden zich een aantal grote kuilsilo's voor voedselopslag³⁵¹. Tussen twee woningen stond tevens een oost-west georiënteerde palissade. Opvallend is de planmatige aanleg der woonerven, die telkens gelijnd zijn op de korte zijde. Naar het westen toe bevindt zich een open areaal met vrijwel geen gebouwsporen of kuilen; dit gebied bevindt zich waarschijnlijk buiten de te bebouwen loten.

Van de woningen zelf is weinig overgebleven door hun organisch karakter; post-Romeinse verstoringen dragen ook bij aan het feit dat vele grondplannen onvolledig bewaard zijn. Niettemin kon er worden vastgesteld dat het om rechthoekige woningen gaat van circa 10 m breed en 15 tot 23 m lang, met één- en soms tweeschepig grondplan³⁵².

De regelmatige aanleg van de nederzetting blijkt enige gelijkenis te vertonen met de 1ste-eeuwse houtbouwphase zoals die in het Kempense Grobbendonk is gevonden³⁵³. Ook daar werd in de 1ste eeuw een hele reeks gelijkaardige woningen aan beide zijden van een straat opgericht. Dit is één van de redenen waarom Kruishoutem als een straatdorp kan gezien worden waarvan de aanleg een zekere Romeinse invloed vertoont. Een ander argument om de nederzetting als een *vicus* te beschouwen was de ontdekking van omvangrijke resten van

³⁴⁹ BRAECKMAN & VERMEULEN 1995, p. 16. Opgravingen tonen aan dat het terrein bijna ononderbroken bewoond was van de 1ste tot de 15de eeuw.

³⁵⁰ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 91. Ook BRAECKMAN & VERMEULEN 1995, p. 16. VERMEULEN 1992, p. 176.

³⁵¹ VERMEULEN 1992, p. 176.

³⁵² ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 91.

³⁵³ SLOFSTRA 1991, p. 152.

bronsbewerking in de zone van het meest zuidelijk aangesneden woonerf³⁵⁴. Overtuigend is ook de aanwezigheid van een groot heiligdom dat in verband lijkt te staan met de dubbele godheid *Mars Camulus*³⁵⁵.

Het is mogelijk dat er twee Romeinse wegen zich op de Kapellekouter kruisten: het tracé dat van Flobecq richting kust gaat en een bijna noord-zuid georiënteerde weg – dit is dezelfde oriëntatie van de veronderstelde straat in de *vicus* – die uit Kerkhove zou komen. In sector C³⁵⁶ werden door middel van luchtfotografische prospectie de sporen van een wegtracé ongeveer 500 m ten zuiden van de nederzettingen gevonden. De weg was ongeveer 4 m breed en werd aan beide zijden door afwateringsgrachten begrensd. Er zijn twee fases geïdentificeerd: een eerste Romeinse tracé dat slechts enkele karrensporen naliet en een vernieuwing die plaatsvond ergens in de 1ste eeuw, die voorzien werd van diepe en regelmatige drainagegrachten³⁵⁷. Indien deze wegen zich inderdaad in Kruishoutem snijden, kan snel de sprong gemaakt worden naar een hypothetische militaire oorsprong van de nederzetting.

In zone B werden totnogtoe geen volledige plattegronden gevonden³⁵⁸, wegens het gebruik van dunne zoekseuven. Toch lijkt het erop dat het patroon van de noordelijke sector zich hier voortzet met een groot aantal paalsporen en verscheidene grote voorraadkuilen. Waarschijnlijk waren de woonerven hier dus ook met de korte zijde op de weg georiënteerd.

Het grote aantal oppervlaktevondsten gedaan tijdens verschillende veldprospecties wijst erop dat grote delen van het areaal continu bewoond bleven tijdens de eerste drie eeuwen, met weinig verschuiving van de woonzones.

Naast de resten van houtbouw werd in de nederzetting ook de aanwezigheid van onvergankelijke bouwmaterialen vastgesteld. Frequent is Doornikse kalksteen, soms in grote bekapte bouwstenen, waarvan het Romeins gebruik in onze gewesten vooral gold voor muursokkels. Ook grind, in de regio normaal gebruikt in funderingen, is overvloedig. Bij de

³⁵⁴ VERMEULEN 1992, p. 177. Het woonerf in kwestie werd in de vroeg-Flavische tijd omgevormd tot het atelier van een bronsgieter. De bronsbewerking lijkt in het opgegraven deel wel te zijn opgehouden na de Flavische tijd, maar een verplaatsing van deze activiteit is niet uitgesloten.

³⁵⁵ VERMEULEN 1992, p. 178-179. Ook: ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 96. Het gaat hier om het frequent voorkomen van Marsbeeldjes, alsook een *dedicatio* aan *Mars Camulus*. Toch waren ook enkele andere goden vertegenwoordigd zoals Mercurius, Victoria en Minerva.

³⁵⁶ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 90. De opgraving werd in drie zones verricht.

³⁵⁷ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 94-95.

³⁵⁸ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 94.

opgravingen werden tevens *tubuli* gevonden die in verband kunnen staan met vloerverwarming, net zoals mortel, wandversieringsplaatjes en vensterglas. Deze producten getuigen van een zeker wooncomfort. Van deze onvergankelijke resten werd echter nog niets, op een vermoedelijke altaarfundering in grind na, *in situ* aangetroffen³⁵⁹.

3.3.4. Wervik (Prov. West-Vlaanderen)

Het woonareaal van de *vicus* Wervik was aangelegd op een hogere zandleemrug ten noordwesten van de samenvloeiing van de Leie en de Sint-Jansbeek, op een plaats waar een oversteek van de Leie zich van de grote baan Boulogne-Keulen afsplitste. Eén of meerdere straten die zich oriënteerden volgens de vroeg-Romeinse *centuriatio* sloten mogelijk aan op deze weg. Het voorkomen van een *insulae*-indeling was anno 1995 nog niet bewezen. Op de westelijke invalsweg kon een grafveld worden gelokaliseerd³⁶⁰.

De huizen waren van houtbouw, met een skelet van ingegraven palen, lemen wanden en een harde bedaking. Binnenin de gebouwen bevonden zich rechthoekige kelders. In sommige gevallen konden tot drie bouwfases worden onderscheiden³⁶¹.

De vroegste sporen te Wervik gaan terug tot de regering van keizer Claudius, de bloeiperiode van de nederzetting situeerde zich echter tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw en de 2de eeuw. Aan het einde van deze lange bloeiperiode die zich tijdens de *Pax Romana* afspeelde werd de *vicus* vernield, waarschijnlijk ten gevolge van de invallen van de *Chauci* rond 171-175. De *vicus* herstelde zich amper van deze zware slag; het vondstenmateriaal uit de 3de eeuw is dan ook zeldzaam. Het bewoningsareaal kromp bijna zeker in en verplaatste zich mogelijk naar het oosten³⁶². De resten van een muntschat en de sporen van een Merovingisch grafveld in de binnenstad, samen met een doorleven van het Romeinse verkavelingspatroon zijn aanwijzingen van een ononderbroken occupatie van de site tijdens de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periodes.

³⁵⁹ VERMEULEN 1992, p. 176.

³⁶⁰ TERMOTE 1995, p. 8.

³⁶¹ TERMOTE 1995, p. 8.

³⁶² TERMOTE 1995, p. 8.

3.3.5. Kortrijk (Prov. West-Vlaanderen)

Ondanks de vele vondsten die in Kortrijk zijn gedaan over een lange periode zijn het uitzicht en het karakter van de nederzetting moeilijk omschrijfbaar³⁶³. Dat het om een burgerlijke nederzetting, die waarschijnlijk ook een lokaal centrum of *vicus* was³⁶⁴, is echter zeker.

In de zuidwijk werd een ambachtelijk karakter vastgesteld. Vooral bewerking van lood, ijzer, en waarschijnlijk ook brons vond er plaats. Minstens vijf waterputten zorgden voor de nodige hoeveelheden water.

Over de mogelijke gebouwen, hun vestiging en indeling is echter niets geweten. De resten die zijn teruggevonden omvatten verspreide dakpannen, lemen wandvulling in de zuidwijk, verwarmingsbuizen en beschilderde bepleistering in de noordwijk³⁶⁵. De aanwezigheid van deze resten duidt op een zekere graad van Romanisatie, en rijkdom, van de nederzetting en haar bewoners.

Op de Kortrijkse markt verschenen al in de 1ste eeuw talrijke importproducten; vooral *terra sigillata*, het typische Romeinse luxe aardewerk, kende een grote afname. De aanvoer van voornamelijk vooral Zuid-Gallische stukken kwam reeds in de eerste helft van de 1ste eeuw op gang en bereikte een hoogtepunt tijdens de Flavische tijd (69-95)³⁶⁶. Naarmate de 2de eeuw naderde verschenen er meer Centraal-Gallische stukken die al snel concurrentie ondervonden van de ateliers uit Oost-Gallië.

Aardewerk van betere kwaliteit werd eveneens aangevoerd: het ging hier om wijnkruiken uit het noorden van Spanje, vuurvaste Eifelwaar, geverniste ceramiek, zeepwaar uit Henegouwen, kruikjes van witbakkende klei, bekers uit Artesië en wrijfschalen uit Noord-Frankrijk³⁶⁷.

In de dagelijkse leefwereld verschenen bouwstenen van Doornikse kalksteen, maalstenen uit de Ardennen en het Eifelgebergte, glazen vaatwerk, bronzen voorwerpen, en dergelijk. Lokale en regionale bedrijven voorzagen in wat niet via de handel kon bemachtigd worden³⁶⁸.

³⁶³ DESPRIET 1990, p. 9., p. 11.

³⁶⁴ DESPRIET 1990, p. 11.

³⁶⁵ DESPRIET 1990, p. 11.

³⁶⁶ DESPRIET 1990, p. 12.

³⁶⁷ DESPRIET 1990, p. 12.

³⁶⁸ DESPRIET 1990, p. 12.

Romeins Kortrijk bloeide van de 1ste tot begin de 3de eeuw en heeft, in tegenstelling tot veel nederzettingen, de crisis van de tweede helft van de 3de eeuw overleefd.

De noordwijk bestond al tijdens de eerste decennia van onze jaartelling, afgaande op vondsten van Arretijnse *terra sigillata* die tot circa 10-20 na Chr. gedateerd worden. Het grootste deel der vondsten stamde echter uit de tweede helft van de 1ste eeuw en de 2de eeuw³⁶⁹.

In de zuidwijk dateren de vondsten in hoofdzaak vanaf ongeveer 50 na Chr. tot aan het eind van de 2de eeuw, met een bloeiperiode in de Flavische tijd en aan het begin van de 2de eeuw. De jongste resten situeren zich in de westelijk zone en stammen uit de tweede helft van de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw³⁷⁰.

Na de 3de eeuw lijkt de bewoning van de *vicus*, die het al zwaar te verduren had gekregen³⁷¹, verder achteruit te gaan. De *Notitia Dignitatum* vermeldt op het eind van de 4de eeuw dat er zich troepenafdelingen in Kortrijk bevonden, maar of het hier gaat om militaire eenheden gerekruteerd uit de omgeving of om eenheden met Kortrijk als basis is niet geweten³⁷².

Tijdens de 5de eeuw was de *vicus* nog bewoond maar sterk ingekrompen en in een naar het westen verschoven zone³⁷³.

3.4. Urbane nederzettingen

3.4.1. Doornik (Prov. Henegouwen)

Tijdens de regeringsperiodes van de *Flavii* en de *Antonini*, gedurende het laatste kwart van de 1ste en bijna heel de 2de eeuw, kon Doornik volop meegenieten van de heersende vrede. De ligging op een verkeersknooppunt hielp daarbij enorm. Het is mogelijk dat een muur Doornik omgaf, zoals het geval was in Tongeren, vanaf het hoge keizerrijk³⁷⁴. In de bisschoppelijke tuin niet ver van de kathedraal werden de resten gevonden van een oude muur. Deze bleek toe te behoren aan een tempel die waarschijnlijk als religieus centrum van de Gallo-Romeinse nederzetting dienst deed. De heuvel *La Loucherie* werd bekroond door een majesteitelijk gebouw. Twee hoofdgebouwen werden verbonden door een *porticus* met zuilen met een

³⁶⁹ DESPRIET 1990, p. 12.

³⁷⁰ DESPRIET 1990, p. 12.

³⁷¹ DESPRIET 1990, p. 13.

³⁷² DESPRIET 1990, p. 17.

³⁷³ DESPRIET 1990, p. 13.

³⁷⁴ WANKENNE 1972, p. 23.

Dorisch kapiteel. Een kroonlijst lag op het geheel. Het interieur was versierd met fresco's waarvan een specimen met Eros bewaard werd. Voor de *porticus* bevond zich een open ruimte.

Aan de *rue Tête d'or* en de *rue de Pont* werden de restanten gevonden van *insulae*. De mooiste woningen van de stad bevonden zich eveneens in deze straten. Deze waren uitgerust met hypocaust en badinstallaties, gewelfde kelders en niches in muren van baksteen of steen³⁷⁵.

Eén van de tekenen van Romanisatie in onze gewesten is de constructie van waterwerken en badinstellingen, privé of publiek. In een aantal gevallen wordt de aanwezigheid van dergelijke faciliteiten verondersteld op basis van hypocaustresten³⁷⁶. Hoewel die speculaties niet altijd gerechtvaardigd zijn is het niettemin zo dat er sporen zijn gevonden van een aantal thermen zoals die van *Vieux-Marché-aux-Jambons* op de linkeroever van de Schelde. Daar is een geheel van baden gevonden dat een onderdeel was van een luxueus gebouw. Het lijkt erop dat deze structuur werd vernietigd aan het eind van de 2de eeuw³⁷⁷. Bij het Paul-Émile Janson plein werd een hypocaust gevonden waaraan een badinstallatie werd toegevoegd tijdens de 2de eeuw. Een verrassend aantal *frigidaria* werd gevonden aan de *Quai Vifquin*, deze weerspiegelen waarschijnlijk de groeiende wens voor badinstallaties tijdens de 3de eeuw.

Alle badinstallaties die in Doornik werden teruggevonden maken deel uit van *frigidaria* grenzend aan verwarmde hypocausten. Men ging ervan uit dat het in vrijwel alle gevallen ging om privé-installaties. De centrale ligging in de stad van een aantal gebouwen waartoe deze baden behoren zou echter kunnen betekenen dat het complex dat zo tot stand kwam luxueuzer was dan op het eerste gezicht kan vastgesteld worden. In het geval van de baden op de rechteroever zou men uit hun positionering kunnen een publieke functie kunnen veronderstellen.

³⁷⁵ WANKENNE 1972, p. 23.

³⁷⁶ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 111.

³⁷⁷ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 111.

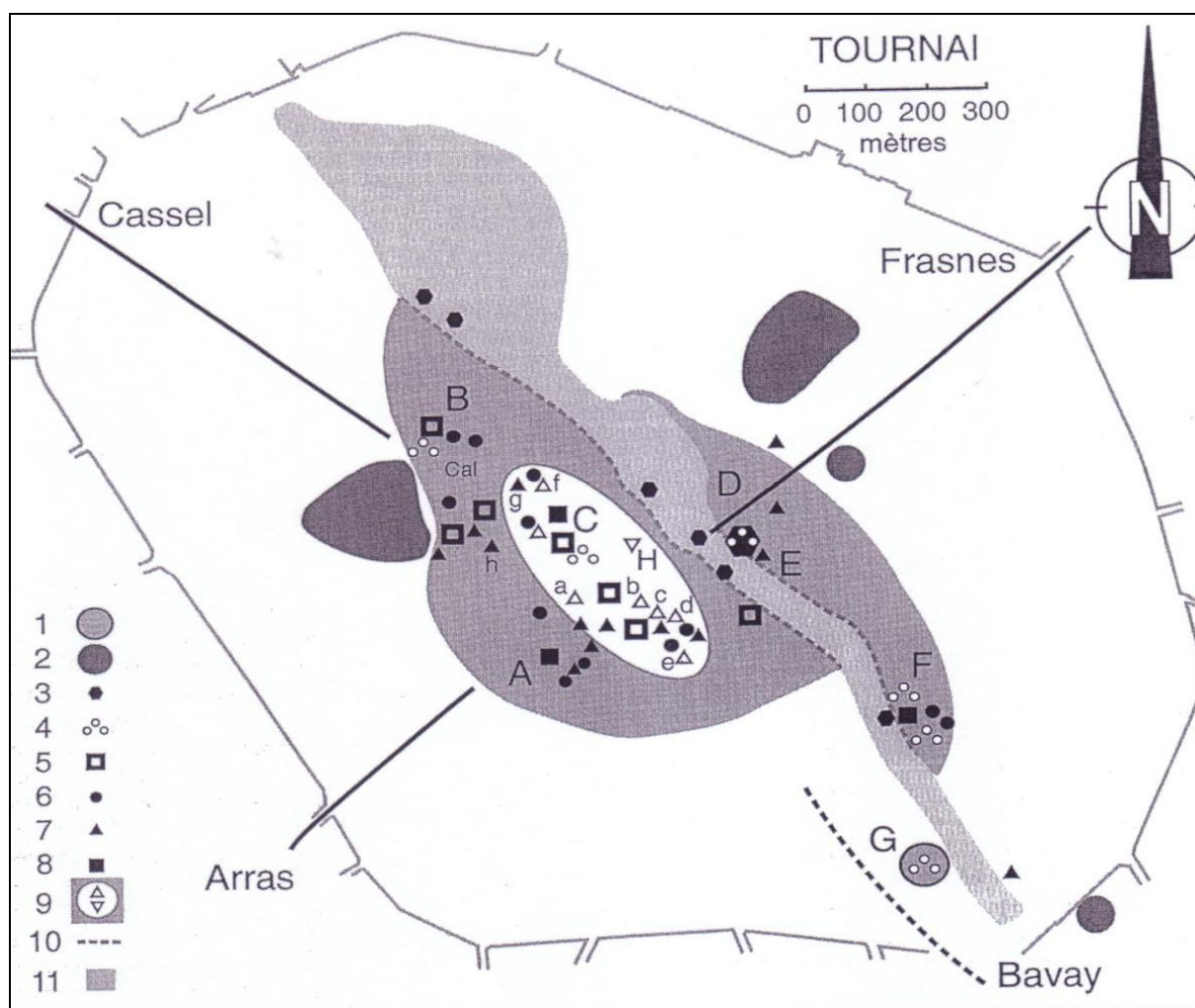

Fig. 25: Doornik tijdens de midden-Romeinse tijd. 1. vermoedelijke grootte van de bewoning, 2. locatie van de necropolen, 3. ontdekkingen aan de Romeinse oevers van de Schelde, 4. badinstallaties en zwembaden, 5. hypocausten, 6. cisternes en putten, 7. vindplaatsen van materiaal uit de 1ste eeuw, 8. mogelijke locaties van openbare gebouwen, 9. resten van houtbouw, 10. reconstructie van de middeleeuwse rivieroever, 11. hypothetische loop van de antieke Schelde, A. La Loucherie, B. Le Vieux-Marché-aux-Jambons, C. Place Paul-Emile Janson, D. Rue de Pont, E. Quai Vifquin, F. Luchet d'Antoing, G. Couvent des Récollets, quai Taille-Pierre, a. Rue des Orfèvres, b. Rue de la Tête d'Or et des Clairisses, c. Rue des Clairisses, d. Rue des Carliers, e. Saint-Piat, f. Rue du Curé-Notre-Dame, g. Rue des Choraux.

Uit: BRULET & VERSLYPE 2001, p. 106.

De water- en badinstallatiewerken zijn in zekere zin een weerslag van de organisatie van de Doornikse agglomeratie voor de aanlag van de omwalling op het eind van de 3de en de tijdens de 4de eeuw³⁷⁸. Van belang ook is de opmerkelijke vaststelling dat de minst geromaniseerde vondstensembles voorkwamen in wat eigenlijk het geürbaniseerde hart was van de stad op de linkeroever.

³⁷⁸ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 112.

Aan het eind van de 2de eeuw vertraagde het leven in Doornik voor een vijftigtal jaar ten gevolge van de invallen der *Chauci* die onze gewesten in puin en as legden. De hoeveelheid vondsten uit die periode is eerder beperkt en berustten voornamelijk op toevalsvondsten. Na deze invallen stabiliseerde de toestand maar niet voor lang; in het derde kwart van de 3de eeuw werd Doornik verwoest door nieuwe Germaanse invallers.

3.5. Conclusie

3.5.1. Algemeen

De moord op Nero luidde een korte periode van instabiliteit en burgeroorlog in. Aan de Rijn grens en in *Gallia Belgica* vond tijdens dezelfde periode de Bataafse Opstand plaats onder leiding van *Iulius Civilis*. De *civitas Menapiorum* bleef echter gevrijwaard en nadat de orde was hersteld in de rest van het Rijk en de Flavische dynastie de touwtjes goed in handen had brak de grote bloeiperiode aan. Een Gouden Eeuw vond plaats dankzij de *Pax Romana*.

Ook in het Menapische gebied vond onder invloed van de gunstige omstandigheden waarschijnlijk een indrukwekkende bevolkingsgroei plaats. Het aantal nederzettingen nam spectaculair toe, zoals af te leiden valt uit de grote hoeveelheid teruggevonden sites. De groei van het aantal nederzettingen lijkt het duidelijkst in het gebied nabij Gent, langs de rivieren de Leie en Schelde, in het Menapische kustgebied³⁷⁹.

Tijdens de pre-Flavische periode, besproken in het vorige hoofdstuk, was de bewoning in de kustvlakte blijkbaar minimaal. Vanuit de oude duinen en de rand van de Zandstreek zochten pionierskernen naar plaatsen die opnieuw vrijkwamen voor bewoning. Over deze vroegste periode is niet zoveel geweten behalve dat de inwoners nog volgens volle IJzertijdtraditie leefden³⁸⁰. Blijkbaar behoorden de zoutwinningsite van Veurne en de vermoedelijk de vroegste kernen van Bredene II en Dudzele tot deze pioniersfase.

Tijdens het laatste kwart van de 1ste eeuw werden de eerste Gallo-Romeinse vestigingen gesticht in het gebied. Het vroegste bewijs is een versierde *terra sigillata* kom van Mannekensvere die werd vervaardigd in een Zuidgallisch atelier tussen de jaren 60 en 70.

³⁷⁹ De opvallende stijging in het aantal nederzettingen kan ten dele te wijten zijn aan de grondigere graad van onderzoek in de regio Zandig Vlaanderen. In het geval van de Kustvlakte ligt de verklaring tevens bij het algemeen bewoonbaar worden van het gebied.

³⁸⁰ THOEN 1987, p. 62.

Deze vroegste bewoning vestigde zich vooral zeewaarts, op de oude duinen –zoals De Panne³⁸¹- en langs geulen in het schorrengebied –zoals Wulpen II, Mannekensvere en Dudzele III³⁸². In de rustige milieus achter de oude duinen kwamen er nog vestigingen te Wenduine en Raversijde-Mariakerke. De activiteit daar was vermoedelijk seizoenaal, en werd beoefend door een bevolking die zich nog voornamelijk in de oude duinen ophield³⁸³. De primitieve kern van Oudenburg loopt op tot deze tijd³⁸⁴.

Ellewoutsdijk in de provincie Zeeland kan misschien als voorbeeld gelden voor een vroege nederzetting in de kustvlakte. De nederzetting werd gesticht tijdens het derde kwart van de 1ste eeuw en bevond zich nabij de afwateringskreeken die het veengebied draineerden³⁸⁵. De nederzetting kende drie of vier bewoningsfasen en ging uiteindelijk ten onder aan het toenemend aantal overstromingen halverwege de 2de eeuw. Aardewerk en plantensporen zijn de voornaamste getuigen van de aanwezige Romeinse invloed in het gebied, niettemin blijft de inheemse op de IJzertijd gebaseerde cultuurcomponent overheersen.

Vermoedelijk gaat voor de kuststreek in Vlaanderen een gelijkaardig scenario op en domineerde de inheemse invloed om pas later wijken voor een meer Gallo-Romeinse cultuur. Deze evolutie kan alleszins worden afgeleid worden uit de fragmentarische vondsten die overheersen in dit gebied dat sinds de Romeinse tijd een drastische verandering heeft ondergaan³⁸⁶.

De bloeiperiode van het kustgebied kent zijn aanvang na de overwinning op de *Chauci*³⁸⁷ en de hierop volgende oprichting van militaire steunpunten als Aardenburg en misschien de vroegste fase van het castellum te Oudenburg. Dit is laat in vergelijking met de rest van de *civitas*, waar de bloei al aan het begin van de 1ste eeuw begint. Als gevolg van de militaire aanwezigheid in de kuststreek, waarvan Oudenburg hét uithangbord is, gaat de bloei

³⁸¹ THOEN 1975, p. 56-57.. De Panne is voornamelijk gekend omwille van zijn pre-Romeinse nederzetting en zoutwinningsinstallatie. Het lijkt er echter op dat deze voor de Romeinse tijd werd verlaten zodat enige continuïteit met de Romeinse nederzetting vanaf de Flavische periode onwaarschijnlijk is.

³⁸² THOEN 1987, p. 63.

³⁸³ THOEN 1987, p. 63. Deze duinen zijn thans verzwolgen door de zee. Sporen van veenontginning en waarschijnlijk ook zoutwinning konden waargenomen worden op het strand van Raversijde tijdens laagwaterstand tot halverwege de jaren 70 van vorige eeuw. In 2005 werd een Romeinse dijk uit de 1ste tot 3de eeuw op het domein Walraversijde teruggevonden (verbale getuigenis van Ina Demerre in augustus 2005).

³⁸⁴ CREUS 1975, p. 5-6. Een aantal houten constructies behoren tot de vroegste nederzetting.

³⁸⁵ VAN DER HEIJDEN & SIER 2006, p. 49. Ook: SIER 2003, p. 182.

³⁸⁶ Het gaat hier om veranderingen veroorzaakt door natuurlijke en menselijke activiteiten. De post-Romeinse transgressies hebben belangrijke delen van het oude kustlandschap weggespoeld en/of verborgen onder een dik kleipakket. Menselijk ingrijpen zoals de aanleg van havenfaciliteiten hebben op hun beurt veel sporen vernietigd. Toch is het ook dankzij menselijke activiteit dat veel sporen aan het licht kwamen.

³⁸⁷ THOEN 1987, p. 63.

van het gebied iets langer door dan in bijvoorbeeld het gebied tussen Leie en Schelde³⁸⁸. Rond 270 na Chr. verdwijnt de Gallo-Romeinse bewoning uit de kuststreek onder druk van het milieu en de bijna constante instabiliteit tijdens het derde kwart van de 3de eeuw.

Tijdens deze periode opereren de grote zoutwinningscentra van Leffinge, Raversijde-Mariakerke en Zeebrugge³⁸⁹ en kent de nederzetting te Oudenburg een bloeiperiode die zichtbaar is onder andere de steenbouw en frescoverversiering. Ook worden over de hele streek gebouwen opgetrokken die in meer of mindere mate gebruik maken van de nieuwe mogelijkheden die de Gallo-Romeinse architectuur geeft, zoals vakbouw, pannendaken en centrale verwarming³⁹⁰.

In de streek tussen Leie en Schelde kan eveneens een belangrijke stijging in het aantal nederzettingen worden waargenomen. Er moet echter rekening gehouden worden met het feit dat sites uit midden-Romeinse tijd dankzij de grotere aanwezigheid van gedraaid aardewerk een stuk gemakkelijker te determineren zijn. De bewoning zelf blijkt min of meer continue geweest te zijn vanaf de Flavische periode, eventueel vroeger, tot in de volle 3de eeuw³⁹¹.

Het lijkt erop dat de bewoning zich binnen deze regio voornamelijk concentreerde in bepaalde zones, namelijk de rand van de Leievallei, de rand van de Scheldevallei en een zone in het golvend zandgebied in het zuiden van de regio.

Stroomopwaarts van Deinze het beeld van de bewoning in de Leievallei verre van volledig. Stroomafwaarts van de stad is het onderzoek naar de Gallo-Romeinse bewoning veel verder gevorderd³⁹². De drukkere occupatie in onder andere Sint-Denijs-Westrem, Afsnee, Sint-Martens-Latem, Deurle en Astene kan verklaard worden door de gunstige bewoningslandschappen van rivierduinen en lokale dekzanden. Omdat sommige van deze dekzanden zich op enige afstand bevinden van de Leie, komt het voor dat sommige nederzettingen zoals Sint-Denijs-Wijstrem niet vlak bij de rivier gelegen zijn. De meeste sites bevinden zich echter nabij de valleirand. De onderlinge afstand tussen de verschillende nederzettingen is vrij regelmatig en bedraagt gemiddeld een tweetal kilometer³⁹³.

De bewoning bij de Schelde omvat enkel nederzettingen die zich aan de rand van de riviervlakte bevinden. Tussen nederzettingen wordt een gemiddelde afstand aangehouden van

³⁸⁸ VERMEULEN 1993, p. 144.

³⁸⁹ THOEN 1987, p. 63.

³⁹⁰ THOEN 1987, p. 64-65.

³⁹¹ VERMEULEN 1992, p. 166.

³⁹² VERMEULEN 1992, p. 167.

³⁹³ VERMEULEN 1992, p. 167.

ongeveer 2,5 tot 3 km, met een schijnbaar hiaat rond Zwijnaarde dat deels te verklaren is door de moderne bewoning en de minder gunstige bodems.

Bewoningsconcentraties nabij grote rivieren, die als natuurlijke handels en verkeerswegen dienen, zijn alles behalve uitzonderlijk of beperkt tot de Romeinse tijd³⁹⁴. Het is opvallend hoe nederzettingen in dergelijk gebied kiezen voor een locatie op grensgebieden tussen laag gelegen en slecht gedraineerd alluvium en de hoger gelegen zandgronden. Op deze manier kan de nederzetting optimaal gebruik maken van de verschillende ecologische zones tussen de rivier en het centraal dekzandgebied³⁹⁵: de rivier en haar oever, het alluviaal gras- en veengebied, de vaak lemige randzone van het Pleistoceen, soms duinruggen en kleine of uitgestrekte gebieden met lokale dekzanden en tenslotte het nog overwegend natuurlijk vlak dekzandgebied begroeid met bos en heide³⁹⁶.

De bewoning in het golvend dekzandgebied lijkt aan te sluiten bij de grote bewoningsdichtheid in de Zandleemstreek ten zuiden van de regio³⁹⁷. Ook hier was het mogelijk om twee verschillende landschappen, de matig droge tot droge zand- en lemig zandgronden, te exploiteren. Het waarschijnlijk goede uitzicht over een vlak landschap en de mogelijke aanwezigheid van een eventueel pre-Romeinse route tussen Leie en Schelde kunnen bijkomende argumenten zijn voor de vrij dichte bewoning in het gebied. Ook de nabijheid van de *vicus* Kruishoutem zal invloed gehad hebben.

De bloeitijd van de Gallo-Romeinse bewoning in het gebied vangt aan in de Flavische tijd, wat bijna een eeuw eerder is dan in het kustgebied, en wordt gekenmerkt door enerzijds een toenemende aanvoer van goederen van buitenaf en anderzijds door de groei van nederzettingen. De aanleg van een omheiningssysteem rond een deel van de woonzone te Asper-Jolleveld, net zoals de aanleg van woonerven en een bestrating in de site Sint-Denijs-Westrem getuigen van de ontplooiing van reeds bewoonde sites. Een andere indicatie is de toename van het aantal nederzettingen in de late 1ste eeuw. Deze bloeiperiode van de regio zet zich verder gedurende de gehele 2de eeuw.

Het verval van de bewoning in het gebied vangt aan enkele decennia na het jaar 200. Deze aftakeling doet zich gelden in de verminderde aanvoer van luxe- en gewoon aardewerk tijdens de 3de eeuw, maar ook in het inkrimpen (zoals te Sint-Denijs-Westrem) of verloren gaan (zoals te Eke-molen) van de bewoning op meerdere sites. Ook de *vicus* Kruishoutem

³⁹⁴ De hoge kost en lange duur van het landverkeer werkte dit fenomeen erg in de hand.

³⁹⁵ VERMEULEN 1992, p. 167. Misschien waren de grenzen tussen de verschillende nederzettingen ongeveer loodrecht op de rivier gericht, waardoor alle individuele nederzettingen konden genieten van de min of meer parallel lopende ecologische zone.

³⁹⁶ VERMEULEN 1992, p. 167-168.

³⁹⁷ VERMEULEN 1992, p. 168.

gaat sterk achteruit maar weet zich niettemin te handhaven, zoals blijkt uit muntvondsten uit de 3de eeuw. Het zijn eveneens muntschatten die aantonen dat de bewoning van de streek toch minstens doorloopt tot het derde kwart van de 3de eeuw³⁹⁸. Dezelfde schatten wijzen er echter ook op dat de eigenaars ervan het gebied ontvluchtten onder invloed van raids tijdens de regering van de Gallo-Romeinse keizer Postumus (260-269).

De Flavische periode betekende ook voor het Waasland de start van een lange bloeiperiode, die tot in de 2de eeuw zou blijven voortduren. De *vicus* Waasmunster-Pontrave evolueerde tot een bloeiende handelsnederzetting waar de Romanisatie zich vooral tijdens de 2de en vroege 3de eeuw doorzette. Net zoals in het gebied tussen Leie en Schelde concentreerde ook hier een groot aandeel van de bewoning zich in een tamelijk smalle strook nabij, ditmaal, de rivieren Schelde en Durme. De gemeente Temse, met niet minder dan zeven bekende sites op het grondgebied, is een mooi voorbeeld van deze voorkeur voor waterwegen. De overige nederzettingen die werden ontdekt³⁹⁹ bevinden zich in het noordelijke deel van het Waasland. Daar is de aantrekkingskracht van twee droge zandruggen opvallend.

De *Pax Romana* werd brutaal onderbroken door de invallen van *Chauci* in de jaren 172-174. Het economische leven herstelde zich vrij vlug, waarschijnlijk dankzij de oprichting van een aantal militaire steunpunten in de regio (Oudenburg, Aardenburg, Maldegem). Het resultaat was een tweede bloeiperiode die blijft duren tot ongeveer het midden van de 3de eeuw wanneer voortdurende Germaanse strooptochten het leven in onze gewesten zwaar ontrichtten.

3.5.2. Nederzettingsstructuur

Het aanleggen van *enclosures* blijft tijdens de midden-Romeinse periode in zwang, men heeft echter geen zekerheid over hun functie. Verschillende nederzettingen uit verschillende streken van de *civitas* blijken een omheining van grachten en in zeldzame gevallen ook met een houten omheining (Asper-Jolleveld). Het aanleggen van *enclosures* heeft antecedenten in IJzertijd (Zelee, Aalter-Langevoorde) maar wat precies de reden was om deze aan te leggen is niet met zekerheid te zeggen. Een verdedigende functie kunnen ze niet of nauwelijks gehad hebben aangezien één of meerdere grachten een vastberaden aanvaller niet zal tegenhouden. Bovendien werd de veiligheid gedurende de *Pax Romana* gegarandeerd door het Romeinse

³⁹⁸ VERMEULEN 1992, p. 174.

³⁹⁹ THOEN 1989, p. 74. 35 Gallo-Romeinse nederzettingen waren anno 1989 ontdekt in het Waasland.

leger. Omheiningen met een verdedigende functie zouden eerder verwacht worden tijdens de onrustige 3de eeuw, maar in plaats daarvan gaan nederzettingen echter ten onder. Waarschijnlijk gaat de functie van dergelijke omheiningen niet verder dan het afbakenen van een deel van de bewoonde ruimte in een landelijke nederzetting, met eventueel een extra waarde als drinkplaats voor vee. Te Asper-Jolleveld dienden de grachten tevens om de nederzetting te vrijwaren van wateroverlast door het draineren van het omliggende land. De aansluiting met een reeks afwateringsgrachten van de omheiningsgrachten bij de site Refuge suggereert dat dit geregeld voorkwam.

In elk geval blijkt het omheinen van nederzettingen of delen daarvan (zoals te Eke-molen misschien het geval is) toch zeker tijdens de rest van de 1ste eeuw en gedurende de 2de eeuw een regelmatig gebeuren te zijn. Te Asper-Jolleveld werd de *enclosure* opgegeven aan het begin van de 2de eeuw, maar dit lijkt eerder uitzonderlijk.

De nederzetting Refuge lijkt in zijn geheel sterk af te wijken van wat doorgans de norm is voor rurale nederzettingen in Zandig Vlaanderen. De *lay-out* van het geheel blijkt nogal wat gelijkenissen te vertonen met deze van sommige *villae*⁴⁰⁰, waar de ligging van het hoofdgebouw en bijhorende structuren zich vrij planmatig rond een open ruimte situeerd. De gebouwen zijn er echter niet gelijktijdig en vertegenwoordigen eerder een opeenvolging van bewoning die zich binnen een zelfde areaal verplaatste. Een gelijkaardig proces van lokale verplaatsing lijkt zich voor te doen op de sites Eke-molen en Aalter-Langevoorde. In het laatste geval zijn de constructies echter niet georganiseerd rond een open ruimte maar langs één zijde van het omheinde areaal, wat typisch is voor *fermes indigènes*.

Dergelijke complexen zijn in het noorden van Gallië nog steeds vrij zeldzaam. Het systeem is gebaseerd op voorgangers uit de late IJzertijd en de vroeg-Romeinse periode. Vaak gaat een dergelijk complex aan de bouw van een villadomein vooraf. Het vrijwel ontbreken van *villae* buiten de leemstreek hoeft echter niet te betekenen dat er geen sprake is van schaalvergroting in de landbouw. De manier waarop nederzettingen zoals de Refuge of Eke-molen gebouwd werden kan hiermee te maken hebben.

⁴⁰⁰ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 203.

3.5.3. Materieel

Net zoals tijdens de vroeg-Romeinse periode blijft het inheemse aardewerk een belangrijke plaats innemen binnen de ceramiekvondsten, hoewel het overwicht gestaag lijkt te verkleinen.

Op de site Merelbeke-Axxes, waar de ceramiek geteld werd volgens aantal en volgens minimum aantal individuen (MAI), overheerst het handgemaakte aardewerk zowel in aantal (68%) als in individuen (39%). De overige 60% is verdeeld over verschillende types gedraaid aardewerk zoals het oranje-gele zandige Scheldevallei-aardewerk, een kleine hoeveelheid Arras-ceramiek, een Spaanse olijfolieamfoor en een *mortarium* in Bavay-baksel. Behalve de amfoor is dit allemaal regionaal verhandeld. *Terra sigillata* als luxewaar ontbreekt en men vindt slechts een klein aantal *terra nigra*, het enig aanwezige dunwandige aardewerk. Het is mogelijk dat de inwoners hun luxewaar hebben meegenomen bij het verlaten van de nederzetting in het midden van de 2de eeuw⁴⁰¹.

Ook te Sint-Martens-Latem bestaat de ceramiek hoofdzakelijk uit lokaal aardewerk, vervaardigd volgens de inheemse tradities. De overbakken exemplaren wijzen er bovendien op dat dit aardewerk ook verhandeld werd, bijna zeker binnen een lokale context. Geïmporteerd aardewerk uit regionale centra, zoals kruiken, schalen, wrijfschalen, etc., is er ook. Een geringe hoeveelheid *terra sigillata* en Belgische waar maakt het geheel compleet.

Op de 2de en 3de-eeuwse nederzetting Maldegem-Burkel domineert het handgemaakte aardewerk eveneens. De tweede grootste groep is de eenvoudig gedraaid, reducerend gebakken ceramiek. De typische importgroepen zoals *terra sigillata*, amforen of kruiken zijn slechts beperkt aanwezig. In elk geval blijkt de overgrote meerderheid van het aardewerk afkomstig te zijn uit lokale of regionale pottenbakkerijen⁴⁰².

Het handgemaakte aardewerk overheerst echter niet overal. Te Zele-Kamershoek is het zogenaamde “Waaslands” aardewerk de dominerende ceramiekgroep met een vertegenwoordiging van ongeveer 30%. Ook de meer luxueuze bakselgroepen als *terra sigillata*, geverniste en geverfde waar kennen een goede vertegenwoordiging op de site. De overgrote meerderheid van het rijkere aardewerk lijkt overigens uit Oost-Gallië of Romeins Germanië te komen. Deze productieplaatsen starten hun invoer in de regio tijdens de 2de eeuw en kennen hun bloei tijdens de 3de. Het handgevormde aardewerk blijft niettemin een

⁴⁰¹ DE CLERCQ 2002, p. 157.

⁴⁰² CROMBÉ, DE CLERCQ, MEGANCK & BOURGEOIS 2005, p. 106, p. 115.

belangrijke groep⁴⁰³. Het is helemaal niet ongevoel dat dit type aardewerk blijft bestaan, zelfs binnen een 3de-eeuwse context.

In lokale centra was de beschikbaarheid van geïmporteerde waar vermoedelijk een stuk groter dankzij de betere handelscontacten en de grotere rijkdom die deze met zich meebrachten. Er mag ook aangenomen worden dat in deze nederzettingen, die niet zelden een zekere administratieve functie hadden⁴⁰⁴, leden van de lokale adel woonden. Daarnaast zullen de lokale handelaars en ambachtslui zich ook in deze *vici* hebben opgehouden. Afgaande op de relatief snelle ontwikkeling van dergelijke nederzettingen⁴⁰⁵ en de adoptie van nieuwe bouwmethoden mag worden aangenomen dat de meeste inwoners mensen waren met enige financiële mogelijkheden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij hun rijkdom onder meer etaleerden door middel van geïmporteerde ceramiek. Het is evengoed mogelijk dat deze goederen werden gebruikt om een soort alternatieve identiteit te creëren die dan kon gebruikt worden bij het leggen en onderhouden van contacten met mensen buiten de lokale gemeenschap⁴⁰⁶. Het resultaat is een vrij sterke vertegenwoordiging van ceramiek, voornamelijk luxewaar, verkregen via import.

Sites zoals de *vicus* Kerkhove en de militaire basis Aardenburg, twee met opzet door de Romeinen uitgebouwde plaatsen, zullen vanwege hun aard waarschijnlijk een grotere hoeveelheid aardewerk geïmporteerd hebben. Kerkhove was een baanpost opgericht specifiek voor het inzamelen en verdelen van graan, met daarnaast een mogelijke functie als inzamelcentrum van de belastingen. Aardenburg werd uitgebouwd tijdens de 2de eeuw om de Kustvlakte te beveiligen en het *castrum* domineerde vrijwel zeker de nederzetting. In beide gevallen zullen er veel personen aanwezig zijn geweest die eerder waren blootgesteld aan een sterke Romaniserende. Het gaat hier onder meer om soldaten en hun officieren, de slaven en familie van die officieren, en in het geval van Kerkhove misschien additionele administratoren gezonden door het centraal of provinciaal gezag. In elk geval zal geen van deze groepen de noodzaak gevoeld hebben om alle geneugten der beschaving te ontberen.

In ieder geval is het zo dat een toename te zien is van aardewerk dat op lange- en middellange afstand werd verhandeld en duidelijk van betere kwaliteit was dan wat werd vervaardigd voor lokaal gebruik. Dit inheemse aardewerk blijft echter de meerderheid, of toch minstens de pluraliteit van de gevonden ceramiek uitmaken op de meeste sites. Slechts in een

⁴⁰³ DE CLERCQ, VAN RECHEM, GELORINI, MEGANCK, TAAYKE & TENCY 2005, p. 204.

⁴⁰⁴ Zoals *pagus*-hoofdstad.

⁴⁰⁵ Bijvoorbeeld Kortrijk, Kruishoutem en Doornik die zelfs voor de Flavische periode al een snelle expansie lijken door te maken.

⁴⁰⁶ HINGLEY 2005, p. 108.

aantal gevallen wordt het overtroffen door gedraaid aardewerk dat vaak regionaal verspreid werd. Dit is onder andere het geval in Zele-Kamershoek en Kruishoutem en waarschijnlijk ook in Doornik, Kortrijk en 2de-eeuws Oudenburg. In geen geval vormt luxewaar een meerderheid van het gevonden materiaal. De mogelijkheid dat *terra sigillata* en ander luxe vaatwerk ondervertegenwoordigd is in het vondstenspectrum is echter reëel, bijvoorbeeld omdat men er extra goed zorgde voor het “mooi servies”.

3.5.4. Bouwkundig

3.5.4.1. Romeinse Invloed

Op bouwkundig vlak betekent de midden-Romeinse tijd een periode van evolutie en vernieuwing. De inheemse bouwstijl blijft populair over het gehele gebied maar kent een stijgend gebruik van nieuwe bouwmaterialen die dankzij de Romeinen beschikbaar werden, zoals dakpannen. In een aantal gevallen werd een inheems huis zelfs voorzien van wat als een typische Romeinse aanbouw wordt beschouwd. Daarnaast verschijnen enkele nieuwe bouwmethodes in de regio, namelijk de constructie in vakbouw⁴⁰⁷ en steenbouw.

Zoals gezegd blijft de inheemse bouwstijl de meest voorkomende in de *civitas Menapiorum*, maar geleidelijk aan worden Romeinse constructie-elementen en –materialen toegevoegd. Vooral het gebruik van dakpannen, in de vorm van *imbrices* en *tegulae*, ter vervanging of aanvulling van een organische dakbedekking lijkt één van de innovaties te zijn die een redelijke verspreiding kent.

Op de site Asper-Jolleveld werden geen dakpannen uit de 1ste eeuw gevonden. Tijdens de 2de eeuw veranderde dit echter en tijdens de volgende tweehonderd jaar werd hun gebruik frequenter. Sporen van Romeinse dakbedekking werden aangetroffen te Oostwinkel-Leischoot, een site die tot ver in de 2de eeuw bewoond was. Dakpanresten werden eveneens aangetroffen te Temse-Hollebeek. Hoewel van deze site wordt vermoed dat ze eerder ambachtelijk van natuur was, kende het gebruik van stenen dakbedekking waarschijnlijk toch enige verspreiding, voornamelijk bij woningen. Te Wenduine werden in het jaar 1917 de overblijfselen ontdekt van een houten gebouw opgetrokken in balk- en vlechtwerk en afgedekt met een pannendak⁴⁰⁸. Ook elders in de kustvlakte werden resten gevonden die wijzen op het gebruik van Romeinse dakbedekking en een constructie van vakwerk: zo werd

⁴⁰⁷ Deze methode wordt eveneens vakwerk genoemd.

⁴⁰⁸ THOEN 1987, p. 64.

te Zele een *porticus* ontdekt bij houtbouw A. Occasioneel werden resten gevonden van steenbouw zoals te Oudenburg.

Op het platteland lijkt het alsof het gebruik van nieuwe bouwmaterialen en – technieken slechts traag op gang kwam en nooit een algemene verspreiding kende. De redenen zijn voor deze fragmentaire verspreiding buiten de centra zijn echter niet bekend.

Een constructie in vakwerk bestaat uit een skelet van hout en wanden gemaakt van materialen zoals leem of klei, allemaal gemakkelijk beschikbaar in het omliggende landschap. Soms staat het houten skelet op een fundering van steen. Gezien de kostprijs van steen komen dergelijke fundering het vaakst voor in de rijkere lokale centra.

In de lokale centra van de *civitas* kent het gebruik van de nieuwe materialen een algemener gebruik. De grotere welvaart, betere toegang tot en sterkere invloeden van de Romeinse cultuur liggen hier vermoedelijk aan de grondslag. Zo werden er te Waasmunster-Pontrave drie gebouwen opgegraven die vermoedelijk opgetrokken waren uit vakwerk. Eén van de gebouwen kende twee fases. In één geval rustte de constructie op een stenen plint. Zeker één gebouw had een stenen dak, maar het is aannemelijk dat ook het andere gebouw voorzien was van een dergelijke dakbedekking. Het gebouw met de stenen plint was tevens voorzien van een *porticus*.

Te Kerkhove zijn de gebouwen al tijdens de 1ste eeuw in vakwerk opgetrokken. Aan het begin van de 2de eeuw worden deze constructies vervangen door steenbouw. De woonhuizen te Kruishoutem hebben weliswaar weinig resten nagelaten, maar er bleef voldoende over om uit te maken dat op zijn minst twee huizen waren opgetrokken uit vakwerkbouw rustend op houten liggers⁴⁰⁹. Gezien het belang van de *vicus* Kruishoutem lijkt het waarschijnlijk dat de andere woningen volgens hetzelfde principe waren opgetrokken. Verrassend is echter het ontbreken van stenen daken: de gevonden huizen hadden blijkbaar allemaal een organisch dak. Als er zich toch constructies met stenen daken bevonden in de nederzetting zijn deze nog niet opgegraven. Restanten van steenbouw werden wel ontdekt.

In verscheidene nederzettingen werden resten gevonden van luxe-inrichting. Te Kortrijk werden resten ontdekt van verwarmingsbuizen of *tubuli* en beschilderde bepleistering. Te Kruishoutem werden ook *tubuli* opgegraven. De opgravingen te Kerkhove leverden een *porticus*-villa op met *hypocaustum*verwarming. Het stenen bouwwerk te Oudenburg leverde wat frescofragmenten op en enkele brokken vloerbekleding in roze mortel. De constructie zelf deed misschien dienst als badinstallatie. Te Wulpen en Wenduine

⁴⁰⁹ VERMEULEN 1993, p. 124.

werden respectievelijk fragmenten ontdekt van een verwarmingsbuis en wat beschilderd pleisterwerk⁴¹⁰.

Zoals te verwachten valt concentreert het gebruik van Romeinse technieken en bouwmaterialen zich voornamelijk in de urbane sfeer. De grootste concentratie aan vakwerk- en steenbouw bevond zich te Doornik waar ook de grootste weelde beschikbaar was onder de vorm van luxueuze woningen voorzien van badinstallaties, centrale verwarming en overwelfde kelders. *Insulae* werden eveneens aangetroffen en de toekomstige stad kon zich ook beroepen op de aanwezigheid van openbare baden, een zeldzaam gegeven in het Menapische gebied.

De rijkdom en locatie van de nederzetting moet contacten met de rest van de Romeinse wereld dusdanig in de hand gewerkt hebben dat de inwoners al snel overgingen tot het oprichten van gebouwen naar Romeins model. De *vicus* zelf kreeg steeds meer het allure van een stad dankzij de openbare baden en wat lijkt op een paleis, of minstens een heel rijke woonst, op de top van *La Loucherie*. Houtbouw werd snel verdrongen maar blijft doorleven in de marge. Pas tijdens de laat-Romeinse periode zal houtbouw terug een sterke opleving kennen.

De andere *vici* in de *civitas* bleven evenmin verstoken van Romaniserende invloeden, deze zijn echter bijlange niet zo verregaand als in Doornik. Houtbouw blijft in algemeen gebruik onder de vorm van vakwerk en slechts een zeldzame keer wordt het gebruik van steen toegepast. Voornamelijk onder de vorm van stenen plinten waarop het houten skelet van de woning kan rusten. Kerkhove vormt een uitzondering aangezien de gebouwen er vervangen werden door steenbouw. Er mag worden aangenomen dat de functie als *statio* daar aan de grondslag van ligt.

Op het platteland ligt de situatie echter anders. Traditionele houtbouw blijft er overheersen, maar wordt steeds vaker voorzien van romaniserende elementen. Het gaat vooral om het gebruik van dakpannen; soms wordt er echter een kelder toegevoegd en een zeldzame keer een *porticus* zoals te Zele gebeurde. Vakwerkbouw kent eveneens een gestage opgang tijdens de 2de en 3de eeuw maar wordt niet algemeen. De achterstand van de Romanisatie mag niet veralgemeend worden aangezien er toch sporen gevonden zijn van vrij rijke plattelandsbewoning. Oudenburg lijkt hier de kroon te spannen dankzij de steenbouw die aanwezig is in de nederzetting, maar ook Wulpen en Wenduine schijnen een sterk geromaniseerde bewoning te bezitten. De vermoedelijke aanwezigheid van een heiligdom te

⁴¹⁰ THOEN 1987, p. 65.

Temse-Onze-Lieve-Vrouwekerk doet vermoeden dat ook daar een vrij luxueuze bewoning aanwezig kan zijn geweest; er werden echter nog geen ontdekkingen gedaan die deze stelling staven.

De aanwezigheid van een stenen tempeltje in het kamp van Aardenburg staat waarschijnlijk in verband met de militaire betekenis van de site. De invloed van een Romeinse legereenheid zal zeker en vast een sterke invloed gehad hebben op de lokale inwoners. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre Aardenburg niet als een lokaal centrum of *vicus* mag beschouwd worden, zeker tijdens de periode dat de legerbasis actief was.

In elk geval moet men ervan uitgaan dat het platteland doorspekt was met gebouwen die een sterkere Romeinse invloed hadden ondergaan dan gemiddeld het geval was. Het resultaat zou misschien als een equivalent van de meer zuidelijke villalandschappen beschouwd kunnen worden. De huidige staat van de *civitas* zal het echter vrij moeilijk maken om dit te staven. De vele bebouwing en de sterke verandering van de Kustvlakte hebben bijna zeker een grote hoeveelheid Gallo-Romeinse nederzettingen ontoegankelijk gemaakt voor onderzoek.

3.5.4.2. Het huistype Alphen-Ekeren

Typologisch behoort een groot aantal woningen in landelijke nederzettingen tot de Alphen-Ekeren-familie. Dit type woning is rechthoekig en tweeschepig met een breedte van ongeveer 6 à 7 m, en een lengte van 12 tot 20 m. Het dak wordt ondersteund door een rij van drie of meer zware nokpalen die vrij diep waren ingeplant (80 tot 150 cm). De laatste van deze palen waren gewoonlijk in de korte muren van de constructie ingewerkt; dit doet vermoeden dat de meeste huizen van dit type een zadeldak hebben. De muren zijn opgebouwd uit dunnere, minder diep ingegraven palen met daartussen een wand van vlechtwerk met pleisterwerk uit leem, zand, klei of een mengsel. Soms wordt er mest en stro aan toegevoegd ter versteviging. Soms zijn de wandpalen in een speciale uitgegraven gracht of standgreppel geplant. Gewoonlijk zijn er twee tegenover elkaar geplaatste ingangen in de lange zijden⁴¹¹.

Vanaf het eind van de 1ste eeuw ondergaat dit type woning een aantal transformaties. De huizen worden groter: aan het eind van de 2de en aan het begin van de 3de eeuw halen de huizen lengtes van 26 tot 28 m. De breedte neemt toe tot 8 en soms zelfs 9 m. De toename van de oppervlakte wordt vergezeld van een aantal adaptaties in de funderingstechnieken en in de

⁴¹¹ SLOFSTRA 1991, p. 138

muur- en dakconstructie. De centrale nokpalen worden steeds vaker vervangen door twee even zware palen aan elke lange zijde van het gebouw. De centrale paal wordt vervangen door een dwarsligger die de twee tegenoverstaande nokdragers met elkaar verbind. Op die manier wordt het gewicht van het dak ook over de zware palen in de muur verdeeld. Een verdere evolutie die echter niet vaak lijkt voor te komen in de *civitas Menapiorum* is het gebruiken van stenen plinten. De ontwikkeling van het type Alphen-Ekeren komt tot een eind halverwege de 3de eeuw, waarschijnlijk onder invloed van de toenemende Germaanse invallen⁴¹².

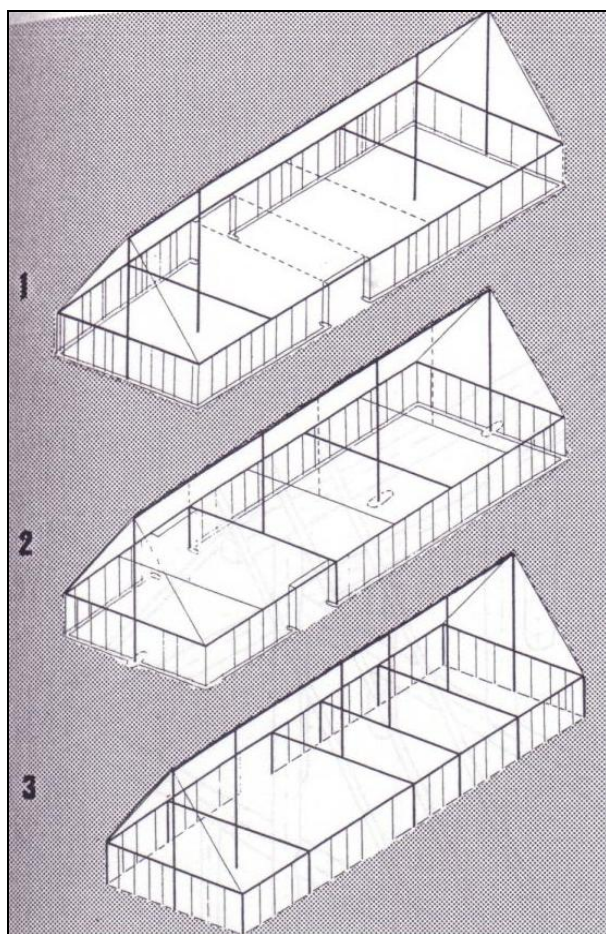

Fig. 26: Evolutie van tweeschepige huizen met centrale nokpartij (type Alphen-Ekeren) tot volledig éénschepige gebouwen (naar De Boe).

Uit: VERMEULEN 1992, p. 201

⁴¹² SLOFSTRA 1991, p. 141-146.

Alphen-Ekeren is het dominante type woning tijdens de vroeg-Romeinse periode. Dit type tweeschepige woning komt eveneens voor in het MDS-gebied, de lössregio van Zuid-Limburg en in het Rijnland⁴¹³.

Afgaande op de spreiding van de sites waar gebouwen van het type Alphen-Ekeren zijn ontdekt kan er worden gesteld dat het hier gaat om een vrij algemeen verspreide bouwtechniek. Dat ook te Ellewoutsdijk gelijkaardige grondplannen werden ontdekt kan erop wijzen ook in de moeilijk te onderzoeken Kustvlakte het type een wijder gebruik kende; dit vermoeden wordt versterkt door vondsten van constructies langs de rand van de Kustvlakte. Het gaat hier om gebouwen op de sites de Refuge-Sint-Andries/Brugge, Varsenare-D'Hooge Noene en waarschijnlijk ook te Sint-Andries/Brugge-Molendorp. Op de site Refuge zijn zowel één- als tweeschepige constructies gevonden. De tweeschepige gebouwen lijken een oudere fase van de nederzetting te vertegenwoordigen. Qua afmetingen passen ze alle binnen wat van een tweeschepig Alphen-Ekeren-huis mag verwacht worden. Ook de éénschepige woningen, die rond het begin van de 2de eeuw gedateerd worden, vertonen sterke Alphen-Ekeren kenmerken. De breedte van de huizen varieert tussen 6 en 7 m, de lengte kent een grotere verscheidenheid maar blijft tussen de 11 tot 15 m. In de korte zijden bevindt zich één nokstaander, in de zijwanden twee. De constructies zijn voorzien van een zadeldak⁴¹⁴. Het gebouw op D'Hooge Noene is tweeschepig. Het vermoedelijke zadeldak wordt gedragen door een centrale rij zware nokdragers en de tegenover elkaar liggende ingangen zijn duidelijk zichtbaar. De afmetingen zijn echter aan de korte kant: de breedte van 6 m valt binnen de normen, de lengte van 10 m niet⁴¹⁵. Of de constructie al dan niet tot het type Alphen-Ekeren behoort gerekend worden is onzeker maar de plaatsing van de nokbalken wijst sterk in deze richting⁴¹⁶, en een kleiner dan gemiddelde lengte is zeker niet onmogelijk.

Mogelijk behoort ook één van de houten gebouwen te Oudenburg tot het type Alphen-Ekeren, maar dit is enkel mogelijk als we ervan uitgaan dat dit type constructies inderdaad vrij algemeen was in de Kustvlakte. Dat we te maken hebben met –vermoedelijk– een tweeschepige constructie is dan ook positief⁴¹⁷.

Het aantal sites waarop goed herkenbare grondplannen werden aangetroffen is tamelijk hoog in de extensief onderzochte regio's rond het Gentse, zoals het Waasland en het

⁴¹³ SLOFSTRA 1991, p. 238.

⁴¹⁴ HOLLEVOET & HILLEWAERT 1998, p. 194-195.

⁴¹⁵ HOLLEVOET 1998, p. 168.

⁴¹⁶ HOLLEVOET 2000, p. 70.

⁴¹⁷ CREUS 1975, p. 33.

gebied tussen Leie en Schelde. Op de sites Merelbeke-Axxes, Sint-Denijs-Westrem, Berlare, Sint-Gillis-Waas, Oostwinkel werden één of meerdere grondplannen gevonden die passen binnen de Alphen-Ekeren-typologie.

Het voorkomen van de originele tweeschepige en de geëvolueerde éénschepige vorm is in de regio meer dan eens gelijktijdig, dit terwijl de verwachtingen anders zijn. Toch is de algemene trend in de richting van éénschepige woningen met afmetingen die meer dan eens beneden het gemiddelde liggen voor een Alphen-Ekeren constructie. Een voorbeeld is het gebouw B te Sint-Gillis-Waas dat slechts 9,2 op 5,4 m is; dit gebouw wordt in een latere fase vervangen door een constructie die bijna dubbel zo lang is (17 m)⁴¹⁸.

Belangrijk is het vroege voorkomen van potstallen, zoals onder andere te Brugge (Refuge) en op de site te Merelbeke-Axxes. Verdiepte huisdelen komen in het MDS-gebied pas voor aan het eind van de 2de eeuw⁴¹⁹; de site Refuge dateert echter van aan het begin van de 2de eeuw of vroeger, en de site Merelbeke-Axxes wordt halverwege de 2de eeuw geplaatst. Dit zou betekenen dat potstallen in de *civitas Menapiorum* tot een eeuw vroeger hun intrede maken in de architectuur. Wat de redenen zijn voor dit vroeger verschijnen van potstallen is niet bekend.

In het algemeen lijkt de evolutie van de woningen van het type Alphen-Ekeren in de *civitas Menapiorum* ongeveer gelijktijdig en op dezelfde wijze te verlopen als in de MDS-regio. Tweeschepigheid ruimt geleidelijk de plaats voor éénschepigheid, met woningen die steeds grotere afmetingen aannemen. De overgang van twee naar éénschepigheid gebeurt via het verplaatsen van de centrale rij nokstaanders naar de lange wanden. De nokpalen in de korte wanden blijven bestaan.

Aan de periferie van de *civitas* worden echter constructies gevonden die volgens een andere traditie gebouwd zijn. Zo zijn er te Ellewoutsdijk gebouwen ontdekt met een A-frame, hetgeen een bouwtraditie volgt die meer frequent voorkomt naar het noorden toe, in het Maasmondgebied⁴²⁰. Aan de zuidgrens van de *civitas* in Frankrijk, wordt een bouwwijze aangehouden die eerder thuishoort in de Deulevallei en het gebied van de *Atrebates*.

Net zoals in de Maas-Demer-Schelde-regio lijkt de evolutie van het Alphen-Ekeren type ook in het Menapische gebied te stoppen halverwege de 3de eeuw. De reden zal vermoedelijk dezelfde zijn, namelijk de Germaanse invallen die veel nederzettingen de

⁴¹⁸ VERMEULEN 1987, p. 25.

⁴¹⁹ SLOFSTRA 1991, p. 143.

⁴²⁰ VAN DER HEIJDEN & SIER 2006, p. 35.

ondergang in stortten. De woonplaatsen die tot in de laat-Romeinse tijd overleefden zijn vrij zeldzaam en een stuk armer en kleiner dan voorheen.

Hoofdstuk 4

De Laat-Romeinse Tijd *(285 tot 410)*

4.1. Historisch

De tetrarchie van keizer Diocletianus (284-305) luidde een periode in gekenmerkt door sterke Romeinse invloed, afgewisseld met zwakte waar de Germaanse stammen van profiteerden met invallen en plunderingen. Een diepteverdediging werd uitgebouwd om de *limes* terug effectief te maken⁴²¹ en het leger werd hervormd en verder gegermaniseerd. De keizer reorganiseerde eveneens de administratie en de indeling van de provincies: zo werd *Gallia Belgica* gesplitst in *Belgica I* en *Belgica II* en werd de *civitas Menapiorum* de *civitas Turnacum* met als hoofdstad Doornik.

Onder Constantijn (306-337) werden de hervormingen van Diocletianus verder gezet en namen de kustverdediging, de *Litus Saxonicum*, en de verdediging op de weg Keulen-Tongeren-Bavay-Boulogne⁴²² vaste vorm aan. Zijn opvolger Constantius II had minder geluk aangezien de Franken rond 340 weer in beweging kwamen. Deze crisis lijkt te zijn afgewend door middel van Romeinse concessies tegenover de invallers. De moord op Constans in 350 werden gevolgd door een nieuwe reeks invallen en zware nederlagen voor de legioenen. Toekomstig keizer Julianus behaalde wel de nodige overwinningen en bracht hiermee de Franken tot vrede. Zij werden niet uit het Rijk verwijderd maar mochten zich blijvend in Toxandrië vestigen.

Het werk van Julianus hield echter niet lang stand en na 360 begonnen de invasies opnieuw. Interne moeilijkheden verzwakten het Rijk nog verder maar ondanks alles kon het Romeins gezag zich steeds herstellen. De doodsteek voor de Romeinse overheersing in onze gewesten kwam er in 406, op 31 december. Grote groepen Germanen, Vandalen, Sueben en Bourgonden doorbraken nabij Mainz de grens en overspoelden grote delen van het Romeinse gebied. Deze keer moest Rome zich gewonnen geven en in het jaar 410 werden de laatste kampen in het noorden definitief opgegeven; onder andere Oudenburg voor de *civitas Turnacum*⁴²³. Voor onze gewesten brak daarmee effectief de vroeg-Middeleeuwse periode aan binnen het nieuwe, sterk groeiende Frankische koninkrijk.

⁴²¹ NOUWEN 2006, p. 39. De versterkte posten langs de weg Keulen-Tongeren-Bavay zijn hiervan een mooi voorbeeld.

⁴²² THOEN 1987, p. 97.

⁴²³ THOEN 1987, p. 99.

4.2. Rurale nederzettingen

4.2.1. Zele (Prov. Oost-Vlaanderen)

De invallen van de Germanen tijdens de woelige 3de eeuw betekenden het abrupte einde van vele nederzettingen in onze gewesten. De bewoning lijkt op veel plaatsen in rook op te gaan. De site van de Kammershoek blijkt echter een uitzondering te zijn. Vondsten van potten die zowel op vormelijk als op technisch vlak afwijken van het gewone Gallo-Romeinse aardewerk werden op verschillende plaatsen op de site teruggevonden. De voornaamste van deze vondsten werd echter gedaan in een kuil die zich situeert in een groep van paalgaten die misschien een plattegrond van een klein gebouwtje vertegenwoordigen⁴²⁴. De oriëntatie van deze structuur wijkt af ten opzichte van de Romeinse perceelsindeling, wat doet vermoeden dat deze structuur niet gelijktijdig met de Romeinse nederzettingfase bestond. Er zijn echter geen dateerbare resten gevonden dus echte zekerheid is er niet.

Behalve een ceramiekscherf uit de Argonnen (laat 3de eeuw) en een barnstenen kraaltje bestonden de voornaamste vondsten uit de kuil uit met de hand geboetseerde potten. Vaak ging het om grote, wijdmondige stukken uit klei met een verschraling van stro⁴²⁵; slechts enkele scherven bezaten een verschraling van steen. De technische kenmerken en de vorm verwijzen sterk naar pottenbakkerstradities die in het noorden van Nederland voorkwamen tijdens de 2de en 3de eeuw. Deze aardewerkvormen zijn zeer typisch op de terpen in Friesland tijdens de tweede helft van de 3de eeuw; later breekt de bewoning daar vaak af⁴²⁶. Een mogelijke reden voor het afbreken van deze Friese bewoning en de verschijning van gelijkaardig aardewerk in Zele ligt waarschijnlijk in het feit dat de Friezen één van de volkeren waren die deelnamen aan de eerste Germaanse invallen. Wanneer de Franken zich mochten vestigen in het Romeinse Rijk aan het eind van de 3de en tijdens de 4de eeuw bleven ook de Friezen in de regio⁴²⁷. Het lijkt er dus op dat op zijn minst een deel van de Friezen zijn toevlucht zocht in onze gewesten.

⁴²⁴ DE CLERCQ et al 2003, p. 33.

⁴²⁵ DE CLERCQ et al 2003, p. 33.

⁴²⁶ DE CLERCQ et al 2003, p. 33.

⁴²⁷ DE CLERCQ et al 2003, p. 33. Twee excerpten uit een lofrede aan Constantius Chlorus worden vermeld. Deze verhalen over zijn strijd in onze gewesten tegen de Franken (waarschijnlijk een conglomeraat van verschillende stammen) rond 290.

4.2.2. Asper-Jolleveld (Prov. Oost-Vlaanderen)

Data over de lange periode tussen het waarschijnlijke verlaten (rond 250) van de vroege nederzetting en het midden van de 4de eeuw is er niet. Het is dan ook onbekend of er mensen leefden op het Jolleveld tijdens de turbulente jaren 270-275, toen Germaanse invasies grote delen van Gallië teisterden. Er zijn echter wel een aantal indicaties dat het terrein terug bewoond was tijdens de tweede helft van de 4de eeuw. In de meeste zuidelijke sleuf werd een klein vierkant gebouwtje (van circa 6 op 6 m) opgetrokken uit organische materialen. Ook een aantal putten werden teruggevonden. Deze sporen suggereren het bestaan van een agrarische nederzetting verder naar het zuiden en zuidwesten⁴²⁸. Het schaarse nederzettingsmateriaal dat werd teruggevonden suggereert dat deze fase van bewoning aanving in de tweede helft van de 4de eeuw, mogelijk zelfs na 375⁴²⁹. De bewoning zette zich zeker nog door tijdens een belangrijk deel van de 5de eeuw en het is niet uitgesloten dat er continuïteit bestond tot in de Merovingische tijd⁴³⁰.

4.3. Lokale centra

4.3.1. Kruishoutem-Kapellekouter (Prov. Oost-Vlaanderen)

De laat-Romeinse bewoning was waarschijnlijk geconcentreerd in de noordelijke sector van de site en hield wellicht stand tot in de 4de eeuw. Deze veronderstelling wordt voornamelijk ondersteund door de manier waarop de laat-Romeinse muntschatten verspreid zijn, al is het natuurlijk ook mogelijk dat de muntenconcentratie in verband staat met het blijvend functioneren van het heiligdom. Enkele van de vondsten *in situ* aangetroffen zijn twee voetschalen van het type Chenet 342⁴³¹. Deze 4de-eeuwse potten werden gevonden in de bovenzijde van twee 3de-eeuwse waterputten die onder andere munten van Postumus (259-268) opleverden. De aanwezigheid van drie Germaanse mantelspelden, die collectief kunnen gedateerd worden als behorende tot de 4de en begin 5de eeuw, kan een aanwijzing zijn dat er een zekere continuïteit was in de bewoning in de overgang van de Romeinse naar de

⁴²⁸ VERMEULEN 1986, p. 150-151.

⁴²⁹ VERMEULEN 1992, p. 243.

⁴³⁰ VERMEULEN 1992, p. 243. Dit wordt verondersteld aan de hand van een Merovingisch grafveld waarvan de oudste kern teruggaat tot tijdens de kolonisatieperiode van de Scheldevallei, tijdens de late 5de eeuw.

⁴³¹ ROGGE & BRAECKMAN 1996, p. 99. Ook: VERMEULEN 1992, p. 174.

Middeleeuwse periode. Toch kan de bewoning of de site tijdens deze periode niet veel meer dan beperkt geweest zijn indien we afgaan op de weinige muntvondsten in deze periode⁴³².

4.4. Urbane centra

4.4.1. Doornik (Prov. Henegouwen)

Nadat de Germanen waren verslagen en Doornik opnieuw onder Romeins gezag was gebracht transformeerde de nederzetting tot een “stad onder beleg”⁴³³. De gebouwen aan de *rue de Tête d’or* werden afgebroken en hun materialen werden benut om een fort op te richten op de top van *La Loucherie*, waar zich voorheen een *porticus* bevond. Tijdens graafwerken werden de restanten van twee torens en een brede wal van ongeveer 100 m lang gevonden. De Nervische *vicus* op de rechteroever was tijdens deze periode verlaten.

De herinrichting van de stad tijdens de late 3de eeuw kan op verschillende manieren geobserveerd worden. De bewoning *extra muros* werd over het algemeen opgegeven; *intra muros* werd de bewoning grondig gereorganiseerd of, vaker, volledig heropgebouwd. De radicaliteit en snelheid waarmee dit gebeurde zijn de belangrijkste aspecten van deze reconversie van het laat-Romeinse stadsleven van Doornik⁴³⁴. Een groot deel van de grondwerken die hiermee verband hielden vonden plaats in dat deel van de stad waar in de 5de eeuw de kathedraal zou verrijzen. Deze laatste periode betekende ook een progressief opgeven van de administratieve en publieke functies die de laat keizerlijke gebouwen aan de stad boden. Ook het hergebruiken van gebouwen, of de materialen waaruit deze waren opgetrokken vond plaats. Er is ook een heropkomen van een houtbouwtraditie ten nadele van de constructie in steen. De weinige steenbouw die nog plaatsvond, zoals een hypothetische episcopale aula uit de 6de eeuw⁴³⁵, toont aan dat de technische kennis niettemin nog aanwezig was.

⁴³² VERMEULEN 1992, p. 244-245.

⁴³³ WANKENNE 1972, p. 24.

⁴³⁴ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 112.

⁴³⁵ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 112.

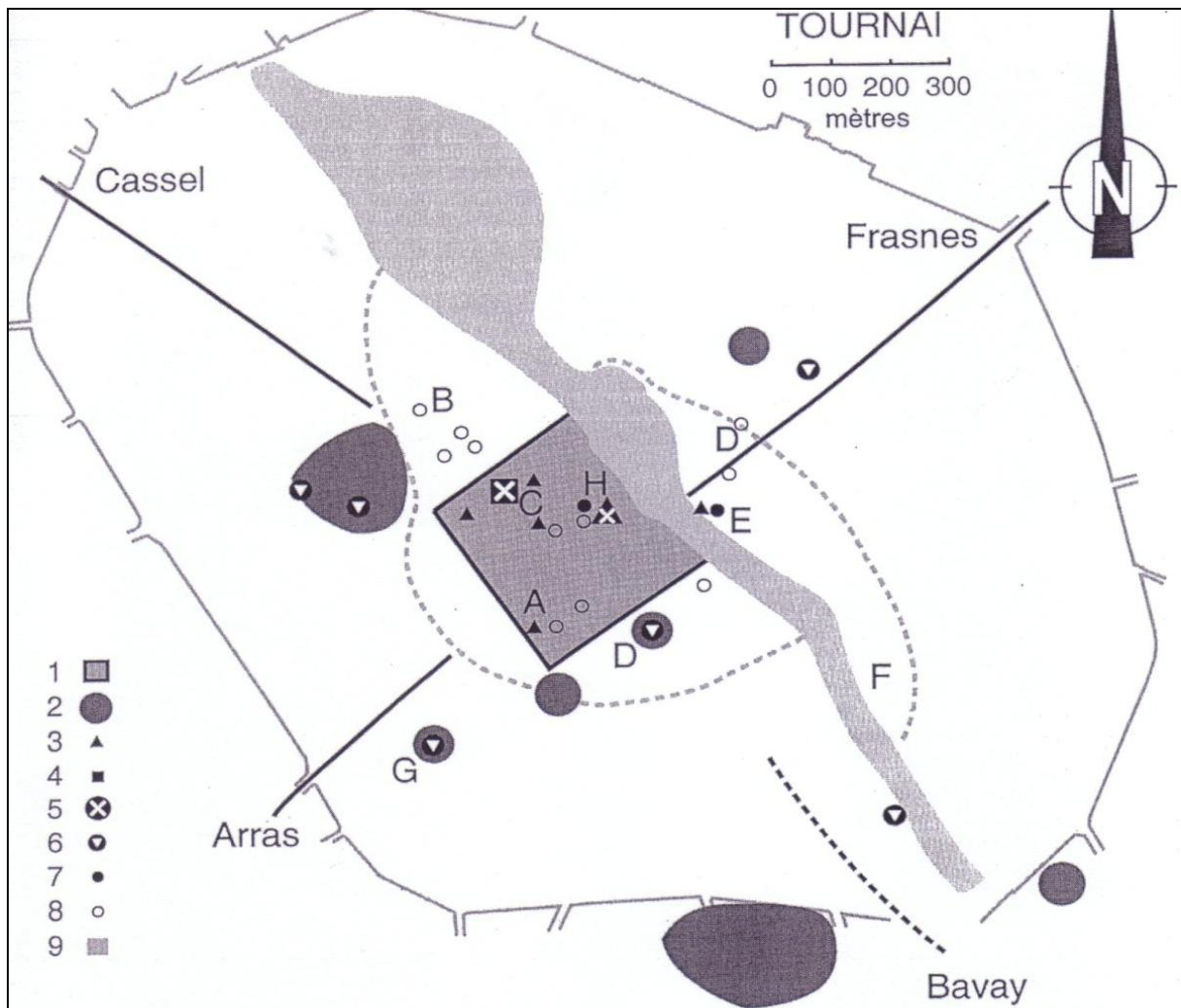

Fig. 27: Reconstructie van het laat Romeinse Doornik. 1. Vermoedelijk ommuurde terrein, 2. locatie van de necropolen uit de 4de en 5de eeuw, 3. gebouwen uit de late 3de eeuw en de 4de eeuw, 4. vermoedelijke publieke gebouwen, 5. hypocausten, 6. vermoedelijke begraafplaatsen uit de 5de eeuw, 7. vermoedelijk tijdens de 5de eeuw verlaten gebouwen, 8. vermoedelijk tijdens de 3de eeuw verlaten of heropgebouwde structuren, 9. loop van de antieke Schelde, A. La Loucherie, B. Le Vieux-Marché-aux-Jambons, C. Place Paul-Emile Janson, D. Rue de Pont, E. Quai Vifquin, F. Luchet d'Antoing, G. Parc de l'Hôtel-de-ville.

Uit: BRULET & VERSLYPE 2001, p. 109.

Uiteindelijk werd Doornik de *caput civitatem* door de reorganisaties van keizer Diocletianus. Onder bevel van een *procurator* produceerde een “vrouwenvertrek”⁴³⁶ legeruniformen. Ook de exploitatie van kalksteen ging nog verder; hiervan getuigt het *castrum* in Oudenburg (derde fase). In 406 werd Doornik deel van de Germaanse wereld. Of dit inhield dat de stad gewoon onder gezag van Germanen kwam of dat de bevolking werd afgevoerd naar Germanië is onzeker.

⁴³⁶ WANKENNE 1972, p. 25. De gebruikte term is “gynécée”

Bewijzen van houtbouw tijdens het Late Keizerrijk zijn gevonden in de stad. Eén site werd ontdekt onder de oude kloostergangen van de kathedraal Notre-Dame⁴³⁷. Waarvan de resten een vernietigde woonplaats vertegenwoordigen. De overblijfselen omvatten resten van onder meer organische dakbekleding, draagbalken, tussenschotpalen en bakstenen dakpannen. Een tweede site die werd gevonden in de *rue du Curé Notre-Dame*⁴³⁸ heeft eveneens sporen van houtbouw opgeleverd. De eerst vermelde site wordt als pre-4de eeuw gezien en hoort waarschijnlijk thuis in de tweede helft van de 3de eeuw. De tweede site behoort zeker tot het Late Keizerrijk, maar het was niet mogelijk om een einddatum vast te stellen⁴³⁹.

De sterke achteruitgang van nieuwe steenbouw sluit gedeeltelijke renovatie of het hergebruiken van gebouwen in nieuwere constructies niet uit, zoals onder andere het geval is in een gebouw uit de 4de eeuw dat werd terug gevonden onder het *Saint-Pierreplein*⁴⁴⁰. In dit geval werd er op resten van een in onbruik geraakte hypocaust gebouwd; de constructie zelf werd uiteindelijk vernietigd door vuur, getuige een verbrande balk en een brandlaag, waarop dan de resten van verbrande *tegulae* terechtkwamen.

Rijen van ronde of rechthoekige gebouwen in steen of tegels volgen op een laag van zogenaamde “zwarte aarde”. Een identieke structuur werd gevonden in laat 4de eeuwse zwarte aarde. Beide vondsten zijn getuigenissen van laat-Romeinse bouwactiviteit.

4.5. Conclusie

Vanaf halfweg de 3de eeuw worden vele grote en kleine nederzettingen door hun inwoners opgegeven onder druk van de toenemende Germaanse invallen. Dat het Romeinse gezag gedurende een groot deel van deze eeuw vrij zwak is en incapabel om de grensgebieden te beveiligen werkt de teloorgang van onze gewesten enkel verder in de hand. Omstreeks het jaar 270 wordt ook de Kustvlakte grotendeels aan haar lot overgelaten en verdwijnt de bewoning uit het gebied. Wanneer het Romeinse gezag over de *civitas Menapiorum* uiteindelijk wordt hersteld is er van de relatief welvarende regio weinig meer over dan een woestenij met hier en daar een bewoningskern.

⁴³⁷ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 108.

⁴³⁸ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 108.

⁴³⁹ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 108.

⁴⁴⁰ BRULET & VERSLYPE 2001, p. 108. Andere resten werden gevonden onder kloostergangen die in verband stonden met het Romaanse deel van de kathedraal.

Om het hoofd te bieden aan de vele moeilijkheden die het Rijk plagen gaat Diocletianus (284-305) over tot een uitgebreid hervormingsprogramma. Hij hervormt de administratie en deelt de provincies opnieuw. Zo wordt *Gallia Belgica* opgedeeld in *Belgica Prima* en *Secunda*. Ook de *civitas Menapiorum* ontsnapt niet aan de reorganisatie van het Imperium. *Castellum Menapiorum* verliest de status als *caput civitates* ten voordele van *Turnacum*, en de naam van het gebied wordt veranderd in *civitas Turnacensium*.

In een poging om het ontvolkte gebied opnieuw in te schakelen in de Romeinse grensverdediging en economie gaan de Romeinen over tot samenwerking met de Germaanse stammen die zich steeds vaker binnen de grenzen wagen. In ruil voor vrede en hulp bij de verdediging van het Rijk krijgen deze stammen toestemming om zich op bepaalde plaatsen vestigen. Zo worden onze gewesten overgeleverd aan voornamelijk de Franken. Deze zullen, nadat de Romeinen definitief onze streken ontruimen, hun eigen Frankische rijk opbouwen.

Van de weinige laat-Romeinse sites die nog bewoond waren is die te Zele één van de meest interessante. Daar werd ceramiek teruggevonden dat op technisch en vormelijk vlak afwijkt van het gewone Gallo-Romeinse aardewerk. Meer zelfs, het handgeboetseerde aardewerk vertoonde sterke gelijkenissen met de pottenbakkerstradities die tijdens de 2de en 3de eeuw voorkwamen in het noorden van Nederland. In Friesland brak tijdens de 3de eeuw de bewoning van vele sites af, waarschijnlijk omdat de bevolking van die regio deelnam aan de eerste Germaanse invallen en migraties. Vermoedelijk waren de nieuwe inwoners van Zele uit die regio afkomstig.

Ook de *vicus* van Kruishoutem bleef bestaan, zij het in een sterk verkleind gebied. De muntschatten lijken erop te wijzen dat de bewoning zich tijdens de laat-Romeinse periode concentreerde in de noordelijke sector van de site. Het is ook mogelijk dat het heiligdom van de *vicus* nog actief was. Vondsten van Chenet-ceramiek en Germaanse mantelspelden wijzen in de richting van continue bewoning tot aan de 5de eeuw.

De nederzetting Doornik, op dat moment de hoofdstad van de *civitas*, overleefde de Germaanse invallen van de 3de eeuw niet zonder kleerscheuren. Er verscheen opnieuw een fort of *La Loucherie* en de stad kromp sterk in⁴⁴¹. Bewoningszones die buiten de stadsmuren lagen werden opgegeven en hun materialen eindigden niet zelden als recyclage in nieuwe constructies. Daarnaast was er ook een heropleven van de houtbouw in het stedelijke Doornik, maar deze leek op Germaanse tradities gebaseerd te zijn.

⁴⁴¹ BRULET 2006, p. 22-23. Tijdens de midden-Romeinse tijd was de totale oppervlakte van Doornik ongeveer 40 ha, doorsneden door de Schelde.

De laat-Romeinse periode wordt dus gekenmerkt door een algemene achteruitgang van de Gallo-Romeinse samenleving op alle vlakken. Daarnaast is er een toenemende Germaanse aanwezigheid die de resten van de Gallo-Romeinse samenleving absorbeert en Germaniseert. Op termijn zal uit de verschillende Germaanse en Gallo-Romeinse elementen een synthese ontstaan die als Vlaams kan beschouwd worden, maar dat moment ligt de Romeinse tijd al enkele eeuwen in het verleden.

Hoofdstuk 5

Algemene Conclusie

5.1. Inleiding

In dit werk werd een poging ondernomen om aan de hand van een aantal sites een beeld te scheppen van de ontwikkelingen die de *civitas Menapiorum* heeft ondergaan tijdens de Romeinse periode. Dit beeld is om verscheidene redenen incompleet. De belangrijkste van die redenen, het ontbreken van bronnen, is eigen aan de archeologie en de geschiedschrijving.

Op geschiedkundig vlak betekent dit dat vele dingen nooit te schrift zijn gesteld, en van de geschreven bronnen die er wel zijn ging veel verloren gegaan door de eeuwen heen. Vanuit archeologisch perspectief kan het ontbreken van bronmateriaal toegewezen worden aan natuurlijke op menselijke post-depositionele activiteit, waardoor veel materiaal dat in de grond terecht komt overleeft tot in onze tijd. De overblijfselen die wel nog aanwezig zijn blijken vaak open voor meerdere interpretaties, of onvoldoende om tot een sluitende conclusie te komen. Daarnaast is er ook het feit dat vele aspecten van het menselijke bestaan, zoals religieuze beleving of legislatuur, zich niet zo gemakkelijk laten aflezen uit zuiver archeologische resten.

Toch mogen deze en andere hindernissen niet in de weg staan van pogingen om een meer algemeen beeld te scheppen.

In deze thesis is dit streven ondernomen aan de hand van een aantal sites, waarvan de opgraving in de meeste gevallen één of meerdere huisplattegronden heeft opgeleverd. Het voortbestaan van een site over meerdere periodes is eveneens een aspect waar werd op gelet. Slechts enkele landelijke sites kennen echter een bestaan dat langer is dan de midden-Romeinse tijd. Bij rurale centra ligt dit gevoelig anders, vooral waar het Doornik betreft. Deze nederzetting is tevens de enige die onder de noemer urbane nederzetting kan worden geplaatst, vooral omwille van de economische welvarendheid en de verheffing tot *caput civitates* aan het eind van de Romeinse periode.

Ondanks de onvermijdelijke hiaten is het toch mogelijk gebleken om een schets op te stellen van de bewoning in de *civitas Menapiorum* gedurende de Romeinse periode.

5.2. De *civitas Menapiorum* tijdens de Romeinse periode

Het Menapische gebied heeft ongeveer vier eeuwen deel uitgemaakt van het Romeinse rijk, vanaf de verovering door Caesar omstreeks 50 voor Christus tot op het moment dat de laatste Romeinen hun biezen pakken om en nabij het jaar 410.

5. ALGEMENE CONCLUSIE

Tijdens een groot deel van de vroeg-Romeinse periode, die eindigde in het jaar 70, was de Romeinse aanwezigheid in onze gewesten minimaal. Keizer Augustus organiseerde tussen de jaren 16 en 13 voor onze jaartelling weliswaar de Romeinse provincie Gallië, maar die activiteit stond voor een belangrijk deel in het teken van de keizerlijke Germanië-politiek. De vroegste bewijzen van Romeinse aanwezigheid worden pas aangetroffen aan het eind van Augustus' regering, in de vorm van twee *terra nigra* bekens op de site Asper-Jolleveld. Pas in de Claudiaanse periode (41-54) wordt de Romeinse invloed op onze gewesten echt duidelijk, vooral in grotere nederzettingen zoals Kortrijk, Kruishoutem en Doornik.

De belangrijkste periode in verband met Romeinse invloed is de *Pax Romana* en de daaropvolgende 3de eeuw, die zeer onrustig was en eindigde met grootschalige Germaanse invallen in Gallië. Vanaf de Flavische periode maar vooral tijdens de 2de eeuw is een duidelijk opleven van de *civitas* waarneembaar. Dit beeld is echter niet overal van toepassing. Het korte bestaan van de nederzetting te Ellewoutsdijk in Zeeland lijkt erop te wijzen dat reeds tijdens de eerste helft van de 2de eeuw enkele delen van de Kustvlakte voor bewoning ontoegankelijk worden.

De bloeiperiode die werd mogelijk gemaakt door de *Pax Romana* blijft voortduren tot circa het jaar 170 wanneer de Chauken een zeer succesvolle inval in Gallië doen. Deze Germanen werden echter vrij snel verslagen waarop de Romeinen overgingen tot een uitbouw van de kustverdediging. Uit deze tijd stamden de *castella* van onder andere Maldegem, Aardenburg en Oudenburg. Maldegem als militaire basis bleef slechts een paar jaar bestaan, in tegenstelling tot Aardenburg dat bijna een eeuw leek mee te gaan en Oudenburg dat pas in het jaar 410 werd verlaten.

De herwonnen vrede en de opnieuw beveiligde grenzen leidden tot een tweede bloeiperiode tijdens de 3de eeuw. Desondanks zette halverwege de eeuw het verval reeds in. Germaanse raids werden frequenter en politieke en economische instabiliteit leidden ertoe dat een groot aantal nederzettingen ten onder ging; in de Kustvlakte zorgde vooral een ecologische factor voor de ondergang van de lokale bewoning. Een nieuwe transgressieperiode maakt het gebied voor enkele eeuwen vrijwel onbewoonbaar. In het binnenland echter kunnen enkele grotere nederzettingen zoals Kruishoutem en Doornik zichzelf handhaven.

Wanneer keizer Domitianus (284-305) het rijk stabiliseert blijkt dit slechts tijdelijk te zijn. Op dat moment ligt de hernoemde *civitas Turnacensium* er waarschijnlijk bij als een bijna verlaten woestenij. Doornik als stad beslaat weinig meer dan een versterkte positie op

La Loucherie, terwijl ze vroeger bijna 40 ha groot was. Ook te Kruishoutem werden sporen gevonden van bewoning in een fel gekrompen nederzetting.

Om het gebied terug nuttig te maken voor het Rijk op economisch, maar vooral op militair, vlak wordt er aan onder andere de Franken de toestemming verleend om zich als *foederatii* te vestigen in *Toxandria*. Tezelfdertijd annexeren deze inwijkelingen ook een groot deel van de *civitas Turnacensium* in bezit.

Tekenen van de Germanisering van onze gewesten werden gevonden in onder andere Zele en Oudenburg. Te Zele werden fragmenten ceramiek opgegraven die qua vorm sterk gelijken op Frieslands aardewerk uit de 2de en 3de eeuw. De bewoning in het noorden van Nederland breekt grotendeels af net op het moment dat Noord-Gallië geteisterd wordt door Germaanse invallen tijdens de tweede helft van de 3de eeuw. Dat deze techniek weer opduikt te Zele tijdens de laat-Romeinse tijd zou er op wijzen dat deze noordelijke bevolking zich samen met anderen heeft gevestigd binnen de Romeinse rijksgrenzen. Te Oudenburg was de aanwezigheid van Germanen een stuk duidelijker. De Germanisering van het Romeinse leger was duidelijk zichtbaar aan de hand van grafgiften die werden gevonden in het uitgestrekte laat-Romeinse grafveld.

Als de Romeinen in het jaar 410 uiteindelijk onze gewesten verlaten om Italië te gaan verdedigen begint voor de bevolking hier de vroege Middeleeuwen. De Franken maken van Doornik lang genoeg hun nieuwe hoofdstad om daar zeker één koning te begraven, namelijk Childerik. Van daaruit zullen zij hun verovering van Gallië voortzetten en tot de oprichting komen van het Frankische rijk nog geen 25 jaar na de val van het West-Romeinse Rijk.

5.3. Romanisatie

Romanisatie is het proces waarbij de lokale bevolking van een regio geleidelijk aan de cultuur overneemt van de Romeinen. Daardoor ontstaat een hybride-cultuur die Gallo-Romeins genoemd wordt. Dit betekent dat zelfs op het hoogtepunt van de Romeinse aanwezigheid er elementen waren van de inheemse cultuur die doorleefden.

De invloed die de Romeinse cultuur op de lokale bevolking had laat zich hoofdzakelijk zien in de resten van de materiële cultuur, hoofdzakelijk aardewerk maar ook in de grondplannen en materialen van gebouwen op sterk uiteenlopende soorten sites.

Dankzij eerder vermelde historische bronnen en een aantal vondsten uit de late IJzertijd en vroeg-Romeinse tijd weten we dat de mediterrane cultuur reeds voor de komst van

5. ALGEMENE CONCLUSIE

de Romeinen zelf invloed uitoefende op de Menapische bevolking. Resten van wijnamforen tonen dat de Galliërs niet vies waren van wijn. Onzeker is echter of behalve de wijn ook de mediterrane wijncultuur werd geïmporteerd. Een ander voorbeeld zijn de Gallische munten die werden teruggevonden op verschillende sites, waaronder Doornik, die erop wijzen dat toch een deel van de Gallische economie de overstap aan het maken was naar een geldeconomie. Ook de *oppida* die meer naar het zuiden toe, dus niet in de *civitas Menapiorum*, bestonden kunnen als bewijs worden gezien van de overgang van een zuiver rurale maatschappij naar samenleving gebaseerd op de stad. Een evolutie die onder invloed van de Romeinen ten volle zal gestimuleerd worden.

Het echte begin van de Romanisatie vond echter plaats tijdens de vroeg-Romeinse periode. Zij kwam weliswaar traag op gang in het grootste deel van de *civitas* maar in nederzettingen zoals Doornik, Kruishoutem of Kortrijk kreeg men al snel een belangrijke afzetmarkt voor de Romeinse producten. Natuurlijk ging dit ten nadele van de traditionele producten, vooral aardewerk. In deze grotere nederzettingen werd ook vrij snel de overgang van traditionele houtbouw naar meer geavanceerde constructies in vakwerk of steenbouw gemaakt.

Deze trend lijkt zeer sterk samen te hangen met de aard van de sites. Alle zijn ze gelegen op vrij belangrijke transport- en communicatieroutes. Men kan dan ook met rede aannemen dat op deze plaatsen de meer vermogende en ondernemende burgers zich zullen vestigen. Toenemende rijkdom en frequent contact met de imperiale cultuur moet ongetwijfeld een grote invloed gehad hebben op deze mensen.

Niettemin vinden we ook op de rurale sites bewijzen van Romeinse invloed terug, doch in veel mindere mate. De indicator bij uitstek op dergelijke sites is de aanwezigheid van geïmporteerde waar, liefst *terra sigillata*.

Pas tijdens de Flavische periode die aanvangt na de dood van keizer Nero was een sterke toename te zien in Romeinse invloed in onze gewesten. Deze uitte zich niet alleen in een toenemend aandeel van ingevoerde ceramiek, maar ook in het meer algemeen raken van nieuwe bouwtechnische elementen zoals hypocausten en *portici*, ook op het platteland. Op sommige locaties werden ook de resten gevonden van wandschilderingen en vloerbekleding in mortel. Het gebruik van vakwerk nam toe en hier en daar begon ook het gebruik van steen zijn intrede te maken, meestal in combinatie met de eerder vernoemde vakbouw.

De uitschieter in het Menapisch gebied was Doornik. Dankzij de toegang tot kalksteengroeves was deze *vicus* in staat om snel een economische bloei te bewerkstelligen die tijdens de *Pax Romana* blijft voortduren. De rijkdom van de nederzetting, die meer op een stad lijkt dan de officiële *caput civitates* Cassel, kwam tot uit in frequente steenbouw, minstens één openbaar en verscheidene particuliere badinstallaties en een constructie op *La Loucherie* die best wel eens een klein paleis van een lokale edelman zou kunnen zijn. Zelfs een indeling in *insulae* ontbrak niet.

Aan al deze invloed kwam een eind tijdens de late 3de eeuw en de 4de eeuw. Onder invloed van Germaanse invallen werd veel van het platteland verwoest. In de Kustvlakte werd de situatie nog verergerd door een nieuwe transgressieperiode. Het resultaat was dan ook dat vele nederzettingen werden verlaten, of wanneer ze zich konden handhaven dit in sterk verkleinde vorm was. De lokale cultuur in laat-Romeinse periode werd dan ook gekenmerkt door een sterk Germaniserende invloed.

5.4. Besluit

Een eerste conclusie die men kan maken is de volgende. De komst van de Romeinen had op lange termijn een vrij positieve invloed op de *civitas Menapiorum*. Na de initiële verwoestingen veroorzaakt door de verovering en de daaropvolgende opstanden, kreeg de plaatselijke bevolking de kans om in vrede te leven. Dit bijna drie eeuwen lang.

Het is duidelijk dat de regio kon bloeien zolang het Romeins gezag sterk was en de grenzen stabiel. Zodra het Imperium ook maar enige zwakte vertoonde werden de grensgebieden overrompeld en gebrandschat. De *civitas Menapiorum* bleef dan ook vrij welvarend tot in de 3de eeuw, wanneer de usurpator de andere opvolgde en het Rijk meer dan eens *de facto* was opgesplitst.

De rijkdom leek zich eveneens te concentreren in de grotere nederzettingen. Deze lagen niet toevallig aan een knooppunt van handels- en communicatiewegen. Vaak waren bij deze lokale centra ook belangrijke aantallen ambachtslieden actief. Vermoedelijk hadden deze centra eveneens een functie als hoofdplaats van een *pagus*, al dan niet officieel erkent door het provinciaal of centraal gezag. Niettemin moet dit de lokale adel beïnvloed hebben om zich vaker in deze nederzettingen te vestigen in plaats van op het platteland te blijven wonen. Op

5. ALGEMENE CONCLUSIE

deze wijze waren deze individuen ingeschakeld in het netwerk van *patroni* en *clientes* zodat ze konden meespelen in het politieke leven van de *civitas*.

Literatuur

Blok P.J. & A.W. Byvanck, 1929. *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Romeinsche tijd en de Frankische tijd*, 's-Gravenhage.

Blondiau L., Bouche K., Herbin P. & Révillion S., 2005. Un ensemble original des IIe-IIIe siècles: l'habitat rural de Noyelles-les-Seclin, in: *Revue du Nord. Archéologie de la Picardie et du Nord de la France Tome 87*, 2005, nr. 363, p. 139-173.

Braeckman K. & Vermeulen F., 1995. Een Romeinse weg in Kruishoutem (O.-VI.), in: *Romeinendag*, 15 maart 1995, p. 16-17.

Brulet R., 1995. Het laat-Romeinse verdedigingssysteem tussen Moezel en Noordzeekust, in: Bechert T. & Willems, W.J.H. (eds.). *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995, p. 103-119.

Brulet R. & Verslype L., 2001. Naissance et évolution de la ville: analyse du bâti antique à Tournai, in: Lodewijckx M. (ed.). *Belgian Archaeology in a European Setting II*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 13, 2001, p. 105-115.

Brulet R., 2006. La ville nouvelle de Tournai au Bas-Empire, in: *Dossiers Archéologie et sciences des origines 315, La Belgique Romaine*, juli-augustus 2006, p. 22-27.

Caesar, C.I. & De Laet, E. (ed.), 1988. *Aantekeningen bij de oorlog in Gallië. Uittreksels*, Antwerpen.

Creus I., 1975. De Gallo-Romeinse nederzetting onder het laat-Romeins grafveld van Oudenburg, in: *Archaeologica Belgica 179*, 1975, Brussel, p. 5-37.

De Boer G., 2005. Het fysisch-geografisch en de ontstaansgeschiedenis van westelijk Zeeuws-Vlaanderen: een status quaestiones, in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 14*, 2005 (webversie 2006), p. 48-58.

Crombé, P., De Clercq W., Meganck M. & Bourgeois I., 2005. Een meerperiodensite bij de vallei van de Ede te Maldegem-Burkel (gem. Maldegem). Menselijke aanwezigheid uit de Steentijd, een nederzetting en grafheuvel uit de Bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse Tijd, in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 93-117.

De Clercq W., Deschietter J., Hageman B., Thoen H. & Vermeulen F., 1998. Recent Romeinse archeologisch onderzoek in de vallei van de Kale, grondgebied Land van Nevele: sites en structuren, in: *VOBOV-INFO*, nr. 47, Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, p. 29-33.

De Clercq W. & Van Rechem H., 1999. Archeologisch onderzoek bij de aanleg van de aardgasleiding Zeebrugge-Raeren (fase 1998): Romeinse sites op het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen, in: *Romeinendag*, 24 maart 1999, Zottegem-Velzeke, p. 27-34.

De Clercq W., Bastiaens J., et al., 2000. Archeologisch en paleo-ecologisch onderzoek op de Gallo-Romeinse vindplaats Merelbeke-Axxes, in: *Romeinendag*, 19 april 2000, Leuven, p. 5-10.

De Clercq W., Bastiaens J., et al., 2002. Waarderend en preventief archeologisch onderzoek op de Axxes-locatie te Merelbeke (prov. Oost-Vlaanderen): een grafheuvel uit de Bronstijd en een nederzetting uit de Romeinse periode, in *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 2001/2002, p.123-161.

De Clercq W., Bastiaens J., Bourgeois I., Deforce K., Gelorini V., Tency H. & Van Peteghem A., 2003. Een plaats bij de Schelde in de eerste eeuwen van de jaartelling. Het Gallo-Romeinse Zele op basis van de opgravingen op de Kamershoek en de Zuidelijke Omleiding, in: *VOBOV-INFO*, nr. 57, Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, p. 25-35.

De Clercq W. & Mortier S., 2003. Een inheems-Romeinse nederzetting ('ferme indigène') uit de Augusteïsch-Tiberische Tijd en off-site activiteiten uit de periode 60-260 AD: bilan van het noodonderzoek op het industrieterrein Aalter-Langevoorde (O.-Vl.) 1999-2001, in: *Romeinendag – Journée d'archéologie Romaine*, Leuven, 8-2-2003, p. 21-26.

De Clercq W., 2005. Een Gallo-Romeinse nederzetting te Oostwinkel-Leischoot (gem. Zomergem), in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 127-133.

De Clercq W., Cherretté B., De Mulder G. & Van Rechem H., 2005. Een waterput uit de vroege IJzertijd en een gebouw uit de Romeinse tijd in Berlare-N445 (gem. Berlare), in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 155-176.

De Clercq W., Van Rechem H., Gelorini V., Meganck M., Taayke E. & Tency H., 2005. Een meerperioden-vindplaats langs de Schelde te Zele Kamershoek. Een grafheuvel uit de Bronstijd, een erf uit de Gallo-Romeinse periode en sporen van Germaanse inwijkelingen, in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 177-229.

De Cock S., 1996. Van archeologische site tot openluchtmuseum. De Gallo-Romeinse baanpost en Merovingische nederzetting van Kerkhove. Ca. midden 1ste eeuw – midden 8ste eeuw, in: Van Roeyen J.P., *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, p. 79-88.

De Laet S.J., 1950. De Kempen in de Romeinse en in de vroeg-Merovingische tijd, *Brabants Heem*, II, 2.

De Laet S.J., 1951. Enkele belangwekkende opgravingen in België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Rijnland gedurende de jongste 15 jaar (1935-1950), in: *Mededelingen van AVOSUG*, Gent, pp. 3-12.

De Laet S.J., 1960. Schets van het ontstaan en de ontwikkeling van stedelijke agglomeraties in Noord-Gallië in de Romeinse tijd, in: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Jaargang XXII, 6, Brussel.

De Laet, S.J., 1961. Les Limites des Cités des Ménapiens et des Morins, in: *Helinium*, I, 1, pp. 20-34.

De Laet S. J. & J. Dhondt. 1964. *Geschiedenis van België*, Gent.

De Mulder G., 1993. Van Brons tot IJzer. De protohistorie van Kruishoutem, in: Vermeulen F., Rogge M. & Van Durme L. (eds.), 1993, *Terug naar de Bron. Kruishoutem Archeologisch Doorgelicht*, Kruishoutem, p. 49-58.

Despriet Ph., 1990. *2000 jaar Kortrijk. Topografische atlas, van ambachtelijke Romeinse nederzetting tot moderne stad*, Kortrijk.

De Vos S., 2004. Het Gallo-Romeins grafveld van Destelbergen-Eenbeekeinde: studie van 60 brandrestengraven en 4 *ustrina* uit de opgravingscampagne van 1998, in: Hoorne J., Jehs D. & Noens G., *Ghent Archaeological Studies*, Volume I, Gent, pp. 19-29.

Hiddink H.A., 1991. Rural centres in the Roman settlement system of Northern Gallia Belgica and Germania Inferior, in: Roymans N. & Theuws F. (eds), *Images of the Past*, Amsterdam 1991, p. 201-233.

Hollevoet Y., 1998. *D'Hooge Noene* te Varsenare van midden Bronstijd tot volle Middeleeuwen, in: *Archeologie in Vlaanderen VI*, 1997/1998, p. 161-189.

Hollevoet Y. & Hillewaert B., 1998. Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, in: *Archeologie in Vlaanderen VI*, 1997/1998, p. 191-207.

Hollevoet Y., 2000. Romeinse *off site*-fenomenen en vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen in de verkaveling Molendorp te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen), in: *Archeologie in Vlaanderen VII*, 1999/2000, p. 65-82.

In 't Ven I. & Hollevoet Y., 2005. Een Romeinse nederzetting ten westen van de Stoofweg te Damme/Sijsele (prov. West-Vlaanderen), in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 29-34.

In 't Ven I., Hollevoet Y., Cooremans B., De Groote, A. & Deforce K., 2005. Romeinse bewoning aan de Antwerpse Heirweg in Sijsele/Damme (prov. West-Vlaanderen), in: In 't Ven I. & De Clercq W. (eds.), *Een lijn door het landschap. Archaeologie en het VTN-project 1997-1998*, deel 2, Brussel 2005, p. 47-75.

Lambrechts, P., 1951. De Streek tussen Noordzee en Schelde tijdens de Romeinse Overheersing, Bijdragen van de Kringen voor Geschiedenis en Oudheidkunde, in: *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, Tweede band, Vierde deel, Gent, pp. 21-44.

Lesenne M., 1985. Repertoire bibliographique des sites et trouvailles archéologiques de la provinve de Hainaut (depuis la préhistoire au VIIIe siècle après J.C.) (arrondissement d'Ath, de Mouscron et de Tournai), in: *Oudheidkundige Repertoria Reeks A. Bibliografische Repertoria 13*, Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsing in België, Brussel.

Mertens J., 1972. Romeinse periode (ca. 51-Ve eeuw na Chr.), in: *Vijfentwintig jaar archeologische opgravingen in België*, Tentoonstelling 28 april - 3 juni 1972, Brussel.

Meijns B. & Meulemeester J.L., 2002. Oudenburg-Brugge, Brugge-Oudenburg.

Microsoft Corporation/Het Spectrum, 1993-2002. *Microsoft Encarta Encyclopedie Winkler Prins*.

Nouwen, R., 2006. De Romeinen in België (31 v.C. – 476 n.C.). Davidsfonds, Leuven.

Parret H., 1955. *De civitas Morinorum*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent.

Rogge M. & K. Braeckman, 1996. Kruishoutem-Kapellekouter: cultusplaats en woonsite vanaf de Romeinse tijd tot in de middeleeuwen ca. midden 1ste eeuw-1.150 AD, in: Van Roeyen J.P., *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, p. 89-102.

Roumegoux Y. & Termote J. (eds.), 1993. Kemmel – Cassel. De vroegste bewoningsgeschiedenis van de Vlaamse Heuvels, in: *Westvlaamse Archeologica*, Jaargang 9, Aflevering 2.

Rogge M. & Vermeulen F., 1993. Kruishoutem onder Romeins Bewind, in: Vermeulen F., Rogge M. & Van Durme L. (eds.), 1993, *Terug naar de Bron. Kruishoutem Archeologisch Doorgelicht*, Kruishoutem, p. 57-74.

Sier M. (ed.) , 2003. Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd, in: *ADC Rapporten*, 200, Amersfoort, 2003.

Slofstra L., 1991. Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman period, in: Roymans N. & Theuws F. (eds), *Images of the Past*, Amsterdam 1991, p. 131-199.

Temmerman, D., 2004. Religie in de civitas Menapiorum., Onuitgegeven Licenciaatsverhandeling, Gent

Termote J., 1995. Onderzoek van de vicus Wervik (W.-Vl.), in: *Romeinendag*, 15 maart 1995, Provinciaal Administratief Centrum Oost-Vlaanderen, Gent, pp. 8-9.

Thoen H., 1975. Iron Age & Roman Salt-Making Sites on the Belgian Coast, in: *Westvlaamse Archeologica. Overdrukkenreeks uitgegeven door de vereniging voor oudheidkundig bodemonderzoek in West-Vlaanderen*, 1, p. 56-87.

Thoen H., 1985. Handelsbetrekkingen in de Romeinse tijd in onze gewesten, in: *VOBOV-INFO*, Nrs. 18-19, Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, pp. 45-49.

Thoen H., 1987. *De Romeinen langs de Vlaamse Kust*, Brussel.

Thoen H., 1989. *Temse en de Schelde. Van ijstijd tot Romeinen*, Gemeentekrediet.

Thoen H., 1996. Onze gewesten in de greep van Rome, in: Van Roeyen J.P., *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, pp. 49-54

Trimpe-Burger J.A., 1973. The Islands of Zeeland and South Holland in Roman Times, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23, pp. 135-148.

Trimpe Burger, J. A., 1992. Opgravingen en Vondsten. Romeins Aardenburg, Gemeentelijk Archeologisch Museum, Aardenburg.

Van der Heijden, P. & Sier, M., 2006. Wonen op veen. *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*. Utrecht.

Van Heeringen R.M., 1989. The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 39, pp. 157-255.

Vanhoutte S., 2006. Oudenburg, Fortification du *Litus Saxonicum*, in: *Dossiers Archéologie et sciences des origines 315, La Belgique Romaine*, juli-augustus 2006, p. 126-131.

Van Hove R., 1996. Het Gallo-Romeinse grafveld van de vicus Waasmunster-Pontrave. Stille getuige van de dodenzorg binnen een relatief welvarende handelsnederzetting ca. 70-275 na Chr., in: Van Roeyen J.P., *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Sint-Niklaas, pp. 67-78.

Vermeulen F., 1984. Een landelijke nederzetting uit de Romeinse tijd te Sint-Martens-Latem, in: *Heemkring Scheldeveld Jaarboek XIII*, 1984, p. 167-174.

Vermeulen F., 1986. The Roman Settlement and Cemetery at Asper (Gavere, East Flanders), in: *Scolae Archaeologicae* 5, 1986, p. 23-38 en p. 147-156.

Vermeulen F., Bauters L. & Bungeneers J., 1986. Tweede opgravingscampagne te Latem-Servaes: nederzettingssporen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd, in: *Heemkring Scheldeveld Jaarboek XV*, 1986, p. 7-15.

Vermeulen F., 1987. Ontdekking van een grote nederzetting met begraafplaats uit de Romeinse tijd op het voormalige vliegveld van Sint-Denijs-Westrem, in: *Heemkring Scheldeveld Jaarboek XVI*, 1987, p. 19-35.

Vermeulen F., 1992. *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventarisatie en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*. Gent.

Vermeulen F., 1993. Kronologie van de Romeinse nederzetting, in: Vermeulen F., Rogge M. & Van Durme L. (eds.), 1993, *Terug naar de Bron. Kruishoutem Archeologisch Doorgelicht*, Kruishoutem, p. 57-74.

Vermeulen F., Hageman B., Van Roeyen J-P. & Peters M., 1998. Romeinse rurale nederzettingsstructuren in Sint-Gillis-Waas, in: *Romeinendag*, 1 april 1998, Brussel, p. 10-12.

Vermeulen F., Hageman B. & Wiedemann T., 1998. Antieke lijnen in het landschap, in: *VOBOV-INFO*, nr. 48, Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen, p.20-35.

Vermeulen F., 2004. Roads for Soldiers and Civilians in the *Civitas Menapiorum*, in: Vermeulen F., Sas K., Dhaeze W. (eds.). *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen.*, *Archaeological Reports Ghent University* 2, 2004, Gent, p. 125-141.

Wankenne A., 1972. *La Belgique à l'époque romaine. Sites urbains, villageois, religieux et militaires*, Série C, III, Centre National de Recherches Archéologiques en Belgique, Bruxelles.

Digitale Bronnen

Tyers P.A., 21 juli 2006 (laatste update homepage). Potsherd: Atlas of Roman Pottery
<http://www.potsherd.uklinux.net/index.php>

Noot: Bij de gebruikte pagina's staat telkens de datum van de laatste update van de pagina in kwestie.